

PLACES OF MEMORY: A EUROPEAN PERSPECTIVE ON OVERCOMING PAST TRAUMA

Collection of articles

МЕСЦЫ ПАМЯЦІ: ЕЎРАПЕЙСКІ ПОГЛЯД НА ПЕРААДОЛЕННЕ ТРАЎМЫ МІНУЛАГА

Зборнік артыкулаў

This is a joint publication of the Wilfried Martens Centre for European Studies and Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus, with participation of the European Humanities University.

The Wilfried Martens Centre for European Studies is the political foundation and think tank of the European People's Party (EPP), dedicated to the promotion of Christian Democrat, conservative and likeminded political values.

Konrad-Adenauer-Stiftung is a German political foundation, closely associated with the Christian Democratic Union of Germany (CDU). The Konrad-Adenauer-Stiftung supports and makes stronger bilateral relations of the Republic of Belarus with the Federal Republic of Germany and the European Union.

This publication has received funding from the European Parliament.

The Wilfried Martens Centre for European Studies and the Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus assume no responsibility for the facts or opinions expressed in this publication or any subsequent use of the information contained therein. Sole responsibility lies with the authors of the publication.

Сумеснае выданне Цэнтра еўрапейскіх даследаванняў ім. Вілфрыда Мартэнса і Фонда ім. Конрада Адэнаўэра Беларусь, пры ўдзеле Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта.

Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса - палітычны фонд і аналітычны цэнтр Еўрапейскай народнай партыі (ЕНП), які займаецца прасоўваннем хрысціянска-дэмакратычных, кансерватыўных і іншых падобных палітычных каштоўнасцей.

Фонд ім. Конрада Адэнаўэра - нямецкі палітычны фонд, цесна звязаны з Хрысціянскадэмакратычным саюзам Германіі (ХДС). Фонд ім. Конрада Адэнаўэра падтрымлівае і ўмацоўвае двухбаковыя адносіны Рэспублікі Беларусь з Федэратыўнай Рэспублікай Германія і Еўрапейскім саюзам.

Выданне атрымала фінансаванне ад Еўрапейскага парламента.

Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса і Фонд ім. Конрада Адэнаўэра не нясуць адказнасці за факты ці меркаванні, выказанныя ў гэтай публікацыі, або за любое выкарыстанне інфармацыі, якая ў ёй змяшчаецца. Выключная адказнасць ляжыць на аўтарах публікацыі.

Contributors:

Kiryll Atamanchyk,

Master of cultural heritage of the European Humanities University, Lithuania/Belarus

Aliaksandr Dalhouski.

PhD in History, Deputy Head of the "Leonid Levin History Workshop" project of the Johannes Rau Minsk International Education Centre, Belarus

Martti Häikiö.

Professor, historian, Member of Martens Center Academic Council, Finland

Olesia Isaiuk.

Doctor of Humanities, historian, researcher at the Center for Liberation Movement Studies and "The Lontsky Street Prison Memorial Museum", Ukraine

Aliaksandr Kazakou,

Candidate of Historical Sciences, Malmö University, Sweden

Adam Kerpel-Fronius,

Research Fellow, Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe, Germany

Natalia Otrishchenko,

Candidate of Sociological Sciences, Center for Urban History, Lviv, Ukraine

Henadz Sahanovich.

Doctor Habilitated, historian, visiting professor at the University of Warsaw, founder and editor-in-chief of the Belarusian Historical Review, Belarus

Aliaksandr Smalianchuk.

Doctor of Historical Sciences, Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland

Ilya Sulzhickiy,

Doctor of Sociology, University of Greifswald, Germany

Maarten Van Alstein,

Doctor of Political Science, historian, senior researcher at the Flemish Peace Institute, Belgium

Tom Williams,

PhD in Modern History, University of Angers, France

Аўтары:

Кірыл Атаманчык,

магістр культурнай спадчыны Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта, Літва/Беларусь

Аляксандр Далгоўскі

доктар гісторыі, намеснік кіраўніка праекта «Майстэрня гісторыі Леаніда Левіна» Мінскага міжнароднага адукацыйнага цэнтра імя Ёханэса Рау, Беларусь

Олеся Ісаюк,

гісторык, доктар гуманітарных навук, навуковая супрацоўніца Цэнтра даследаванняў вызвольнага руху і нацыянальга музея-мемарыяла "Турма на Лонцкага", Украіна

Марці Хайкіё,

прафесар, гісторык, член Вучонага савета Цэнтра еўрапейскіх даследаванняў імя Вільфрыда Мартэнса, Фінляндыя

Аляксандр Казакоў,

кандыдат гістарычных навук, Універсітэт Мальмё, Швецыя

Адам Керпель-Фроніус,

навуковы супрацоўнік, "Фонд Мемарыял забітым яўрэям Еўропы", Германія

Наталля Атрышчанка,

кандыдатка сацыялагічных навук, Цэнтр гарадской гісторыі, Львоў, Україна

Генадзь Сагановіч,

доктар габілітаваны гісторыі, запрошаны прафесар Варшаўскага ўніверсітэту, заснавальнік і галоўны рэдактар часопіса "Беларускі Гістарычны Агляд", Беларусь

Аляксандр Смалянчук,

доктар гістарычных навук, Інстытут славістыкі Польскай акадэміі навук

Ілля Сульжыцкі,

кандыдат сацыялагічных навук, Універсітэт Грайфсвальда, Германія

Маартэн Ван Альстэйн,

доктар палітычных навук, гісторык, старэйшы даследчык Фламандскага інстытута міра, Бельгія

Том Уільямс.

доктар сучаснай гісторыі, Універсітэт Анжэ, Францыя

Publishers:

Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus Wilfried Martens Centre for European Studies

Editors:

Kiryll Atamanchyk Aliaksei Lastouski Iryna Ramanava

Style editors, proofreaders and translators:

Uladzimir Rubinchyk Vadim Vileita

Design and Printing:

Juliya Slanchak Studio Artefaktas

Выдаўцы:

Фонд ім. Конрада Адэнаўэра Беларусь Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вілфрыда Мартэнса

Рэдактары:

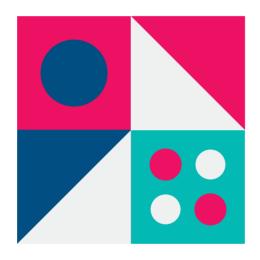
Кірыл Атаманчык Аляксей Ластоўскі Ірына Раманава

Рэдактары стыля, карэктары і перакладчыкі:

Уладзімір Рубінчык Вадзім Вілейта

Дызайн і друк:

Юлія Сланчак Студыя Artefaktas

Contents:

MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "HOLOCAUST MEMORIALIZATION: IN SEARCH OF CONSENSUS"	10
THE HOLOCAUST: HISTORY AND MEMORY IN BELARUS / Aliaksandr Dalhouski	11
TENDENCIES OF HOLOCAUST REMEMBRANCE IN GERMANY TODAY / Adam Kerpel-Fronius	23
MEASURING CONSENSUS? A DATA-DRIVEN APPROACH TO HOLOCAUST MEMORIALIZATION / Ilya Sulzhickiy	38
MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "THE BATTLEFIELD AS A PLACE OF MEMORY: FROM CONFRONTATION TO UNDERSTANDING"	59
STALIN LINE AS A PLACE OF MEMORY: THE HISTORY OF MEMORY MANIPULATION BY THE BELARUSIAN STATE / Kiryll Atamanchyk	50
WHY DOES FINLAND NOT HAVE A HISTORY PARK OF THE WAR IN 1918? / Martti Häikiö	75
FACING DOWN FEAR: UKRAINIAN MEMORY ABOUT THE 1944 BATTLE OF BRODY / Olesia Isaiuk	79
THE BATTLE OF ORSHA IN 1514 AS A PLACE OF MEMORY IN POLAND, LITHUANIA, UKRAINE, BELARUS AND RUSSIA: IS UNDERSTANDING POSSIBLE? / Aliaksandr Kazakou	95
REMEMBERING THE BATTLE OF GRUNWALD: FROM DIVISION TO UNITY OF NATIONS / Henadz Sahanovich	14
LOCAL MEMORIES OF WAR AND PEACE: THE GREAT WAR IN YPRES / Maarten Van Alstein	24
MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "CITIES WITH DISPARATE MEMORY"14	42
DIFFERENT "VERSIONS" OF ONE CITY: HOW SHOULD WE WRITE THE STORY OF LVIV / Natalia Otrishchenko	43
CULTURAL LANDSCAPE OF HRODNA AS A PLACE OF MEMORY OF THE BORDER CITY / Aliaksandr Smalianchuk1	53
NATIONAL MEMORIES AT THE HEART OF EUROPE: RE-FRAMING THE LOCAL PAST IN STRASBOURG SINCE 1945 / Tom Williams	71

Змест:

МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "МЭМАРЫЯЛІЗАЦЫЯ ХАЛАКОСТУ: У ПОШУКАХ КАНСЭНСУСУ"10
ХАЛАКОСТ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ У БЕЛАРУСІ <i>/ Аляксандр Далгоўскі</i>
ТЭНДЭНЦЫІ ПАМЯЦІ ПРА ГАЛАКОСТ У СЁННЯШНЯЙ НЯМЕЧЧЫНЕ / Адам Керпель-Фроніус
ЗАМЕР КАНСЭНСУСУ? ПАДЫХОД ДА МЕМАРЫЯЛІЗАЦЫІ ГАЛАКОСТУ НА АСНОВЕ ДАДЗЕНЫХ / <i>Ілля Сульжыцкі</i> 4
МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "ПОЛЕ БІТВЫ, ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ АД СУПРАЦЬСТАЯННЯ ДА ПАРАЗУМЕННЯ"s:
«ЛІНІЯ СТАЛІНА» ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ: ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАЎНАЙ МАНІПУЛЯЦЫІ ПАМЯЦЦЮ Ў БЕЛАРУСІ / Кірыл Атаманчык6
ЧАМУ Ў ФІНЛЯНДЫІ НЯМА ПАРКА ГІСТОРЫІ ВАЙНЫ 1918 Г.? / <i>Марці Хайкіё</i>
У АБЛІЧЧЫ ЖАХУ: УКРАІНСКАЯ ПАМЯЦЬ ПРА БІТВУ ПАД БРОДАМІ 1944 Г. / Олеся Ісаюк 8
БІТВА ПАД ОРШАЙ 1514 Г. ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ Ў ПОЛЬШЧЫ, ЛІТВЕ, УКРАІНЕ, БЕЛАРУСІ І РАСІІ: ЦІ МАГЧЫМАЕ ПАРАЗУМЕННЕ? <i>І Аляксандр Казакоў</i> 10 :
ПАМЯЦЬ ПРА БІТВУ ПАД ГРУНВАЛЬДАМ: АД ПАДЗЕЛУ ДА ЯДНАННЯ НАРОДАЎ / <i>Генадзь Сагановіч</i> 11:
МЯСЦОВЫЯ ЎСПАМІНЫ АБ ВАЙНЕ І МІРЫ: ВЯЛІКАЯ ВАЙНА Ў ІПРЫ / <i>Маартэн Ван Альстэйн</i> 13 :
МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "ГАРАДЫ З РАЗРОЗНЕНАЙ ПАМЯЦЦЮ"14:
РОЗНЫЯ "ВЕРСІІ" АДНОГА ГОРАДА: ЯК НАПІСАЦЬ ГІСТОРЫЮ ЛЬВОВА / <i>Наталля Атрышчанка</i> 14 :
КУЛЬТУРНЫ ЛАНДШАФТ ГРОДНА ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ ГОРАДА ПАМЕЖЖА / <i>Аляксандр Смалянчук</i> 16 :
НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАМЯЦЬ У СЭРЦЫ ЕЎРОПЫ: ПЕРААЦЭНКА МЯСЦОВАЙ МІНУЎШЧЫНЫ Ў СТРАСБУРГУ З 1945 Г. <i>/ Том Уільямс</i>

Foreword

Dr. Peter Hefele,

Policy Director

Wilfried Martens Centre for European Studies

Through the Russian war on Ukraine, the spectres and traumas of a bloody past in the "borderlands" (Timothy Snyder) of Eastern Europe are back. A politicised interpretation of history and the use of memories – or rather their abuse – has again laid the ideological foundation for the gross violation of human rights and explicit disdain of international law. But it is not only external threats from authoritarian regimes which undermine the European project of peace and reconciliation. The discussions on the future constitution of Europe have again gained momentum, clearly exposing genuine friction among European countries and societies. Identities, values and culture – all deeply rooted in collective memories – can act both as part of a unifying colourful fabric of European identity, but also as a wedge to split "project Europe" apart.

With the memories of the older generations rapidly fading away, an essential part of Europe's identity is at stake. At the same time, with the current war in Eastern Europe, we can once again witness the execution of processes of nation building and new historical narratives. We are unfortunately also witnessing the beginning of long-lasting needs to overcome massive trauma.

Places of memory are becoming even more important, not only in a physical meaning, but also in the way they are anchored in societies; and so do new ways of appropriating and integrating memories into current political debates.

The contributions of this volume, a joint project of KAS Belarus and the Wilfried Martens Centre for European Studies, presents an impressive landscape of various approaches in dealing with the topic of places of memory and their role in overcoming traumas of the past – and this volume links it with current political debates. Many past lessons, both successful and not, can be drawn upon.

An analysis of these often problematic and painful encounters with the past lay the groundwork for the recommendations: on how to strengthen the ties of good neighbourliness, as well as to contribute to a harmonious development of local communities of different ethnicities within European nations.

The European Union's stand for a free Belarus forming part of Europe is unshakeable. The Wilfried Martens Centre for European Studies, Konrad-Adenauer-Stiftung, and its partner organisations throughout Europe will sustain their support for democratic change in Belarus and beyond. A critical reflection of the past and innovative forms of re-appropriation are key in this endeavour – not letting authoritarian regimes again reign over the past and the future of Europe.

Прадмова

Д-р Петэр Гефеле,

дырэктар па палітыцы

Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў імя Вільфрыда Мартэнса

3 пачаткам расійскай вайны супраць Украіны ў "памежжа" Ўсходняй Еўропы (паводле Цімаці Снайдэра) вярнуліся спектры і траўмы крывавай мінуўшчыны. У чарговы раз у ідэалагічную аснову для грубага растаптання правоў чалавека і непрыкрытага занядбання міжнародным правам лягло палітызаванае тлумачэнне гісторыі ды выкарыстанне памяці — ці, хутчэй, злоўжыванне ёй. Але над еўрапейскім праектам міру і прымірэння вісяць не толькі вонкавыя пагрозы ад аўтарытарных рэжымаў. Зноў ажывіліся дыскусіі аб будучай еўрапейскай канстытуцыі, у выніку чаго яўны характар набылі існыя напругі паміж краінамі і грамадствамі Еўропы. Ідэнтычнасці, каштоўнасці і культура, глыбока ўкаранёныя ў калектыўнай памяці, могуць выконваць функцыю не толькі аб'яднальнай шматкаляровай тканкі еўрапейскай самасвядомасці, але часам і кліна, што выкарыстоўваецца для раз'яднання "агульнаеўрапейскага праекту".

Ва ўмовах шпаркага адыходу ўспамінаў старых пакаленняў у мінулае, на кану стаіць істотная частка еўрапейскай ідэнтычнасці. У той жа час, назіраючы за цяперашняй вайной ва Ўсходняй Еўропе, мы зноў становімся сведкамі працэсаў нацыянальнага будаўніцтва і ўзнікнення новых гістарычных наратываў. На жаль, мы таксама бачым, як на нашых вачах фармуюцца доўгатэрміновыя патрэбы пераадолення вялізнай траўмы. Яшчэ большую значнасць набываюць мясціны памяці— не толькі іх фізічная прысутнасць, але і зафіксаванасць у грамадскай свядомасці. Тое самае можна сказаць пра ўцягненне пытанняў памяці ў бягучую палітычную дыскусію.

Артыкулы, сабраныя ў гэты зборнік у рамках супольнага праекту Беларускага бюро ФКА і Цэнтра еўрапейскіх даследаванняў Вільфрыда Мартэнса, прапануюць да азнаямлення ўражваючы агляд розных падыходаў у працы з тэмай мясцін памяці і іх роляй у пераадоленні траўмаў мінулага – тэмай, якая ў гэтым зборніку злучаецца з цяперашняй палітычнай дыскусіяй. З іх можна выцягнуць шмат урокаў мінуўшчыны, якія ўдалося або не ўдалося засвоіць.

На падставе аналізу гэтых часцяком праблемных і балючых сутыкненняў з мінулым закладваецца падмурак для рэкамендацый датычна таго, як узмацняць вузы добрасуседства або спрычыніцца да гарманічнага развіцця мясцовых суполак розных нацыянальнасцяў у складзе еўрапейскіх народаў.

Еўрапейскі Саюз непахісна стаіць на пазіцыі, што вольная Беларусь – гэта частка Еўропы. Цэнтр еўрапейскіх даследаванняў Вільфрыда Мартэнса, Фундацыя Конрада Адэнаўэра і іх партнёрскія арганізацыі будуць надалей падтрымліваць дэмакратычныя змены ў Беларусі і не толькі. Ключавую ролю ў гэтым памкненні грае крытычнае пераасэнсаванне мінуўшчыны і інаватыўныя формы вяртання да яе, што не дазволяць аўтарытарным рэжымам зноў весці рэй у вызначэнні мінуўшчыны і будучыні Еўропы.

MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "HOLOCAUST MEMORIALIZATION: IN SEARCH OF CONSENSUS"

МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "МЭМАРЫЯЛІЗАЦЫЯ ХАЛАКОСТУ: У ПОШУКАХ КАНСЭНСУСУ"

THE HOLOCAUST: HISTORY AND MEMORY IN BELARUS

Aliaksandr Dalhouski

History of extermination of Jews during the National Socialist occupation of Belarus

Before the National Socialist Germany's attack on the Soviet Union, the population of Belarus was estimated at 10,528,000 people, or at 9,200,000 people – within the current borders. There were about 800,000¹ Jews among them: around 400,000 people in Eastern Belarus and between 350,000 to 400,000 in the Western Belarus regions. Additionally, there were tens of thousands of Jews who fled from the territory of Poland occupied by the National Socialists².

At first, the German invasion almost did not involve large-scale rampages in the occupied Belarusian territories. The main organiser of mass murders was the Einsatzgruppe B supported by the military and local collaborators. During the summer of 1941, the major victims were the urban Jewish intellectuals, mostly men who were party and state officials, teachers, lawyers etc., with the exception of doctors and artisans.

At the beginning of autumn 1941, the territory of occupied Belarus was divided and incorporated into various administrative units. Most of Eastern Belarus remained under the control of the military of the Army Group Centre. The absolute majority of Jews in these areas was exterminated in the autumn of 1941. Although at first, in summer 1941, mainly men of working age were killed, from the autumn of 1941, the disabled and unskilled population, including women, children, and the elderly became the main target.

The mass exterminations in the east of Belarus preceded the massacres in the former Polish territories – probably because until 1939 the Jews on the territory of the Soviet Union were perceived by the Nazis as more dangerous. In 1942, the complete extermination of Jews was organized in the backcourt of Army Group Centre.

In the spring and summer of 1942, most of the Jews in the General District «Belarus» were eliminated. During this period, Jews actively resisted, organised uprisings (for example, in Niasviž, Lakhva), as well as escaped to the forests to join the partisans.

The extermination of Jews in the south of Belarus – a part of the General District «Volhynia-Podoliya» – was organized in September and October 1942. The largest massacres took place in Bronna Gora³. The number of victims in the Belarusian part of the General District «Volhynia-Podoliya» totaled to about 80,000 people⁴.

The mass exterminations of Jews in the Belarusian part of District «Bialystok» were carried out from November 1942 to March 1943 in Treblinka and Auschwitz.

¹ Lieanid Smilavicki (monograph «Catastrophe of Jews in Belarus in 1941-1944», Tel Aviv, 2000) states that there were about a million Jews living in Belarus.

² Lieanid Smilavicki. Catastrophe of Jews in Belarus in 1941-1944, Tel Aviv, 2000. P. 27–28. (Смиловицкий Леонид. Катастрофа евреев в Белоруссии 1941–1944).

Only on October 15-16, there were 16,000 to 19,000 Jews killed in Brest, and on October 29–30, 1942, another 16,000 to 26,000 Jews were killed in the Pinsk ghetto.

⁴ Gerlach Christian, Kalkulierte Morde. S. 722.

Finally, in 1943, the Nazis arranged the extermination of the Jews in the remaining ghettos on the territory of the General District «Belarus». During this period, thousands of Jews from Belarusian settlements in the north of Belarus, incorporated in the General District «Lithuania», were taken to Paneriai near Vilnius to be killed.

The territory of occupied Belarus was also used by the National Socialists to murder Jews from Central Europe. The absolute majority of approximately 23,000 people deported from there were executed in the Blagovshchina (Belarusian: Blagaushchyna) tract near Maly Trostenets.

In modern Belarusian historical literature, the number of murdered Jews who lived in the current borders of Belarus is estimated at 500,000 to 810,000 people. According to Hienadź Vinnica, 301,000 Jews were killed in Eastern Belarus⁵, and according to Jaŭhien Rozienblat – 528,000 to 569,000 Jews⁶ were killed in Western Belarus. German researcher Christian Gerlach in his fundamental research «Kalkulierte Morde» («Calculated Murder») concludes that at least 500,000 Jews were killed in Belarus, and 150,000 to 180,000 survived by fleeing and evacuating to the Soviet rear⁷. From 30,000 to 50,000 non-evacuated Jews (at least 6 percent) fled to the forests⁸. In general, the chances to survive for Jews in Belarus were slightly higher than for those in other occupied territories – mainly due to the Soviet integration of Jews into society in the eastern parts of Belarus, as well as due to the strong partisan movement.

Memory of the Holocaust in Soviet Belarus

Belarusian historiography of the Soviet period remained silent about the facts of the genocide of the Jews in the occupied territories, which led to the lack of both the research work and available to the general public publications on this topic⁹. In the official sources, the victims of the Holocaust were described as peaceful Soviet citizens, eliminated not because of them being Jews but due to them being a part of the Soviet system. The memorialisation of places related to the Holocaust had to be conducted in accordance with this position.

In the first years after the liberation of Belarus, the memorialisation of the the victims of the Holocaust was initiated by relatives and friends of the victims from various settlements of the USSR. The process of establishing memorial practices happened in different ways: in some places a response would follow quickly, in other ones – more time was needed. Jews raised money, sought support from the authorities and well-known Jewish intellectuals. In cases when the graves were located in inaccessible places, in the city center, or there was some threat to the burial, then it was possible to organise a reburial in a Jewish cemetery. A special permission from the authorities was not required to install monuments at Jewish cemeteries. There were also cases of relatives of the victims creating new cemeteries right by the execution sites.

Post-war devastation with shortage of financial opportunities significantly complicated memorial activity. Usually, there would be wooden or plastered brick commemorative signs in

Rozienblat J. S. The Nazi policy of genocide against the Jewish population in the territory of the western regions of Belarus (1941–1944). Minsk, 1999. Р. 106. (Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.)).

⁶ Hienadź Vinnica The Holocaust in the occupied territory of Eastern Belarus in 1941–1944. Minsk, 2011. P. 360. (Винница Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 гг.).

⁷ Gerlach, Kalkulierte Morde. S. 743.

⁸ Ibid. S. 744

The book «Avengers of the Ghetto» by Hirš Davidavič Smoliar was one of the rare exceptions. It was published in 1947 in Moscow, three years after the liberation of Minsk. The author was one of the leaders of the Minsk anti-fascist underground, the organiser of the ghetto prisoners escape to partisan units, and the initiator of the family Jewish unit №. 106 creation under the command of Solam Zoryn. He dedicated his book to former ghetto prisoners and partisans.

stalled (some of them have survived to this day). In 1947, the surviving Jews of Minsk managed to build an obelisk at the location where on March 2, 1942 the Nazis killed thousands of Jews from the Minsk ghetto. A special feature of this monument was an epitaph in Yiddish. Similar monuments with inscriptions in Yiddish were constructed (presumably in the late 1940s) in Uzliany, Uzda, and Dzerzhinsk¹⁰.

It is not easy to assess the role of the Soviet authorities in the aforementioned cases of memorialization. We should assume that the installation of memorial signs took place with the full knowledge of the authorities. However, there were also encountered some cases of opposition to the creation of such monuments¹¹.

The process of memoralisation of the victims of the Holocaust became more complicated during the period when anti-Semitic policy in the Soviet Union reached its peak (1948–1953). During this time, installation of memorial monuments could lead to a person losing a job and even freedom.

Memorial practices actively reappeared after Stalin's death, during the so-called Khrushchev Thaw (from mid-1950s to mid-1960s). The other important triggers, especially in 1964–1965, were the liberation of the BSSR anniversary and the Victory anniversary. For instance, the authorities set the task to collect the remains of all victims, who had not been buried until then, and to install memorial monuments by the 20th Victory anniversary. It was during that period that many places of mass executions in Belarus were memorialised, including the ones related to the Holocaust. The memory of them was generally preserved under the code «peaceful Soviet citizens».

The Soviet memorial canon was finally formed during the period of the so-called Brezhnev's Era of Stagnation. It was represented by large memorials and museums, the cult of war heroes, as well as standard monuments to peaceful citizens. Numerous examples of such monuments can still be found in Belarus.

In the late 1980s, a gradual revision of the previous ideological attitudes had started. As a result, local history and popular science publications re-emerged. They described events related to the extermination of Jews in various regions of Belarus.

Additionally, it is highly important to pay attention to the «Memory» historical and documentary chronicles of cities and districts of Belarus, published in 1985-2015. Whether or not these sourced had information about the Holocaust depended on the authors. For example, while in one district/settlement such information could be presented in detail, in another – on the contrary – it could be completely omitted¹².

Memory of the Holocaust in post-Soviet Belarus

Until the 1990s, there was no systematic work on the memorialisation of the Holocaust victims. It only started with the revival of Jewish communities, especially after the creation of the

According to Inna Gerasimova, the former director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk, all the mentioned monuments were created by the stonemason Morduch Spryšan from the old half-destroyed tombstones of the Jewish cemetery. See her article from 2008 (in Russian): http://mishpoha.org/n22/22a21.php

¹¹ For example, here is history of a monument from Cherven (in Russian): http://shtetle.com/shtetls_minsk/cherven/smilovitski.html

The book of the Belarusian researcher Marat Bacvinnik «The Holocaust in the books «Memory» in the Republic of Belarus», published in 2008 in Minsk, focused on the analysis of these aspects.

Union of Belarusian Jewish Public Associations and Communities in 1991. At the same time, relatives of the murdered Jews, who had previously emigrated from the Soviet Union to Israel, the United States, etc., began visiting the country. These processes resulted in private initiatives being developed to memorialise the Holocaust sites with financial support from abroad. The monuments that were constructed during that time had one special feature – epitaphs in Belarusian (or Russian), as well as in Yiddish or Hebrew. Normally, the Belarusian state makes a note of such monuments only if they are located in an accessible area. Monuments that are recognised by the state are entitled to upkeep, students can be taken there for a tour. In the 1990s, Belarusians also initiated the installation of memorial monuments to the murdered lews.

The first attempt to list the monuments dedicated to the Holocaust victims was made by the Belarusian researcher Maratam Bacvinnik in his guidebook «Monuments of the Genocide of the Jews of Belarus», which was published in Minsk in 2000. The book includes information about the places of execution of Belarusian Jews during the years of occupation, and about their commemoration¹³. The handbook is still an important reference point for those working with the memorialisation related topics. It is especially valuable because its factual material was collected in the 1990s, when research on the history of the Holocaust in Belarus was just beginning. However, the author did not have the opportunity to collect information directly at the historical sites from the witnesses of those events, and as a result, inaccuracies do occur in the book.

As a result of the so-called «archival revolution» of the 1990s, a number of document collections dedicated to the topic of the Holocaust in Belarus were published ¹⁴. At the same time, the first scientific works are being published and defended ¹⁵. All of them have regional coverage. However, not a single dissertation on the topic of the Minsk ghetto or the extermination camp of Maly Trostenets has not been defended in Belarus until today. Both the monographs devoted to the mentioned topics and the studies covering the whole Belarus were published abroad ¹⁶.

The growing public interest in the Holocaust in Belarus is largely connected with the opening of the Museum of Jewish History and Culture in Belarus in 2002, the History Workshop in 2003 (both institutions are located in Minsk), and the Jewish Resistance Museum in 2007 (in Navagrudak). Their staff play an active role in collecting and publishing memories, information about the execution sites – and, ultimately, in memorialisation in the context of the European culture of memory. Nevertheless, it should be noted that there are no organisations similar to the the Ukrainian Center for Holocaust Studies or the Russian Research and Educational Holocaust Center in Belarus.

According to M. Bacvinnik's calculations, in 2000 there were 525 monuments related to the executed Jews in Belarus (72 in the territory of the Brest region; 98 in the territory of the Vitebsk region; 90 in the territory of the Gomel region; 64 in the territory of the Grodno region; 67 in the territory of the Mogilev region and 134 in the territory of Minsk and Minsk region). However, in the vast majority of cases, they were dedicated to the «peaceful Soviet citizens».

^{44 «}The tragedy of the Jews of Belarus in 1941-1944» in 1997; «Judenfrei! Free from the Jews» in 1999; «The Holocaust in Belarus» in 2002; «Executioners testify: the extermination of Jews in the occupied territory of Belarus in 1941-1944» in 2009.

Rozienblat J. S., Yelenskaya I. E. The Jews of Pinsk. 1939–1944. Brest, 1997; Rozienblat J. S. The Nazi policy of genocide against the Jewish population in the territory of the western regions of Belarus 1941–1944. Minsk, 1999; Korsak A.I. The Genocide of the Jewish population on the territory of the Vitebsk Region, 1941–1943. Minsk, 2008. (Розенблат Е. С., Еленская И. Э. Пинские евреи. 1939–1944. Брест, 1997; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг. Минск, 1999; Корсак А. И. Геноцид еврейского населения на территории Витебской области 1941–1943 гг.).

Epstein, Barbara. The Minsk Ghetto 1941–1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008; Rentrop, Petra. Tatorte der "Endlösung" – Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostenez. Berlin, 2011.

The establishment of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory in the Republic of Belarus by the Jewish organisations in Belarus and the Simon Mark Lazarus Foundation in 2004 played a significant role in the commemoration of the Holocaust in Belarus. This committee includes representatives of religious communities, former prisoners, representatives of the Museum of Jewish History and Culture in Minsk and youth organizations. The committee estimates the number of mass extermination sites at around 500¹⁷ and plans to memorialise each of them. Before the Committee was created, the majority of monuments in Belarus referred to the Holocaust victims as «peaceful Soviet citizens». Since 2004, the Committee has been providing support in identifying the sites of the mass executions of Jews and coordinating installation of memorial signs¹⁸.

The first successful project of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory was implemented in Haradzeya. However, it became evident that such projects require a complex bureaucratic process that involves time-consuming approval procedure with arts councils. Due to this complication, it was decided to install standardised commemorative signs. An honored architect Lieanid Lievin developed a standard for a memorial sign, which significantly simplified the process of building memorial monuments to the victims of the Holocaust in Belarus.

Usually, local authorities and residents take part in the installation of memorial signs. In most cases, the monuments are recognised by the local government and protected as military burials. However, there are also cases of ome monuments to the Holocaust victims not being recognised and preotected by the government – this may happen when the authorities did not participate in the creation of the monument.

However, the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory is also critised for some of its work, for instance, for the cases when old monuments are entirely replaced with new ones (due to the poor condition of the old monuments). This leads to a loss in the history of the local communities' memory. On the contrary, the memorial site in Hlusk, Mogilev region, is a successful example of creating a new monument while implementing a new style and text (in 2010) and at the same time preserving the old monument from 1956.

As of November 2020, the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory has built 128 memorials. In patallel with the activities of the committee, Inna Gerasimova, the director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk (2002–2012), in cooperation with the director of the Ukrainian Center for Holocaust Studies, Anatoly Podolsky, held a series of seminars for Belarusian teachers and professors on the topic of the Holocaust. Since 2014, due to the military conflict in Ukraine, the scale of cooperation has decreased. There are no joint projects dedicated to the commemoration of the Holocaust victims between the former Soviet republics.

It is vital to emphasise the role of the aforementioned Leonid Levin in the post-Soviet commemoration of the Holocaust victims in Belarus. Levin was the head of the Union of Belarusian Jewish Public Associations and Communities from the day of its creation in 1991 until his death in 2014. In 2000, Leonid Levin, together with the Israeli sculptor Elsa Polak and the Belarusian sculptor Alexander Finsky, created the composition «Those who are heading to their

According to Inna Gerasimova, the former director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk, there are about 600 sites of the mass executions of the Jews (the list of these sites could be found in the museum).

¹⁸ https://www.belarusmemorials.com/о-нас/?lang=ru (access 18.12.2020).

death», which completed the already existing obelisk in the «The Pit» memorial, honouring the memory of the Jews murdered in the Minsk ghetto. In 2008, to celebrate the 65th anniversary of the destruction of the Minsk ghetto, the monument «Destroyed Home» was installed on the territory of the former Jewish cemetery, where around 5,000 Jews were killed. After Leonid Levin's death, his daughter Halina Lievina implemented the project «The Last Journey» in 2017-2018. The memorial is located right by the former execution site near the Blagovshchina (Belarusian: Blagaushchyna) tract (one of the three locations of mass exterminations near Maly Trostenets).

Conclusion

The Holocaust studies has not yet become an important research field in Belarus, which can be explained by a ceratin «resovietisation» of the history of the World War II that began in the mid-1990s. Representatives of the academic field still utilise the conclusions of the Soviet Extraordinary State Commission, which glossed over the specifics of the extermination of the Jews. It is also important to point out the lack of young researchers and the publishing program.

Nowadays there in almost no research done on the topic of the Holocaust. This topic can be introduced in educational institutions on the personal initiative of teachers within the Great Patriotic War narrative. Additionally, there are almost no Jewish research specialists who study the religion, history, culture and lifestyle of the Jewish people; these subjects are not taught in universities, which certainly impacts the culture of memory. Local history studies, name search, memory collection, protection of historical objects – all of these vastly rely on the local history enthusiasts¹⁹. Information about Jews and preservation of their memory is rather scarce in public history, for example, on the official websites of former Jewish settlements and museums.

Despite the systematic efforts of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory (since 2004), many mass extermination sites still do not have Jewish symbols and do not identify the victims.

The monuments built at the places of executions or near them – usually on the outskirts or outside a settlement – often do not have any pointers, and therefore remain difficult to access, barely known to the general public. The monuments installed on the former ghetto sites are more visible in the urban environment. However, the central space in cities is traditionally dedicated to war heroes. There is also an issue of the lack of any information about how the local population participated in the hunting and extermination of Jews²⁰.

Existing lists of mass execution sites and memorial monuments should be updated and supplemented with a single map/database with coordinates. A successful memorialisation can be achieved through the creation of new memorials while preserving the old ones or adding new information to them.

There is no doubt that the Holocaust memorialisation process in the post-Soviet period has made significant progress in Belarus, but it is a pity that this process is initiated mainly by non-state actors. In this regard, it can be concluded that the Holocaust memory in Belarus is not of a state, but of a social nature.

This article was prepared in collaboration with the History Workshop (Minsk) within the «Connecting memory» project (https://netzwerk-erinnerung.de/en/project/) in 2020.

Translated from Belarusian.

The list of these local historians can be found in the Leonid Levin History Workshop.

²⁰ One of the few mentions of this collaboration can be found on the monument «Destroyed Home» located in the former Jew cemetery in Minsk.

ХАЛАКОСТ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ У БЕЛАРУСІ

Аляксандр Далгоўскі

Гісторыя знішчэння яўрэяў у перыяд нацыянал-сацыялістычнай акупацыі Беларусі

Перад нападам нацыянал-сацыялістычнай Германіі на Савецкі Саюз насельніцтва Беларусі ацэньвалася ў 10528 тысяч чалавек, а ў сучасных межах – у 9200 тыс. чал. Яўрэяў з іх было каля 800 тысяч²¹: блізу 400 тыс. ва Ўсходняй Беларусі і ад 350 тыс. до 400 тыс. на абшарах Заходняй Беларусі. Да гэтай колькасці трэба далучыць дзясяткі тысяч яўрэяў, якія ўцяклі з тэрыторыі Польшчы, акупаванай нацыянал-сацыялістамі²².

Спачатку нямецкае ўварванне амаль не суправаджалася маштабнымі пагромамі на акупаваных беларускіх тэрыторыях. Галоўным арганізатарам масавых забойстваў стала айнзацгрупа «В» пры падтрымцы вайскоўцаў, а таксама мясцовых калабарацыяністаў. Асноўнай катэгорыяй, што пацярпела ўлетку 1941 г., была гарадская яўрэйская інтэлігенцыя, а менавіта мужчыны з ліку партыйных і дзяржаўных службоўцаў, выкладчыкаў, адвакатаў і г. д. – за выняткам урачоў і рамеснікаў.

На пачатку восені 1941 г. тэрыторыя акупаванай Беларусі была падзелена і ўключана ў розныя адміністратыўныя адзінкі. Большая частка Ўсходняй Беларусі засталася пад кіраваннем вайскоўцаў у тыле групы «Цэнтр». Абсалютная большасць яўрэяў на гэтых абшарах была знішчана ўжо ўвосень 1941 года. Калі першапачаткова, улетку 1941 года, забівалі мужчын у працаздольным узросце, то з восені 1941 года забівалі галоўным чынам непрацаздольнае і некваліфікаванае насельніцтва з ліку жанчын, дзяцей і пажылых людзей.

Масавае знішчэнне на ўсходзе Беларусі папярэднічала забойствам на былых польскіх тэрыторыях – верагодна, з той прычыны, што яўрэі на землях, якія ўваходзілі ў Савецкі Саюз да 1939 года, успрымаліся нацыстамі як больш небяспечныя. У 1942 годзе ў тылавой зоне групы армій «Цэнтр» было арганізавана поўнае знішчэнне яўрэяў.

Вясной-летам 1942 года ладзілася знішчэнне большай часткі яўрэяў у генеральным камісарыяце «Беларусь». У гэты перыяд яўрэі аказвалі актыўны супраціў, арганізоўвалі паўстанні (напрыклад, у Нясвіжы, Лахве), а таксама масавыя ўцёкі ў лясы да партызанаў.

Знішчэнне яўрэяў на поўдні Беларусі, уключаным у генеральны камісарыят «Валынь-Падолія», было арганізавана ў верасні-кастрычніку 1942 г. Найбуйнейшым месцам знішчэння стала тут Бронная Гара²³. Агульная колькасць ахвяр у беларускай частцы генеральнага камісарыята «Валынь-Падолія» дасягнула блізу 80 тысяч чалавек²⁴.

Масавае знішчэнне яўрэяў у беларускай частцы акругі «Беласток» было арганізавана з лістапада 1942 г. па сакавік 1943 г. у Трэблінцы і Аўшвіцы.

²¹ У Леаніда Смілавіцкага (манаграфія «Катастрофа евреев в Белоруссии 1941–1944», Тель-Авив, 2000) сказана, што ў Беларусі жыло каля мільёна яўрэяў.

²² Смиловицкий Леонид. Катастрофа евреев в Белоруссии 1941–1944. Тель-Авив, 2000. С. 27–28.

²³ Толькі 15–16 кастрычніка там было забіта ад 16 да 19 тысяч яўрэяў Брэста, а 29–30 кастрычніка 1942 г. – ад 16 да 26 тысяч яўрэяў Пінскага гета.

²⁴ Gerlach Christian, Kalkulierte Morde, S. 722.

Нарэшце, у 1943 годзе нацысты зладзілі знішчэнне яўрэяў у апошніх гета, што засталіся на тэрыторыі генеральнага камісарыята «Беларусь». У гэты перыяд тысячы яўрэяў з беларускіх населеных пунктаў на поўначы Беларусі, уключаных у генеральную акругу «Літва», былі вывезены на знішчэнне ў Панары пад Вільнюсам.

Тэрыторыя акупаванай Беларусі выкарыстоўвалася нацыянал-сацыялістамі таксама як месца для забойстваў яўрэяў з Цэнтральнай Еўропы. Абсалютная большасць з прыблізна 23 тысяч дэпартаваных адтуль была забіта ва ўрочышчы Благаўшчына каля Малога Трасцянца.

У сучаснай беларускай гістарычнай літаратуры колькасць знішчаных яўрэяў, якія пражывалі ў сучасных межах Беларусі, ацэньваецца ад 500 да 810 тысяч чалавек. Паводле звестак Генадзя Вінніцы, 301 тысяча яўрэяў была забіта ва Ўсходняй Беларусі²⁵, паводле Яўгена Розенблата на тэрыторыі Заходняй Беларусі – ад 528 да 569 тысяч яўрэяў²⁶. Нямецкі даследчык Крысціян Герлах у сваім фундаментальным даследаванні «Kalkulierte Morde» («Разлічанае забойства») прыходзіць да высновы, што мінімум 500 тысяч яўрэяў былі забіты ў Беларусі, і ад 150 да 180 тысяч уратаваліся дзякуючы ўцёкам і эвакуацыі ў савецкі тыл²⁷. Ад 30 да 50 тысяч неэвакуяваных яўрэяў (мінімум 6 працэнтаў) уцяклі ў лясы²⁸. Увогуле, у Беларусі для яўрэяў шансы на выжыванне былі трохі большыя, чым у іншых акупацыйных зонах – з прычыны падсавецкай інтэграцыі яўрэяў у грамадства ва ўсходняй частцы Беларусі, а таксама дзякуючы моцнаму партызанскаму руху.

Памяць пра Халакост у савецкай Беларусі

Беларуская гістарыяграфія савецкага перыяду замоўчвала факты генацыду яўрэяў на акупаванай тэрыторыі, што вяло да адсутнасці як даследаванняў, так і даступных шырокай публіцы выданняў па гэтай тэматыцы²⁹. Ахвяры Халакосту апісваліся ў афіцыйным наратыве як мірныя савецкія грамадзяне, знішчаныя праз іх прыналежнасць не да яўрэйства, а да савецкай сістэмы. У адпаведнасці з гэтай устаноўкай павінна была праходзіць і мемарыялізацыя месцаў, звязаных з Халакостам.

У першыя гады па вызваленні Беларусі ўвекавечванне памяці ахвяр Халакосту ініцыявалася роднымі і блізкімі ахвяр з розных населеных пунктаў СССР. Працэс актывацыі мемарыяльных практык праходзіў па-рознаму: недзе рэагавалі хутка, недзе спатрэбілася больш часу на самаарганізацыю. Яўрэі збіралі грошы, шукалі падтрымкі ва ўладаў, а таксама ў вядомых прадстаўнікоў яўрэйскай інтэлігенцыі. Калі магілы знаходзіліся ў цяжкадаступных месцах або ў цэнтры горада, або мелася нейкая пагроза пахаванню, то магло быць арганізавана перапахаванне на яўрэйскія могілкі. Усталяванне помніка на яўрэйскіх могілках не вымагала спецыяльнага дазволу ўладаў. Звяртае на сябе ўвагу таксама стварэнне родзічамі забітых новых могілак у непасрэднай блізіні да расстрэльных месцаў.

²⁵ Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.). Минск, 1999. С. 106.

²⁶ Винница Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 гг. Минск. 2011. С. 360.

²⁷ Gerlach, Kalkulierte Morde. S. 743.

²⁸ Ibid. S. 744.

²⁹ Адным з рэдкіх выняткаў стала кніга Гірша Давідавіча Смоляра «Мсціўцы гета». Яна была выдадзена ў 1947 годзе ў Маскве, праз тры гады пасля вызвалення Мінска. Яе аўтар, адзін з кіраўнікоў Мінскага антыфашысцкага падполля, арганізатар сыходу вязняў гета ў партызанскія атрады, які ініцыяваў стварэнне сямейнага яўрэйскага атрада № 106 пад камандаваннем Шолама Зорына, прысвяціў сваю кнігу былым вязням гета і партызанам.

Паваенная разруха з бракам фінансавых магчымасцей у значнай ступені ўскладняла мемарыяльную актыўнасць. Як правіла, ставіліся драўляныя або атынкаваныя цагляныя памятныя знакі (асобныя з іх захаваліся і дагэтуль). Яўрэі Мінска, якія выжылі, у 1947 г. здолелі ўсталяваць абеліск на месцы, дзе 2 сакавіка 1942 г. нацысты забілі тысячы яўрэяў Мінскага гета. Асаблівасцю гэтага помніка стала эпітафія на ідышы. Падобныя помнікі з надпісамі на ідышы былі ўсталяваны (як мяркуецца, у канцы 1940-х гг.) ва Ўзлянах, Уздзе, Дзяржынску³⁰.

Няпроста ацаніць ролю савецкіх органаў улады ў пералічаных выпадках мемарыялізацыі. Трэба дапусціць, што ўсталяванне памятных знакаў адбывалася з ведама ўладаў. Аднак здараліся і выпадкі процідзеяння стварэнню гэткіх помнікаў³¹.

Дзейнасць па ўвекавечанні памяці ахвяр Халакосту значна ўскладнялася ў гады, калі антысеміцкая палітыка ў Савецкім Саюзе дасягнула свайго апагея (1948–1953). У гэты перыяд усталяванне помнікаў магло прывесці да страты работы, а то і свабоды.

Актывізацыя мемарыяльных практык адбылася пасля смерці Сталіна, у перыяд т. зв. хрушчоўскай адлігі (у сярэдзіне 1950-х – сярэдзіне 1960-х гг.). Дадатковымі важнымі імпульсамі з'яўляліся таксама юбілеі вызвалення БССР і Перамогі, асабліва ў 1964–1965 гг. Так, да 20-годдзя Перамогі ўлады паставілі задачу сабраць парэшткі ўсіх да таго часу непахаваных ахвяр і паставіць помнікі. Менавіта ў той перыяд былі мемарыялізаваны многія месцы масавага знішчэння ў Беларусі, у тым ліку звязаныя з Халакостам. Памяць пра іх захоўвалася, як правіла, пад шыфрам «мірныя савецкія грамадзяне».

Савецкі мемарыяльны канон канчаткова сфармаваўся ў перыяд так званага брэжнеўскага застою. Асноўнымі яго элементамі становяцца вялікія мемарыялы і музеі, культ герояў вайны, а таксама стандартныя помнікі мірным грамадзянам. Прыклады такіх помнікаў можна і цяпер у вялікай колькасці ўбачыць у Беларусі.

З канца 1980-х гадоў паступова адбываецца перагляд ранейшых ідэалагічных установак. У выніку з'яўляюцца публікацыі краязнаўчага і навукова-папулярнага характару, якія апісвалі падзеі, звязаныя са знішчэннем яўрэяў у розных рэгіёнах Беларусі. Асаблівую ўвагу звяртаюць на сябе гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі «Памяць», якія выдаваліся ў 1985–2015 гг. Наяўнасць або адсутнасць у іх інфармацыі пра Халакост залежала ад аўтараў, г. зн. у адным раёне/населеным пункце такая інфармацыя магла быць прадстаўлена падрабязна, у іншым, наадварот, магла зусім адсутнічаць³².

Памяць пра Халакост у пастсавецкай Беларусі

Да 1990-х гадоў сістэматычнай працы па мемарыялізацыі ахвяр Халакосту не праводзілася. Пачатак яе звязаны з адраджэннем яўрэйскіх абшчын, асабліва пасля стварэння Саюза беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб'яднанняў і абшчын у 1991 годзе. Адначасова ў краіну прыязджалі родзічы знішчаных яўрэяў, якія раней эмігравалі з Савецкага Саюза ў Ізраіль, ЗША і інш. З прычыны гэтых працэсаў фармуюцца прыватныя ініцыятывы па мемарыялізацыі месцаў Халакосту пры фінансавай падтрымцы з-за мяжы. Асаблівасцю помнікаў, усталяваных такімі ініцыятывамі, сталі эпітафіі як на беларускай

³⁰ Паводле Іны Герасімавай, былога дырэктара Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі ў Мінску, усе названыя помнікі былі створаны каменячосам Мордухам Спрышанам са старых напаўразбураных надмагілляў яўрэйскіх могілак. Гл. яе артыкул 2008 г.: http://mishpoha.org/n22/22a21.php

³¹ Прыкладам можа быць гісторыя помніка ў Чэрвені: http://shtetle.com/shtetls_minsk/cherven/smilovitski.html
32 Аналізу гэтых аспектаў была прысвечана кніга беларускага даследчыка Марата Бацвінніка «Холокост в книгах "Память" Республики Беларусь», выдадзеная ў 2008 г. у Мінску.

(або рускай) мове, так і на ідышы або іўрыце. Беларуская дзяржава, як правіла, бярэ такія помнікі на ўлік, калі яны знаходзяцца ў даступным месцы. Помнікі, прынятыя на ўлік дзяржавай, падтрымліваюцца ў парадку, туды могуць прыводзіць школьнікаў. У 1990-х гадах усталяванне помнікаў забітым яўрэям ініцыявалася таксама беларусамі.

Першая спроба стварыць звод помнікаў ахвярам Халакосту была зроблена беларускім даследчыкам Маратам Бацвіннікам у кнізе-даведніку «Памятники геноцида евреев Беларуси», якая выйшла ў Мінску ў 2000 г. Кніга ўключае ў сябе звесткі як пра месцы знішчэння беларускіх яўрэяў у гады акупацыі, так і пра іх мемарыялізацыю³³. Даведнік і ў цяперашні час з'яўляецца зыходнай кропкай для тых, хто займаецца мемарыялізацыяй. Асаблівая каштоўнасць гэтага выдання ў тым, што яго факталагічны матэрыял збіраўся ў 1990-х гадах, калі даследаванні па гісторыі Халакосту ў Беларусі толькі пачыналіся. Разам з тым аўтар даведніка не меў магчымасці збіраць інфармацыю непасрэдна на гістарычных месцах у сведкаў тых падзей, і ў выніку не абышлося без недакладнасцей.

У выніку так званай архіўнай рэвалюцыі 1990-х гадоў выдаецца шэраг зборнікаў дакументаў, прысвечаных тэме Халакосту ў Беларусі³⁴. Адначасова публікуюцца і абараняюцца першыя навуковыя работы³⁵. Усе яны маюць рэгіянальны ахоп. Разам з тым, нягледзячы на выданне зборнікаў дакументаў, да апошняга часу ў Беларусі не была абаронена ніводная дысертацыя па тэме Мінскага гета альбо па месцы масавага знішчэння Малы Трасцянец. Манаграфіі, прысвечаныя названым тэмам, як і даследаванні, што ахоплівалі ўсю Беларусь, былі выдадзены за мяжой³⁶.

Рост грамадскай цікавасці да Халакосту ў Беларусі ў значнай ступені звязаны з адкрыццём у 2002 годзе Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі, у 2003 годзе – Гістарычнай майстэрні (абедзве ўстановы ў Мінску), у 2007 годзе – Музея яўрэйскага супраціву (у Навагрудку). Іх супрацоўнікі граюць актыўную ролю ў зборы і публікацыі ўспамінаў, інфармацыі пра расстрэльныя месцы – і, у рэшце рэшт, у мемарыялізацыі ў кантэксце еўрапейскай культуры памяці. Разам з тым трэба адзначыць, што арганізацыі, аналагічныя ўкраінскаму Цэнтру даследаванняў Халакосту або расійскаму Навуковаасветнаму цэнтру «Халакост» у Беларусі адсутнічаюць.

Знакавай падзеяй у мемарыялізацыі Халакосту ў Беларусі стала стварэнне ў 2004 годзе яўрэйскімі арганізацыямі Беларусі і Фондам імя Саймана Марка Лазаруса³⁷ Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ў Рэспубліцы Беларусь³⁸. Гэты камітэт уключае

³³ Па падліках М. Бацвінніка, на 2000 г. у Беларусі налічвалася 525 помнікаў, звязаных са знішчэннем яўрэяў (72 на тэрыторыі Брэсцкай вобласці; 98 на тэрыторыі Віцебскай вобласці; 90 на тэрыторыі Гомельскай вобласці; 64 на тэрыторыі Гродзенскай вобласці; 67 на тэрыторыі Магілёўскай вобласці і 134 на тэрыторыі Мінска і Мінскай вобласці). Аднак у пераважнай большасці выпадкаў на іх гаварылася пра мірных савецкіх грамадзян.

^{34 «}Трагедия евреев Беларуси 1941–1944 гг.» у 1997 г.; «Judenfrei! Свободно от евреев» у 1999 г.; «Холокост в Беларуси» у 2002 г.; «Свидетельствуют палачи: уничтожение евреев на оккупированной территории Беларуси в 1941–1944 гг.» у 2009 г.

³⁵ Розенблат Е. С., Еленская И. Э. Пинские евреи. 1939–1944. Брест, 1997; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг. Минск, 1999; Корсак А. И. Геноцид еврейского населения на территории Витебской области 1941–1943 гг. Минск, 2008.

³⁶ Epstein, Barbara. The Minsk Ghetto 1941–1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008; Rentrop, Petra. Tatorte der "Endlösung" – Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostinez. Berlin, 2011. Абарона дысертацыі Генадзя Вінніцы пра Халакост на акупаванай тэрыторыі Ўсходняй Беларусі ў 1941-1944 гг., нягледзячы на яе публікацыю ў 2011 г. у Мінску, адбылася ў Інстытуце гісторыі Акадэміі навук Украіны.

³⁷ Фонд імя Саймана Марка Лазаруса быў створаны ў 2003 годзе Даянай і Майклам Лазарусамі (Вялікабрытанія) з мэтай захаваць памяць пра беларускіх ахвяраў Халакосту.

³⁸ Сайт з падрабязнай інфармацыяй пра дзейнасць Kaмітэта: https://www.belarusmemorials.com/ Майлс і Мэрылін Клетэры (ЗША), Уорэн і Беверлі Гейслеры са сваімі сем'ямі далучыліся да ініцыятывы, заснаваўшы свае ўласныя фонды ў 2006 годзе.

ў сябе прадстаўнікоў рэлігійных абшчын, былых вязняў, а таксама прадстаўнікоў Музея гісторыі яўрэяў у Мінску і маладзёжных арганізацый. Камітэт ацэньвае колькасць месцаў масавага знішчэння яўрэяў прыкладна ў 500³⁹ і плануе мемарыялізаваць кожнае з іх. Да моманту яго стварэння на абсалютнай большасці помнікаў у Беларусі ахвяры Халакосту менаваліся мірнымі савецкімі грамадзянамі. З 2004 г. Камітэт аказвае падтрымку ў вызначэнні месцаў масавага знішчэння яўрэяў і каардынуе ўсталяванне памятных знакаў⁴⁰.

Першы паспяховы праект Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту быў рэалізаваны ў Гарадзеі. Гэты досвед, аднак, прадэманстраваў, што падобныя праекты ўяўляюць з сябе складаны бюракратычны працэс, які ўключае часажэрнае ўзгадненне памятнага знака з мастацкімі саветамі. З гэтай прычыны было вырашана ўсталёўваць тыповыя памятныя знакі. Заслужаны архітэктар Леанід Левін распрацаваў для камітэта тыповы праект памятнага знака, што істотна спрасціла працэдуру ўсталявання манументаў ахвярам Халакосту ў Беларусі.

Адкрыццё памятных знакаў праходзіць пры ўдзеле мясцовых уладаў і жыхароў. Як правіла, яны бяруцца на баланс і ахоўваюцца як воінскія пахаванні. Разам з тым здараюцца выпадкі неўключэння ўсталяваных помнікаў ахвярам Халакосту ў ахоўны спіс: калі прадстаўнікі ўлады не ўдзельнічалі ў стварэнні помніка, яго могуць не ўзяць на баланс.

Аспектам, які крытыкуецца ў працы Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ў Беларусі, з'яўляюцца выпадкі поўнай замены старых помнікаў новымі (з прычыны кепскага стану старых помнікаў). Такім чынам, без сумневу, адбывалася страта ў гісторыі памяці мясцовых абшчын. Наадварот, напрыклад, месца памяці ў Глуску Магілёўскай вобласці з'яўляецца паспяховым прыкладам стварэння новага манумента з новай стылістыкай і тэкстам (у 2010 годзе) пры захаванні помніка 1956 года.

Па стане на лістапад 2020 года Камітэт па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ўсталяваў 128 памятных знакаў. Адначасова з дзейнасцю камітэта Іна Герасімава, дырэктар Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі ў Мінску (2002–2012), у кааперацыі з дырэктарам Украінскага цэнтра вывучэння гісторыі Халакосту Анатолем Падольскім правяла серыю семінараў для беларускіх настаўнікаў па тэматыцы Халакосту. З 2014 года праз ваенны канфлікт ва Ўкраіне інтэнсіўнасць супрацы знізілася. Супольных праектаў паміж былымі савецкімі рэспублікамі па мемарыялізацыі Халакосту не ладзіцца.

Трэба падкрэсліць асаблівую ролю ў пастсавецкай мемарыялізацыі Халакосту ў Беларусі ўжо згаданага Леаніда Левіна, які ўзначальваў Саюз беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб'яднанняў з моманту стварэння Саюза ў 1991 годзе і да сваёй смерці ў 2014 годзе. Так, у 2000 годзе Леанід Левін разам з ізраільскай скульптаркай Эльзай Полак і беларускім скульптарам Аляксандрам Фінскім стварыў кампазіцыю «Якія ідуць на смерць», што дапоўніла ўжо згаданы абеліск у мемарыяле «Яма», увекавечыўшы памяць пра забітых яўрэяў Мінскага гета. У 2008 г., да 65-годдзя з дня знішчэння Мінскага гета, на тэрыторыі колішніх яўрэйскіх могілках, дзе былі забіты каля 5000 яўрэяў, з'явіўся помнік «Разбіты ачаг». Пасля смерці Леаніда Левіна яго дачка Галіна Левіна ў 2017–2018 гг. ажыццявіла праект «Апошні шлях» у непасрэднай блізіні ад расстрэльнай паляны ва ўрочышчы Благаўшчына (адно з трох месцаў масавага знішчэння каля Малога Трасцянца).

³⁹ Паводле Іны Герасімавай, былога дырэктара мінскага Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі, у краіне ёсць каля 600 месцаў масавага знішчэння яўрэяў (спіс гэтых месцаў захоўваецца ў названым музеі). 40 https://www.belarusmemorials.com/o-нас/?lang=ru (доступ 18.12.2020).

Заключэнне

Вывучэнне Халакосту дагэтуль не стала важным даследчыцкім накірункам у Беларусі, што тлумачыцца нечым кшталту «рэсаветызацыі» гісторыі Другой сусветнай вайны з сярэдзіны 1990-х гадоў. Прадстаўнікі акадэмічнага асяроддзя, у прыватнасці, выкарыстоўваюць вывады савецкай Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі, якая замоўчвала спецыфіку знішчэння яўрэяў. Звяртае на сябе ўвагу недахоп маладых даследчыкаў, выдавецкай праграмы.

У цяперашні час даследаванні Халакосту за рэдкімі выняткамі практычна не праводзяцца. Тэма можа быць прадстаўлена ў адукацыйных установах краіны на асабістую ініцыятыву выкладчыка ў рамках наратыву пра Вялікую Айчынную вайну. У краіне амаль няма спецыялістаў-даследчыкаў іудаікі, якія вывучалі б рэлігію, гісторыю, культуру і побыт яўрэйскага народу; гэтыя кірункі не выкладаюцца ва ўніверсітэтах, што, безумоўна, мае свой уплыў на культуру памяці. Вывучэнне лакальнай гісторыі, пошук імёнаў, збор успамінаў⁴¹, абарона гістарычных аб'ектаў збольшага трымаецца на энтузіястах-краязнаўцах⁴². У публічнай гісторыі, на афіцыйных сайтах былых яўрэйскіх мястэчак і ў музеях інфармацыя пра яўрэяў і захаванне памяці пра іх даволі скупая.

Нягледзячы на сістэматычную працу Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту (з 2004 года), многія месцы масавага знішчэння яўрэяў усё яшчэ не маюць яўрэйскай сімволікі і не ўтрымліваюць пазнак аб ідэнтычнасці ахвяраў.

Помнікі, усталяваныя на месцах знішчэння або побач з імі – як правіла, на ўскраіне або за рысай населенага пункту – часта не аснашчаны паказальнікамі, і таму застаюцца цяжкадаступнымі, малазнаёмымі шырокай грамадскасці. Помнікі, усталяваныя на месцы былых гета, больш прыкметныя ў гарадскім асяроддзі. Аднак цэнтральнае месца ў гарадах па традыцыі адводзіцца героям вайны. Праблемай застаецца адсутнасць якой бы ні было інфармацыі пра ўдзел мясцовага насельніцтва ў цкаванні і знішчэнні яўрэяў⁴³.

Існыя спісы месцаў масавага знішчэння і помнікаў трэба актуалізаваць і дапоўніць адзінай картай/базай даных з каардынатамі. Паспяховай формай мемарыялізацыі можна лічыць стварэнне новых манументаў з захаваннем старых помнікаў або далучэннем новай інфармацыі на старое месца памяці.

Без сумневу, мемарыялізацыя Халакосту ў пастсавецкі перыяд істотна прасунулася ў Беларусі, дарма што гэты працэс ініцыюецца галоўным чынам недзяржаўнымі актарамі. У гэтай сувязі можна зрабіць выснову аб тым, што памяць пра Халакост у Беларусі мае не дзяржаўны, а грамадскі характар.

Матэрыял быў падрыхтаваны ў межах супрацоўніцтва Гістарычнай майстэрні (Мінск) з праектам «Connecting memory» (https://netzwerk-erinnerung.de/en/project/) у 2020 г.

Пераклад з рускай мовы

⁴¹ Архіў вуснай гісторыі http://nashapamiac.org/archivetree.html захоўвае шэраг калекцый, прысвечаных тэме Халакосту.

⁴² У Гістарычнай майстэрні імя Леаніда Левіна ў Мінску ёсць спіс гэтых краязнаўцаў.

⁴³ Адной з нешматлікіх згадак пра гэтую калабарацыю з'яўляецца інфармацыя, змешчаная на помніку «Разбіты ачаг», на былых яўрэйскіх могілках у Мінску.

TENDENCIES OF HOLOCAUST REMEMBRANCE IN GERMANY TODAY

Adam Kerpel-Fronius

Germany as seen by many as a beacon of Holocaust remembrance in Europe, as a positive example of how to "do it right". This is in itself a strange phenomenon – after all, Germany is the country of the perpetrators that bears the most responsibility for the Holocaust – but the question remains: is this even justified? What were the main lines of development of Holocaust remembrance in Germany, where does it stand now and what are the main challenges ahead?

The idea that German holocaust remembrance is exemplary goes back at least two decades. During the Cold War, the Federal Republic of Germany has developed into a stable liberal democracy with a social market economy. It became a reliable member of Western structures such as NATO and the European Union (back then the European Community). In fact, for West Germany this integration into the West and the pursuit of the European unification project had become vital in pursuing its own interests as a state that was seen by many as an "economic giant, but a political dwarf".

Showing to the world that Germany was coming to terms with the crimes that Nazi Germany had committed against its European neighbours had become a central part of that integration project. In fact, denazification and re-education by the Allies had begun immediately after Germany's unconditional surrender, long before the two German states were established in 1949. Confronting ordinary Germans with the crimes their fellow countrymen had committed had become part of the Allied strategy to try to change the attitudes of the Germans. Probably the most famous manifestations of this were the newsreels about German POWs watching footage of liberated concentration camps or the well-dressed population of Weimar who were taken to Buchenwald to take a look at the emaciated corpses of perished inmates. Media and film were an important part of this re-education project: new newspapers and magazines received licenses from the Allies (these were the beginnings of DER SPIEGEL and the future media empire of Axel Springer) were as much a part of this as the cinema. While the Americans used this popular medium by bringing Hollywood movies to the destroyed German cities, the most notable film of this time, The Murderers Are Among Us, directed by Wolfgang Staudte, was shot in the Soviet zone of occupation.

Despite all these early efforts, denazification was never a clear-cut path that had been pursued in a consequent way. In fact, the realities of the Cold War made many of the original goals obsolete – transforming Germany into a truly democratic society was soon less of a priority than closing the ranks of NATO vis á vis the Eastern Bloc. In retrospect, West Germany until the 1960s and even beyond is now often perceived as a state where denazification hardly took place at all. Personal continuities between the Nazi regime West German society were abundant in all walks of life, up to the very elites of the state. Under those who continued their careers after the war were not only mere former members of the Nazi party, but also actual war criminals. Tampering with biographies was a widespread phenomenon. In fact, it is to be noted that the involvement of many prominent members of West German society is only

coming to light now, seven or so decades after the Second World War, for example that Noble Prize laurate Günter Grass or the popular actor Horst Tappert ("Commissar Derrick") had been members of the Waffen SS. This part of the "Aufarbeitung der Vergangenheit" ("coming to terms with the past") was evidently full of holes, so much so that the role of the war generation had become one of the main issues during the student revolt at the end of the late 1960's.

But how was the Holocaust remembered during this early phase of the post-war era? To put it short: not at all, especially not the victims.

The first to commemorate murdered lews in Germany were, not surprisingly, lews themselves. The first memorials were created in DP ("displaced persons") camps, such as one on the premises of the former concentration camp Bergen Belsen erected in 1945. Another local monument was initiated in the North German town of Itzehoe in 1946 by Hungarian Holocaust survivor Gyula Trebitsch (1914–2005). But they were alone in this: most lews stuck in Germany just wanted to leave the country of the perpetrators as soon as possible. In this period, the non-lewish population was going through a phase of denial: for decades the majority of Germans maintained not to have known anything about war crimes, let alone the murder of millions of lews in gas chambers. On the contrary, many Germans saw themselves as victims; in their interpretation, Hitler manipulated and betrayed them, millions of soldiers fell victim to his lies, and German civilians suffered more than enough in the bombings of the cities and the expulsion of millions of Germans from their homes in Eastern Europe. All over West Germany, memorials to the fallen soldiers of the First World War were amended by the dates 1939–1945. In popular culture, such as in the immensely popular film »08/15« from the year 1954, regular Wehrmacht soldiers were portrayed as likeable chaps who were victims of the circumstances and of their sadistic officers. If there were crimes, they had been committed by others – the Nazis, the Gestapo, the SS, and the Nuremberg Trials were routinely dismissed as »Siegerjustiz« - victor's justice.

Things started to change gradually in the early 1960's. The trial of Adolf Eichmann in Jerusalem called the world's attention to the dimensions of the Holocaust for the first in a televised event time. Holocaust survivors came forward to testify and tell their stories – this was, by the way, also a novelty in Israeli society. There was ample media coverage of the trial everywhere in the world, including Germany. Beginning in the late 1950's was also the period when prosecutors like Fritz Bauer tried to bring perpetrators to justice in West German courts, the best-known examples being the Einsatzgruppen-trials in Ulm and the Auschwitz-trials in Frankfurt. In retrospective, the legacy of these major trials is mixed: many identified perpetrators received soft sentences or were acquitted altogether. Still, the documents collected in these trials and by the Central Office of the State Justice Administrations for the Investigation of National Socialist Crimes in Ludwigsburg proved an invaluable and indispensable source of information for generations of future historians and laid the foundations for serious academic research on National Socialism.

Generally, the sixties were a time of accelerating social change and democratization in West Germany. The decade began with major demonstrations for freedom of the press when the Adenauer government tried to crack down on DER SPIEGEL news magazine and it ended with a social-liberal government under Willy Brandt, with student protest movements turning increasingly radical and with embittered debates between the generations about the what the parents had been doing in Nazi times. Again, in retrospective: it is understandable, but still striking, that for a very long time, debates about Nazi crimes centred on the perpetrators and not on the victims. The question »How was this possible« and »How did so many Germans turn into murderers« were much more present than the perspective of the victims, who were still mostly portrayed as anonymous dead bodies piled up in mounds.

Under the surface, characterized by spectacular protests, society was undergoing slow but lasting changes. This also began to show in the culture of remembrance. Local, grass roots initiatives were beginning to take care of sites where former Jewish neighbours had lived, worshipped or persecuted. Memorial signs appeared at the sites of former synagogues destroyed in the November pogroms of 1938, plaques appeared at railway stations to remind passers-by of the deportations. More and more sites of concentration camps, which until then were typically taken care of by organizations of former inmates, were increasingly being turned into memorial sites, or »Gedenkstätten« - a German word that implies commemorative and educational purposes at the same time.

It is noteworthy that the memorialization of former concentration camp sites began a decade earlier in East Germany. The German Democratic Republic saw itself in the tradition of anti-fascism, and especially the greatly exaggerated Communist resistance to the dictatorship of the Nazis was put into the centre of official commemoration. This led to the preservation and memorialization of three central sites of National Socialist crimes: from 1958 onwards, the three former concentration camps Buchenwald. Sachsenhausen and Ravensbrück were converted into »national memorials « (»Nationale Mahn- und Gedenkstätten«) and supplemented by permanent exhibitions focusing on motives of anti-fascist struggle and monumental sculptures depicting defiant prisoners. Crimes committed by the Nazis and the reality of the concentration camps was thus more prominently present in East German memorial culture than it was the case in West Germany. Jews, however, were not really present in the picture, and especially not as the primary victims of Nazi genocide. This concealment of the lews as the main target of Nazi extermination policies and this placing of the systematic murder of the lews of Europe in the broader and much foggier context of »crimes of fascism« was in accordance with the official line dictated by the Soviet leadership in the Eastern Bloc. This was motivated by a mixture of anti-Semitism in the late Stalin-era and the will to galvanize the different peoples of the Soviet Union into one large entity that was supposed to have suffered and fought the same way throughout the war. Thus, the annihilation of the European Jews had no special place in official commemoration and was most certainly never emphasized. However, over the years, the absence of lews from the public view diminished somewhat. especially in the cultural sphere: for example, the film adaptation of Jurek Becker's novel Jacob the Liar (»Jakob der Lügner«), set in the Łódź ghetto, was nominated for an Oscar as the best foreign film in 1974, and in the late 1980s, the magnificent building of the New Synagogue in East Berlin's Oranienburger Straße was renovated.

The collapse of the Berlin Wall and the very rapid reunification process that followed had enormous impact on Germany's memorial culture, all in the context of debates around Germany's evolving role in the world. In 1991 the Bundestag decided to move the seat of government from Bonn to Berlin. While Germany's political elites were keen on reassuring that Germany would not aspire to dominance in Europe and would continue to work on deepening the structures of the West, some inside and outside of Germany were voicing concerns about a »Fourth Reich«. Germany was struggling to find its new role: that of an economic power which tries to downplay its newfound political strength (a role with which, we might add, Germany is still not entirely comfortable with, thirty years on). The reunification process fuelled and accelerated the debate around one of the most was renovated intriguing civil initiatives of that time: just a year before the Wall fell, a group of intellectuals around TV-journalist Lea Rosh (1936–) and Eberhard Jäckel (1929–2017) had gone public with the call to create a Memorial to the Murdered Jews of Europe in Berlin. Lea Rosh was known to be someone who was deeply moved by the Holocaust and the complex of German complicity, but she also made it her life's task to shed light on the perspectives of the Jewish victims. In the 1980's the ground for public

interest had been prepared in West Germany by a growing public interest in the Holocaust and by people like Lea Rosh, and also by singular events such as the 1979 screening of the short TV-series »Holocaust« starring Meryl Streep.

The story of the creation of the Holocaust Memorial in Berlin is probably one of the most interesting case studies of Germany's memorial culture. It is a case in point that in Germany (obviously not in the GDR though) major memorial projects are typically initiated from below, and it is only later on that the state reacts and tries to canalize these demands. The debate on the Holocaust memorial during the 1990's was exceptionally intense and was conducted on a high intellectual level. The discussions revolved mainly around three major questions: Can vou address the memory of the Holocaust with a memorial, i.e. with a piece of art? If yes, how should it look like and where should it be? And is it appropriate to create a separate memorial dedicated to lewish victims exclusively? What about the other victims of Nazi terror, the Sinti and Roma, the homosexuals, the Soviet POWs, the victims of »euthanasia«? All these guestions were debated intensively, with one big fear hovering over the discussion: what if the memorial, once it is built, unintentionally causes the opposite effect? What if the establishment of such a central memorial, instead of enhancing public interest in the Holocaust and empathy for the victims, leads to the notion in the broader German society that the memorial is a way of re-paying Germany's debt, meaning something along the lines of "now that we have built a memorial, we can finally leave this chapter behind and look forward instead«? There is even a word for such an attitude in German: »Schlussstrichdebatte« - implying that some want to draw a final line to end discussions so that the case can be closed.

In the end, based on the Bundestag's decision in 1999, the Holocaust Memorial turned out differently than it had been originally intended. Instead of being built on the former premises of the headquarters of the Reich Security Main Office - RSHA (today home of the documentation centre Topography of Terror which also has its origins in a civil initiative in the late 1980s) as it had been originally proposed, its final site turned out to be even more central: right in the heart of the city between the Brandenburg Gate and Potsdamer Platz, on an empty space that belonged to the death strip of the Berlin Wall. Even more importantly, Peter Eisenman's architectural plans for a Field of Stelae was approved. However, the Bundestag posed one crucial condition for approving the memorial: there should also be historical context presented at the site, because in the opinion of a group of MPs, a major but abstract memorial without any historical context ran the risk of not being understood and accepted by the larger public. This led to the creation of the Information Centre, placed directly under the Field of Stelae.

The Information Centre turned out to be decisive for the acceptance of the Memorial in the long term. True, the Field of Stelae immediately became one of the most photographed sites of Berlin, a city which was hosting more and more international visitors anyway; it became an important symbol not only for Germany trying to come to terms with its past, but also for the "new" Berlin altogether. But it was the combination of the Field of Stelae with the Information Centre that made a difference in raising interest in the Holocaust itself. Due to the small size of the underground facilities, the permanent exhibition is relatively small, most visitors spend an average of 45-60 minutes. Still, many visitors were surprised by what they saw: instead of the themes and pictures they might have been expecting (for example a general explanation of the Nazi's rise to power, the depiction of the horror of the concentration camps or pictures of atrocities), the exhibition concentrates above all on two main subjects: the European dimension of the Holocaust, and the perspective of individual victims. Both proved to be important. For many visitors, their knowledge about the subject was narrowed by a narrative concentrating on Germany and Western Europe. Many had read Anne Frank's diary, but the fact that

only a small percentage of the six million murdered Jews had actually been German Jews or that the vast majority of the victims were Eastern Europeans was a new information to most. The same is true for the portrayal of the victims. Many non-Jewish visitors only have a very rudimentary knowledge of Jewish life in pre-Holocaust Europe. Their confrontation with stories of individuals and whole families from different parts of the continent proved an eye-opener for many. Last, but not least, the Room of Sites informed many visitors for the first time about the fact that most Jews killed in the Holocaust were not murdered in Auschwitz, but in other extermination camps they had hardly ever heard about or by mobile killing squads in mass shootings in the countryside.

The importance of a single exhibition at a single memorial site should never be overestimated, of course, but it did have an effect on public discourse. Very quickly, the Holocaust Memorial became an accepted feature of the German capital, and the number of visitors to the exhibition exceeded all expectations. From a fixation on the perpetrators, the focus of attention shifted more and more towards the perspective of the Jewish.

The opening of the Holocaust Memorial in Berlin coincided with a period of almost unprecedented atmosphere of historical optimism in Germany. In 2006, the country hosted the football World Cup – an event that is generally remembered for its cosmopolite nature, its pleasant and euphoric atmosphere and for the fact that for the first time, many Germans seemed at ease with waving the country's flag. It seemed that Germany found its new identity: aware and critical of its past, at peace with its neighbours, surrounded by friends and proud of its achievements as an open and tolerant society with a strong economy.

It was also a time of rapid development and diversification of the memorial landscape: many new memorials were opened, older ones modernized, permanent exhibitions were renewed. There were new memorials dedicated to further groups of victims, which had previously not been so much in the public focus, such as persecuted homosexuals, Sinti and Roma, Soviet prisoners of war, or Georg Elser, who tried to kill Hitler in 1939. Not only did the memorial landscape become more diverse, the network of international contacts of German memorials and museums became more intensive.

However, in the following years, it became clear that the notion that in the German culture of remembrance all was going well and in a positive direction might have been premature and naïve. This coincided with the growing strength of populist sentiments and movements. While political populism is, of course, not an exclusively German phenomenon, the German political landscape underwent a significant transformation: for the first time in many decades, a nationalist right-wing party could establish itself as a force to reckon with in regional parliaments and in the Bundestag. This proved to be a major challenge for German memorial culture, for it was accompanied by shifts in public discourse - in fact, one phenomenon induced the other. Slowly, the boundaries of what could be said and written in public discourse were extended: opinions that had been previously thought or voiced only in private contexts appeared more and more in the public sphere, especially on social media. The AfD thrived on these changes and fuelled them further, one of their main targets being the consensus on German memorial culture itself. AfD politicians complained that Germany's memorial culture was too one-sided, too strongly focused on German crimes, and declared that the time has come to leave self-flagellation behind and concentrate instead on positive sides of German history. Two of the most well-known provocative examples for this were the statements that the Holocaust Memorial was a memorial of same« (Biörn Höcke) and that the twelve years of National Socialism was but »a brid shit« when compared to the long centuries of German history (Alexander Gauland). Gauland even stated that »Germans have the right to be proud of

the accomplishments of German soldiers in both world wars«. Admittedly, these were views that had been more or less present in German society up until the 1980's, but 30 years later, they were a frontal attack on the consensus that had appeared to have been reached by the time the Holocaust Memorial was built in 2005, and most certainly a break with the consensus between all other parties of the Bundestag.

Another interesting field of discussion in recent years are those about the effects of migration on German society, German identity and the country's memorial culture. Of course, migration was not new - ever since the 1950s, there had been waves of people arriving to Germany, be it Italian, Portuguese or Turkish »Gastarbeiter« (contract workers), Polish immigrants in the 1980s, Soviet citizens arriving at the beginning of the 1990s or refugees from former Yugoslavia. Still, up until the late 1990s and contrary to empirical evidence it was possible for conservative politicians to say that Germany was not a country of immigration. However, especially in schools it became increasingly apparent that pupils with different familiar backgrounds would have different associations and approaches when it came to discussing history. This became a pressing issue in the wake of the wars in former Yugoslavia or every time it came to violent conflict in the Middle East, especially when it involved Israelis and Palestinians. In the meantime, it was estimated that about the third of all pupils in German schools had some »migrant background«. In 2015, around a million new people arrived in the country, the vast majority of them from war-torn countries such as Syria and Afghanistan. In the wake of that, there was public discussion on a hitherto unprecedented scale about integration of immigrants and the future of German identity. Many memorial sites reacted by offering educational projects in languages like Farsi and Arabic. With regards to Holocaust education, some questions became more pressing: Should Holocaust education in Germany focus on German moral responsibility and the specific history of Nazi Germany, or should the Holocaust be presented in a more universal context? When discussing issues such as personal vs. collective responsibility, should teachers encourage pupils to talk about their families' history at home, even if many families have no biographical connection with the Germany of before 1945? How do you try to integrate the occasionally very traumatizing experiences of pupils who themselves had been victims or witnesses to war and violence? How do you react to antisemitic prejudices if they are voiced in the context of Holocaust education?

Another issue that emerged in recent years is that long-prevalent Holocaust narratives are being challenged from academic as well as activist circles, in part, but not exclusively, from migrant-activist groups. They criticize that German memorial culture had until now turned a blind eye on colonization. This is not entirely true because for decades, some historians had done research on the possible continuities between Germany's colonial past and its behaviour in the Second World War. In this context, especially the conquest of Eastern Europe and Germany's occupation policies there can be regarded as a colonialization project on a grand scale. Some even regard the genocide against the Herero and Nama from 1904 to 1908 in what is today Namibia as a more or less direct precursor of the genocide against the Jews of Europe.

Closely connected to the cluster of the discussions about colonialism is also the debate about the continuing relevance of racism in German society. Some see the genocidal anti-Jewish policies of the Nazis predominantly in this context (i.e. that the motivations behind the genocide were similar to those in colonial times), while others argue that it is more complicated than that: in their view, traditional European antisemitism differs from racism against peoples in the colonial context mainly because with regards to Jews, non-Jewish Europeans often had a set of prejudices that were a mixture of a sentiment of being both superior and inferior at the same time.

Matters are made even more complicated by the fact that many activists regard the state of Israel as a neo-colonial state and are openly hostile towards it, often calling for its boycott. In scholarly circles, there are bitter discussions whether or not the anti-Israeli stance of many activists are motivated by antisemitism, or else where legitimate critique of the state of Israel ends and where antisemitism begins. It has an effect on the work of memorial sites as well: quite often, visitors ask questions or sometimes utter provocative statements, implying parallels between the behaviour of the Nazis during the Second World War and contemporary Israeli policies.

Apart from the complex issues surrounding the Middle East, a focus on colonialism, as enriching as it can be, also raises questions about the singularity of the Holocaust, and frequently it is paired with a critique of German memorial culture as a whole. Some even see the dominating role of the Holocaust in Germany's official remembrance is a symbol and an instrument of the dominance of elites over minorities, whose own victimhood and experiences are supposedly overlooked and supressed.

Since discourses like these are increasingly popular in university circles and younger scholars in recent years, it remains to be seen how the discussions around colonialism will change Germany's memorial culture – whether it will be still focused mainly on the Holocaust, or make way for a more multidirectional approach, and whether that more multi-directional approach can be managed without accommodating too much room for positions that may relativize the Holocaust.

Last, but not least, it is to be expected that the current war that Russia is waging on Ukraine could have a profound effect on the way Germans remember the Second World War and the Holocaust. Already in recent years, Belarus and Ukraine appeared increasingly often in the news, and there was increased interest in what happened on the ground in these countries during the Second World War. There was more coverage and more attention paid to issues such as mass shootings by the Einsatzgruppen, the grade of collaboration of locals and the complicated national identities of the nations involved and how these affected their relations to their neighbours. Seen in that light, the war in Ukraine could lead to even more interest, more knowledge and more understanding of the histories and experiences of people in Eastern Europe. On the other hand, the return of major wars and extremely bloody conflicts in Europe can easily overshadow the past. Some may ask: what is the point of studying the past if the generations currently in charge fail to foresee and to stop a new major war? How can we remember the plight and suffering of people some 80 years ago when we see major war crimes committed right in front of our eyes today? What lessons did we draw from the past and what consequences do we draw from them today? How can we repeat the slogan »never again« while we are helplessly watching as millions of people are forced to leave their homes and thousands of civilians are losing their lives in a major war of aggression? Trying to find the right answers to these questions may occupy us for a very long time to come.

ТЭНДЭНЦЫІ ПАМЯЦІ ПРА ГАЛАКОСТ У СЁННЯШНЯЙ НЯМЕЧЧЫНЕ

Адам Керпель-Фроніус

Нямеччына шмат кім успрымаецца як узорны прыклад, як "правільна" падтрымліваць памяць пра Галакост у Еўропе. Пры тым, што гэта ўжо само па сабе дзіўна (у рэшце рэштаў, Нямеччына з'яўляецца краінай віноўнікаў, на якой ляжыць асноўная доля віны за Галакост), застаецца пытанне, ці гэтае ўяўленне мае пад сабой падставу. Якія былі асноўныя кірункі развіцця памінання Галакосту ў Нямеччыне, якая сітуацыя на сёння і якія асноўныя выклікі наперадзе?

Уяўленне пра нямецкую мадэль памяці аб Галакосце як узорна-паказальную з'явілася прынамсі два дзесяцігоддзі таму. За гады Халоднай вайны Федэрацыйная Рэспубліка Нямеччына развілася да ўзроўню стабільнай ліберальнай дэмакратыі з сацыяльнарыначнай эканомікай. Яна стала надзейным чальцом заходніх структур, такіх як НАТО і Еўрапейскі Саюз (у тыя часы – Еўрапейская Супольнасць). Па сутнасці, для Заходняй Нямеччыны гэтая інтэграцыя на Захад і ажыццяўленне праекту аб'яднання Еўропы сталі жыццёва неабходныя для забеспячэння яе ўласных інтарэсаў – інтарэсаў дзяржавы, якую часта лічылі за "эканамічнага гіганта, але палітычнага карліка".

Памкненне прадэманстраваць свету, што Нямеччына прызнае адказнасць за злачынствы, учыненыя нацысцкай Нямеччынай супраць сваіх суседзяў, стала асноўнай часткай інтэграцыйнага праекту. Сапраўды, дэнацыфікацыя і перавыхаванне, якія ажыццяўляліся Саюзнікамі, пачаліся адразу пасля безумоўнай капітуляцыі Нямеччыны і задоўга да таго, як у 1949 годзе ўтварыліся дзве нямецкія дзяржавы. Адным з кампанентаў стратэгіі Саюзнікаў для змянення ўстановак нямецкага насельніцтва стала мэта прымусіць звычайных немцаў прызнаць злачынствы, учыненыя іх суайчыннікамі. Бадай, найбольш гэтая палітыка праславілася дзякуючы кінахронікам аб тым, як нямецкія ваеннапалонныя праглядаюць кадры з вызваленых канцлагераў або як добра апранутых жыхароў Веймара прывозяць у Бухенвальд паглядзець на трупы знясіленых вязняў. СМІ і кінематограф сталі важнай часткай гэта перавыхаваўчага праекту. Новыя, ліцэнзіяваныя Саюзнікамі газеты і часопісы (з якіх бярэ пачатак DER SPIEGEL і будучая медыя-імперыя Акселя Шпрынгера) у ім адыгралі не менш важную ролю за кіно. Амерыканцы гэтым папулярным сродкам распаўсюду інфармацыі скарысталіся для дэманстрацыі галівудскіх фільмаў у разбураных нямецкіх гарадах, а ў савецкай акупацыйнай зоне знялі самы выбітны фільм гэтага часу – "Забойцы сярод нас" Вольфганга Штаўдтэ.

Нягледзячы на ўсю гэтую працу, якая распачалася на самых ранніх этапах, дэнацыфікацыя не праходзіла роўна, гладка і паслядоўна. Насамрэч, шмат якія мэты, якія ставіліся перад гэтай палітыкай на пачатку, страцілі актуальнасць у звязку з Халоднай вайной. Даволі хутка задача ператварыць Нямеччыну ў сапраўды дэмакратычнае грамадства стала менш прыярытэтнай у параўнанні з задачай згуртавання НАТО перад пагрозай Усходняга блоку. Гледзячы рэтраспектыўна, цяпер часта лічыцца, што ў Заходняй Нямеччыне 1960-х гг. і нават пазней дэнацыфікацыі амаль не было. У шмат якіх галінах жыцця і нават на ўзроўні кіраўніцтва дзяржавы захоўваліся шматлікія прыклады асабістай пераемнасці паміж нацысцкім рэжымам і тагачасным заходненямецкім грамадствам. Сярод тых, хто пасля вайны працягваў кар'еру, былі не толькі былыя прадстаўнікі нацысцкай партыі,

але і сапраўдныя ваенныя злачынцы. Распаўсюджанай з'явай была падробка біяграфій. Варта зазначыць, што ў рэальнасці толькі цяпер, праз прыблізна сем дзесяцігоддзяў пасля Другой сусветнай вайны, высвятляюцца факты дачыннасці шмат каго з выдатных дзеячоў грамадства Заходняй Нямеччыны, такіх як нобелеўскі лаўрэат Гюнтэр Грас або папулярны акцёр Горст Таперт ("камісар Дэрык"), якія ўваходзілі ў войскі SS. У гэтым складніку "Aufarbeitung der Vergangenheit" ("прапрацоўкі мінуўшчыны") было яўна багата дзірак. Так багата, што роля ваеннага пакалення стала адной з галоўных тэм падчас студэнцкага бунту канца 1960-х гг.

Але як падтрымлівалася памяць пра Галакост на гэтай ранняй стадыі пасляваеннай эпохі? Кароткі адказ – ніяк, асабліва пра ахвяр.

Не здзіўляе, што першымі памінаць забітых габрэяў у Нямеччыне пачалі самі габрэі. Першыя мемарыялы былі створаныя на тэрыторыі лагераў "перамешчаных асобаў", такія як пабудаваны ў былым канцлагеры Берген-Бельзен у 1945 г. Іншы мясцовы помнік з'явіўся ў 1946 г. ў паўночнанямецкім горадзе Іцэго з ініцыятывы венгра Гюлы Трэбіча, які перажыў Галакост (1914-2005). Але гэта былі адзінкавыя ініцыятывы. Большасць габрэяў, якія засталіся ў Нямеччыне, проста хацелі як мага хутчэй пакінуць краіну злачынцаў. У той час негабрэйскае насельніцтва знаходзілася ў стадыі адмаўлення. Дзесяцігоддзямі большасць немцаў трымалася пазіцыі, што ім нічога не было вядома пра ваенныя злачынствы, тым болей пра гібель мільёнаў габрэяў у газавых камерах. Наадварот, многа хто з немцаў лічылі сябе за ахвяру. Паводле іх разумення, Гітлер іх перахітрыў, а потым здрадзіў, праз яго хлусню загінулі мільёны вайскоўцаў, ды і мірнае нямецкае насельніцтва нацярпелася падчас бамбёжак гарадоў, а мільёны немцаў Усходняй Еўропы былі выгнаныя з дамоў. Па ўсёй Заходняй Нямеччыне на мемарыялах салдатаў, палеглых падчас Першай сусветнай вайны, даты былі замененыя на 1939–1945. У папулярнай культуры – напрыклад, у надзвычай папулярным фільме 1984 г. "08/15" - шараговыя салдаты Вермахту выяўляліся як абаяльныя дзецюкі, што сталі ахвярамі абставінаў і садыстаў-афіцэраў. Калі злычынствы і былі, то рабілі іх іншыя – нацысты, гестапа, SS, а Нюрнбергскі трыбунал было прынята скідваць з рахункаў як Siegerjustiz – "правасуддзе пераможцаў".

Сітуацыя пачала патрохі змяняцца на пачатку 1960-х. Суд над Адольфам Эйхманам у Ерусаліме ўпершыню ў гісторыі прыцягнуў сусветную ўвагу да Галакосту ў тэлевізійным фармаце. Выступалі і свае гісторыі расказвалі людзі, якія перажылі Галакост. Гэта, дарэчы, было навінкай і для ізраільскага грамадства. Суд інтэнсіўна асвятлялі СМІ ва ўсім свеце, у тым ліку ў Нямеччыне. У канцы 1950-х гг. таксама пачаліся спробы пракурораў, такіх як Фрыц Баўэр, прыцягваць да адказнасці віноўнікаў у заходненямецкіх судах. Самыя выдомыя прыклады такіх спраў – суд над "эскадронамі смерці" ва Ульме і справа Асвенціма ў Франкфурце. Рэтраспектыўна гледзячы, гэтыя суды пакінулі пасля сябе дваякі след. Шмат хто з асобаў, прызнаных выканальнікамі злачынстваў, атрымалі мяккія прысуды або нават былі апраўданыя. Тым не меней, дакументы, сабраныя ў ходзе судоў і назапашаныя Цэнтральным бюро дзяржаўных органаў юстыцыі для даследавання злачынстваў нацыянал-сацыялістаў у Людвігсбургу, аказаліся неацэннай і незаменнай крыніцай інфармацыі для цэлых пакаленняў будучых гісторыкаў. Дзякуючы ім быў закладзены падмурак сур'ёзнага навуковага вывучэння нацыянал-сацыялізму.

Увогуле 1960-ыя гг. сталі перыядам паскарэння перамен у грамадстве і дэмакратызацыі Заходняй Нямеччыны. Дзесяцігоддзе пачалося вялізнымі дэманстрацыямі за свабоду прэсы пасля таго, як урад Адэнаўэра паспрабаваў задушыць навінавы часопіс DER SPIEGEL. У выніку да ўлады прыйшоў сацыял-ліберальны ўрад на чале з Уілі Брандтам.

Радыкалізаваліся студэнцкія пратэсныя рухі, паглыбляліся міжпакаленчыя спрэчкі на тэму таго, чым у часы нацызму займаліся бацькі. Зноў жа, рэтраспектыўна можна зразумець, але ўсё адно ўражвае, што ў дыскусіях аб злачынствах нацыстаў на першым месцы гаворка ішла пра злачынцаў, а не ахвяр. Пытанні "Як такое можна было дапусціць" і "Як магло так шмат немцаў стаць забойцамі" уздымаліся нашмат часцей, пры гэтым не звяртаючы ўвагу на ахвяр, якія па-ранейшаму выяўляліся як горы безыменных трупаў.

Пакуль на паверхні віраваў пратэст, у грамадстве адбываліся марудныя, але трывалыя змены. Гэта пачало праяўляцца і ў культуры памяці. Мясцовыя нізавыя ініцыятывы пачалі прыводзіць у парадак аб'екты былога пражывання суседзяў-габрэяў, іх малельні і месцы пераследу. На месцах былых сінагог, разбураных падчас пагромаў лістападу 1938 г., з'явіліся мемарыяльныя знакі, а на чыгуначных вакзалах – шыльды для мінакоў у напамін пра ссылкі. Усё болей і болей месцаў канцэнтрацыйных лагераў, якімі датуль звычайна рупіліся арганізацыі былых вязняў, былі пераўтвораныя ў мемарыяльныя аб'екты або Gedenkstätten – нямецкае слова, пад якім на ўвазе маюцца адночасова памінальныя і адукацыйныя мэты.

Варта адзначыць, што мемарыялізацыя месцаў былых канцлагераў ва Ўсходняй Нямеччыне распачалася дзесяцігоддзем раней. Нямецкая Дэмакратычная Рэспубліка атаясамлівалася з традыцыяй антыфашызму. У цэнтр афіцыйнай палітыкі памяці быў ўзведзены вельмі перабольшаны камуністычны супраціў нацысцкай дыктатуры. Дзякуючы гэтаму былі захаваныя і ператвораныя ў помнікі тры асноўныя аб'екты нацыянал-сацыялістычных злачынстваў. З 1958 г. тры былыя канцлагеры (Бухенвальд, Заксенгаўзен і Равенсбрук) былі пераўтвораныя ў "нацыянальныя мемарыялы" (Nationale Mahn- und Gedenkstätten) і аснашчаныя пастаяннымі экспазіцыямі, у аснову якіх ляглі матывы антыфашысцкага змагання і манументальныя скульптуры-выявы непакорных вязняў. Такім чынам, злачынствы, учыненыя нацыстамі, і рэальнасць канцлагераў былі больш прадстаўленыя ў мемарыяльнай культуры не Заходняй, а Ўсходняй Нямеччыны. Але габрэі па-сапраўднаму не былі ўключаныя ў карцінку, пагатоў як першасныя ахвяры нацызму. Утойванне таго, што галоўнай цэллю нацыскага вынішчэння былі габрэі, і размяшчэнне сістэматычнага забойства габрэяў у Еўропе ў шырэйшы і туманнейшы кантэкст "злачынстваў фашызму" адпавядала афіцыйнай лініі, што дыктавалася Савецкім Саюзам, які граў паноўную ролю ва Ўсходняй Еўропе. За гэтым стаяў і антысемітызм познесталінскага перыяду, і жаданне сплавіць усе розныя народы СССР у адзінае цэлае, якое, як меркавалася, на працягу ўсёй вайны цярпела і змагалася аднолькава. Такім чынам, вынішчэнне габрэяў Еўропы не знайшло адмысловага месца ў афіцыйнай камемарацыі і, хутчэй за ўсё, ніколі не акцэнтавалася. Аднак з гадамі габрэяў перасталі зусім ігнараваць, асабліва ў галіне культуры. Напрыклад, фільм паводле матываў рамана Юрэка Бекера "Якаб-ілжэц" ("Jakob der Lügner"), пастаўлены ў гета г. Лодзі, у 1974 г. быў вылучаны на "Оскар" за найлепшы замежны фільм, а ў канцы 1980-х рэнававаны велічны будынак Новай сінагогі на вуліцы Oranienburger ва Ўсходнім Берліне.

Падзенне Берлінскага мура і пазнейшы хуткі працэс уз'яднання аказаў вялізнае ўздзеянне на мемарыяльную культуры Нямеччыны. Усё гэта адбывалася ў кантэксце дыскусій аб эвалюцыі ролі Нямеччыны ў свеце. У 1991 годзе Бундэстаг вырашыў перанесці месцазнаходжанне ўрада з Бона ў Берлін. Нямецкія палітычныя эліты запэўнівалі, што Нямеччына не будзе імкнуцца да панавання ў Еўропе і будзе па-ранейшаму займацца паглыбленнем структур Захаду, але і ўнутры Нямеччыны, і за яе межамі раздаваліся неспакойныя галасы аб надыходзе "Чацвёртага рэйху". Нямеччыне было цяжка знайсці для сябе новую ролю – ролю эканамічна магутнай дзяржавы, якая спрабуе прыўменшыць

сваю наноў набытую палітычную сілу (тут можна дадаць, што з гэтай роляй Нямеччына да канца не звыклася дагэтуль, хаця мінула 30 гадоў). Працэс уз'яднання паспрыяў больш інтэнсіўнаму абмеркаванню адной з найбольш інтрыгоўных грамадскіх ініцыятыў таго часу: усяго за год да падзення Мура група інтэлектуалаў на чале з тэлежурналісткай Леяй Рош (1936–) і Эбергардам Екелем (1929–2017) выступілі з публічным заклікам у Берліне стварыць Мемарыял забітых габрэяў Еўропы. Пра Лею Рош было вядома, што яна была глыбока кранутая Галакостам і саўдзелам у ім немцаў і за мэту жыцця ўзяла праліць святло на гэтыя падзеі з гледзішча ахвяр – габрэяў. У 1980-ыя гады глеба ў Заходняй Нямеччыне была падрыхтаваная – гэтаму спрыяла нарастанне грамадскага інтарэсу і дзейнасць такіх асобаў як Лея Рош, а таксама іншыя асобныя падзеі, такія як паказ у 1979 годзе кароткага тэлесерыялу "Галакост" з Мэрыл Стрып у галоўнай ролі.

Гісторыя стварэння Мемарыялу Галакосту ў Берліне - мабыць адзін з найцікавейшых для вывучэння прыкладаў нямецкай мемарыяльнай культуры. Яна служыць яскравым сведчаннем таму, што ў Нямеччыне (акрамя НДР, само сабой) буйныя мемарыяльныя праекты, як правіла, ініцыююцца знізу, і толькі потым рэагуе дзяржава, якая намагаецца накіраваць грамадскі запыт ў пэўнае рэчышча. У 1990-х гг. дыскусія аб мемарыяле Галакосту ішла надзвычай інтэнсіўна і на вельмі высокім інтэлектуальным узроўні. Яна разгортвалася вакол трох асноўных пытанняў: ці можна памяць аб Галакосце забяспечваць праз мемарыял, т.б. мастацкі твор? Калі так, як ён павінен выглядаць і дзе павінен знаходзіцца? І ці слушна ствараць асобны мемарыял, прысвечаны выключна ахвярам габрэйскай нацыянальнасці? Як наконт іншых ахвяр нацысцкага тэрору: сінці і рома-цыганоў, гомасэксуалаў, савецкіх ваеннапалонных, ахвяр "эўтаназіі"? Усе гэтыя пытанні горача абмяркоўваліся, пры гэтым над дыскусіяй навісаў адзін вялікі страх: а што калі мемарыял, калі будзе пабудаваны, незнарок выкліча адваротны эфект? Што калі ўсталяванне такога цэнтральнага мемарыялу не паспрыяе грамадскаму інтарэсу да Галакосту і спачуванню ахвярам, а сфармуе ў шырокім нямецкім грамадстве ўяўленне, нібы мемарыял – гэта спосаб выплаціць доўг, штосьці кшталту "цяпер мы пабудавалі мемарыял і можам нарэшце перагарнуць старонку ды глядзець наперад"? У нямецкай мове нават ёсць слова, якім акрэсліваецца гэткае стаўленне – Schlussstrichdebatte. Пад ім разумеецца, што нехта хоча правесці канчатковую рысу, завяршыць дыскусію і закрыць тэму.

У рэшце рэштаў у 1999 годзе Бундэстаг прыняў рашэнне, згодна з якім пачатковая канцэпцыя Мемарыялу Галакосту была змененая. Было вырашана яго ўсталяваць нават не на былой тэрыторыі Галоўнай управы імперскай бяспекі або RSHA (дзе сёння знаходзіцца дакументацыйны цэнтр "Тапаграфія тэрору", які таксама паўстаў дзякуючы грамадскай ініцыятыве ў канцы 1980-х гг.), а яшчэ болей у цэнтры горада, у самым яго сэрцы – паміж Брандэнбургскімі варотамі і Пацдамскай плошчай (Potsdamer Platz), на пустой прасторы, дзе раней знаходзілася "паласа смерці" Берлінскага мура. Яшчэ важней тое, што быў зацверджаны архітэктурны план "Поле стэл" Петэра Айзенмана. Але для зацверджання мемарыялу Бундэстаг выставіў адну асноўную ўмову: у ім мусіў быць прадстаўлены гістарычны кантэкст, бо, на думку групы дэпутатаў, існавала рызыка, што вялікі, але абстрактны мемарыял без гістарычнага вытлумачэння мог застацца не зразуметы і не прыняты шырокай грамадскасцю. У выніку быў створаны Інфармацыйны цэнтр, што размясціўся акурат пад Полем стэл.

Як высветлілася, менавіта Інфармацыйны цэнтр адыграў вызначальную ролю ў прыняцці Мемарыялу. Так, Поле стэл адразу стала адным з найбольш папулярных аб'ектаў фотаграфавання ў Берліне, куды так ці інакш прыязджала ўсё больш і больш

міжнародных наведнікаў. Яно стала важным сімвалам не толькі для Нямеччыны, якая імкнулася прымірыцца з мінуўшчынай, але і для "новага" Берліна. Але менавіта спалучэнне Поля стэл і Інфармацыйнага цэнтру абумовіла рост інтарэсу да самога Галакосту. Падземныя памяшканні невялікія, таму і пастаянная экспазіцыя адносна малая: большасць наведнікаў там праводзіць у сярэднім 45-60 хвілін. Але шмат каго з наведнікаў здзіўляе тое, што яны бачаць. Замест тэм і выяў, якія яны, магчыма, чакалі знайсці (напрыклад, агульнае тлумачэнне прыходу нацыстаў да ўлады, выяўленне жаху канцлагераў і жорсткасцяў, якія там адбываліся), асноўная ўвага ў экспазіцыі ўдзяляецца дзвюм тэматычным лініям: еўрапейскае вымярэнне Галакосту і пункт гледжання асобных ахвяр. Аказалася, што абедзве гэтыя тэмы важныя. У многіх наведнікаў веды ў гэтай галіне абмяжоўваліся наратывам, што канцэнтраваўся на Нямеччыне і Заходняй Еўропе. Шмат хто чытаў дзённік Анэ Франк, але для большасці адкрыццём стала тое, што габрэі Нямеччыны насамрэч складалі невялікі адсотак ад шасці мільёнаў забітых габрэяў і што пераважная большасць ахвяр былі ўсходнееўрапейцамі. Тое самае можна сказаць пра выяўленне ахвяр. У шмат каго з наведнікаў негабрэйскага паходжання існавала толькі вельмі базавае ўяўленне, як выглядала жыццё ў Еўропе да Галакосту, таму для іх разумення азнаямленне з гісторыямі як асобных людзей, так і цэлых сем'яў з розных мясцін кантыненту стала цалкам новым досведам. Немалаважна і тое, пра што многія наведнікі ўпершыню даведваюцца ў Зале мясцін – што большасць габрэяў падчас Галакосту загінула не ў Аўшвіцы (Асвенціме), а ў іншых канцлагерах, пра якія яны нярэдка раней не чулі нічога ці амаль нічога, або ад рук мабільных груп смерці ў ходзе масавых расстрэлаў на вёсцы.

Ніколі не варта пераацэньваць важнасць адной экспазіцыі, размешчанай на адным мемарыяльнымаб'єкце, алеяна несумненна паўплывала на грамадскі дыскурс. Мемарыял Галакосту вельмі хутка ўпісаўся ў кантэкст нямецкай сталіцы, а колькасць наведнікаў перавысіла ўсе чаканні. Ад фіксацыі на забойцах увага ўсё болей перамяшчалася на пункт гледжання габрэяў.

Адкрыццё Мемарыялу Галакосту ў Берліне супала з перыядам амаль небывалай атмасферы аптымізму ў Нямеччыне. У 2006 г. ў краіне прайшоў чэмпіянат свету па футболе. Мерапрыемства запомнілася сваёй касмапалітычнай прыродай, прыемнай этмасферай эйфарыі і тым, што ўпершыню за доўгі час шмат хто з немцаў маглі без грызоты сумлення махаць нацыянальным сцягам. Здавалася, што Нямеччына знайшла сваю адметнасць: веданне і крытычнае стаўленне да свайго мінулага, мір з суседзямі, сяброўства з іншымі народамі, гордасць сваімі дасягненнямі як адкрытага і талерантнага грамадства з моцнай эканомікай.

Гэта быў таксама час шпаркага развіцця і дыверсіфікацыі мемарыяльнага краявіду. Адкрываліся шматлікія новыя мемарыялы, мадэрнізаваліся старыя, абнаўляліся экспазіцыі. З'яўляліся новыя мемарыялы, прысвечаныя іншым катэгорыям ахвяр, якія раней пераважна заставаліся па-за полем зроку, такім як гомасэксуалы, сінці і цыганы, савецкія ваеннапалонныя або Георг Эльзер, які ў 1939 годзе здзейсніў замах на Гітлера. Мемарыяльны ландшафт не толькі стаў больш разнастайны, але і ўзмацніліся міжнародныя сувязі нямецкіх мемарыялаў і музеяў.

Але ў пазнейшыя гады стала ясна, што ўяўленне, нібыта ў нямецкай культуры памяці ўсё пазітыўна і беспраблемна, магчыма, было паспешлівае і наіўнае. Гэтае разуменне прыйшло адначасова з узмацненнем папулісцкіх настрояў і рухаў. Палітычны папулізм, зразумела, з'ява не выключна нямецкая, але нямецкі палітычны кантэкст перажыў істотную трансфармацыю: упершыню за шмат дзесяцігоддзяў у рэгіянальных

парламентах і Бундэстагу з'явілася нацыяналістычная правая сіла, з якой іншым даводзіцца лічыцца. Для нямецкай мемарыяльнай культуры гэта стала істотным выклікам, бо гэтыя працэсы суправаджаліся зрухамі ў грамадскім дыскурсе – насамрэч адна з'ява абумоўлівала іншую. Паступова пашырыліся межы дапушчальнага для вуснага і пісьмовага слова ў публічнай прасторы. Усё больш і больш у грамадскай сферы, асабліва ў сацыяльных сетках, выказваліся думкі, якія раней маглі з'яўляцца або агучвацца толькі ў прыватным кантэксце. Гэтымі змяненнямі актыўна карысталася партыя "Альтэрнатыва для Нямеччыны" (AfD), яна ж ім і судзейнічала. Адной з асноўных мішэняў іх палітыкі стаў менавіта кансэнсус аб мемарыяльнай культуры Нямеччыны. Палітыкі AfD наракалі, што нямецкая культура памяці занадта аднабаковая, занадта засяроджаная на злачынствах немцаў. Яны заяўлялі, што пара адкінуць самабічаванне і ўдзяліць увагу станоўчым бакам нямецкай гісторыі. Найбольш праславіліся два правакацыйныя прыклады-заявы: што Мемарыял Галакосту – гэта "мемарыял ганьбы" (Б'ёрн Гёке/Вjörn Höcke), і што дванаццаць гадоў нацыянал-сацыялізму – гэта толькі "птушыная какашка" ў параўнанні з доўгімі стагоддзямі нямецкай гісторыі (Аляксандр Гаўлянд/Alexander Gauland). Гаўлянд нават заявіў, што "немцы маюць права ганарыцца дасягненнямі нямецкіх салдатаў у абедзвюх сусветных войнах". Трэба прызнаць, што гэтыя меркаванні больш-менш прысутнічалі ў нямецкім грамадстве да 1980-х гг., але пасля 30 гадоў яны сталі франтальнай атакай на кансэнсус, які, здавалася, быў дасягнуты на момант пабудовы ў 2005 годзе Мемарыялу Галакосту, і адназначным зломам кансэнсусу паміж усімі партыямі, прадстаўленымі ў Бундэстагу.

Яшчэ адно цікавае дыскусійнае поле ў апошнія гады – гэта наступствы міграцыі на нямецкае грамадства, нямецкую ідэнтычнасць і мемарыяльную культуру краіны. Вядома, міграцыя не была чымсьці новым – яшчэ з 1950-х гадоў людзі хвалямі прыязджалі ў Нямеччыну, будзь тое італьянскія, партугальскія або турэцкія "гастарбайтары" (кантрактныя працаўнікі), польскія імігранты ў 1980-ыя, савецкія грамадзяне на пачатку 1990-х, уцекачы з былой Югаславіі. Але ажно да канца 1990-х, нягледзячы на эмпірычныя доказы, кансерватыўныя палітыкі маглі сцвярджаць, што Нямеччына не з'яўляецца краінай іміграцыі. Усё ж такі асабліва ў школах чым далей, тым болей яснела. што ў дзяцей з сем'яў рознага паходжання назіраюцца розныя асацыяцыі і падыходы да пытанняў, звязаных з абмеркаваннем гісторыі. Гэта стала праблемай пасля пачатку войнаў у былой Югаславіі або кожны раз, калі здараўся ўзброены канфлікт на Блізкім Усходзе, асабліва з удзелам ізраільцян і палестынцаў. Тым часам з'явіліся разлікі, што каля траціны ўсіх вучняў у нямецкіх школах маюць пэўнае "мігранцкае паходжанне". У 2015 г. ў краіну прыехала яшчэ каля мільёна чалавек, з якіх вялізную большасць складалі выхадцы з краін, пацярпелых ад ваенных дзеянняў, такіх як Сірыя ці Афганістан. У звязку з гэтым пачалася дыскусія беспрэцэдэнтнага маштабу аб інтэграцыі імігрантаў і будучыні нямецкай ідэнтычнасці. Шмат на якіх мемарыяльных аб'ектах у якасці рэакцыі з'явіліся адукацыйныя праекты на такіх мовах, як фарсі або арабская. У галіне асветы на тэму Галакосту некаторыя пытанні набылі большую актуальнасць: ці канцэнтравацца на маральнай адказнасці немцаў і канкрэтна гісторыі нацысцкай Нямеччыны, ці прэзентаваць Галакост у больш універсальным кантэксце? Прагаворваючы пытанні асабістай і калектыўнай адказнасці, ці настаўнікам заахвочваць вучняў ухаце абмеркаваць сямейную гісторыю, нягледзячы на тое, што біяграфія шмат якіх сем'яў не звязаная з Нямеччынай да 1945 г.? Як паспрабаваць інтэграваць вельмі траўматычны досвед, які ёсць у некаторых вучняў, якія самі былі ахвярамі або сведкамі вайны, гвалту? Як рэагаваць на антысеміцкія забабоны, калі яны агучваюцца ў кантэксце адукацыі аб Галакосце?

Яшчэ адна тэма, якая паўстала ў апошнія гады – гэта аспрэчванне шматгадовых наратываў аб Галакосце з боку акадэмічных і актывісцкіх колаў. Часткова гэта робіцца групамі актывістаў-мігрантаў, хаця і не толькі імі. Крытыка палягае ў тым, што дагэтуль у нямецкай мемарыяльнай культуры ігнаравался тэма каланізацыі. Гэта не зусім праўда, бо некаторыя гісторыкі дзесяцігоддзямі вывучалі магчымую сувязь паміж каланійнай мінуўшчынай Нямеччыны і яе паводзінамі ў часы Другой сусветнай вайны. У гэтым кантэксце асабліва заваяванне Ўсходняй Еўропы і нямецкая акупацыйная палітыка могуць разглядацца як маштабны каланізацыйны праект. Некаторыя нават лічаць генацыд плямёнаў герэра і нама ў 1904-1908 гг. на тэрыторыі сённяшняй Намібіі больш ці менш прамым прадвеснікам генацыду габрэяў у Еўропе.

З кластарам дыскусій аб каланіялізме шчыльна звязаны іншы дыскусійны напрамак – аб захаванні актуальнасці расізму ў нямецкім грамадстве. Нацысцкую палітыку генацыду габрэяў некаторыя разглядаюць пераважна ў гэтым кантэксце (т.б. што матывацыя генацыду была падобная, як у каланіялісцкія часы), а іншыя сцвярджаюць, што ўсё больш складана. На думку апошніх, традыцыйны еўрапейскі антысемітызм адрозніваецца ад расізму ў дачыненні да людзей у каланійным кантэксце найперш тым, што адносна габрэяў у еўрапейцаў негабрэйскага паходжання існаваў набор забабонаў, якія ўяўлялі з сябе адначасовае адчуванне і ўласнай перавагі, і ўласнай непаўнавартасці.

Усё яшчэ болей ускладняецца тым, што існуе нямала актывістаў, якія лічаць дзяржаву Ізраіль неакаланійнай і ставяцца да яе адкрыта варожа, часцяком заклікаючы да яе байкоту. У навуковых колах ідуць жорсткія спрэчкі, ці антыізраільская пазіцыя шмат каго з актывістаў абумоўленая ці не абумоўленая антысемітызмам, таксама дзе сканчаецца правамерная крытыка ізраільскай дзяржавы, а дзе пачынаецца антысемітызм. Гэта ўплывае і на працу мемарыяльных аб'ектаў: наведнікі нярэдка задаюць пытанні або выказваюць правакацыйныя заўвагі, праводзячы паралелі паміж паводзінамі нацыстаў у гады Другой сусветнай вайны і цяперашняй палітыкай Ізраіля.

Акрамя складаных пытанняў, звязаных з блізкаўсходнім кантэкстам, у выніку павышанай увагі да каланіялізму, пры ўсёй яе карысці для глыбейшага спазнання тэмы, ставіцца пад пытанне і ўнікальнасць Галакосту. Часта гэтыя пытанні агучваюцца ў кантэксце крытыкі нямецкай мемарыяльнай культуры, як такой. Дамінуючую ролю Галакосту ў афіцыйнай палітыцы памяці Нямеччыны некаторыя нават бачаць як сімвал і сродак панавання эліты над меншасцямі, чые ахвяры і досвед, як сцвярджаецца, застаюцца ў цені і выштурхоўваюцца ў нябыт.

3 улікам таго, што такое мысленне ў апошнія гады набывае папулярнасць ва ўніверсітэцкіх колах і сярод маладых навукоўцаў, пакуль застаецца толькі здагадвацца, якім чынам дыскусіі на тэму каланіялізму зменяць памінальную культуру Нямеччыны – ці яна застанецца засяроджаная пераважна на Галакосце, ці саступіць дарогу больш шматвектарнаму падыходу, і ці гэты больш шматвектарны падыход можна накіраваць у такое рэчышча, якое не дапусціць занадта актыўнага ўкаранення рэлятывісцкіх пазіцый адносна Галакосту.

У канцы важна адзначыць, што ў звязку з цяперашняй вайной, якую вядзе Расія супраць Украіны, можна чакаць значнага ўплыву на тое, як немцы ўспамінаюць Другую сусветную вайну і Галакост. Ужо ў апошнія гады ў навінах усё часцей з'яўляліся Беларусь і Ўкраіна, расла і зацікаўленасць у тым, што адбывалася на тэрыторыі гэтых краін у Другую сусветную вайну. Больш увагі ўдзялялася такім пытанням, як масавыя расстрэлы, што чынілі айнзацгрупы, ступень калабарацыі мясцовага насельніцтва, складаныя

нацыянальныя ідэнтычнасці розных прадстаўленых там народаў і іх уплыў на адносіны з суседзямі. У гэтым святле вайна ва Ўкраіне можа справакаваць яшчэ большы інтарэс, лепшае веданне і лепшае разуменне гісторыі ды досведу Усходняй Еўропы. З іншага боку, вяртанне ў Еўропу шырокамаштабных войнаў і скрайне крывавых канфліктаў лёгка можа зацьміць мінуўшчыну. Хтосьці можа спытаць: у чым сэнс вывучаць мінулае, калі цяперашнія пакаленні не ў стане прадбачыць і перадухіліць новую буйную вайну? Як не забываць ахвяры і пакуты людзей 80-гадовай даўніны, калі велізарныя ваенныя злачынствы ўчыняюцца сёння, на нашых вачах? Якія ўрокі мы вынеслі з гісторыі і якія высновы робім з іх сёння? Як мы можам паўтараць лозунг "ніколі зноў" і ў той самы час бяссільна назіраць, як мільёны людзей вымушаныя пакідаць свае дамы, а тысячы мірных жыхароў страчваюць жыццё праз драпежніцкі ваенны напад? Каб знайсці адказы на гэтыя пытанні, могуць спатрэбіцца доўгія гады.

MEASURING CONSENSUS? A DATA-DRIVEN APPROACH TO HOLOCAUST MEMORIALIZATION

Ilya Sulzhickiy

Introduction

When it comes to memorialization, researchers usually consider sites of memory as objects. We know a lot about them: how they function, what commemorative forms they use, and even how they *should* influence visitors. The latter, however, is a very non-trivial issue. While many Holocaust memory and heritage works focus on memorials and museums directly, the visitor's perspective is rare for critical reflection. Recent papers on the visitor's experience focus on the one hand on practices and affects and, on the other - on interpretations or narratives. Scholars can observe behaviour directly: observation methods dominate this field. Experience descriptions are obtained mainly through interviews or surveys. Such studies are usually unique in both cases: results are difficult to compare or generalize. Scholars either focus on a single memorial or general impressions of visiting activity.

I will try to find an approach that, on the one hand, does not lose visitors` perspective and, on the other hand, can overcome the limitations of classical methods. The possible solution lies in dark tourism, constructivism, and computational social science. The approach will focus on digital user narratives and the possibilities to access them in a more "natural" setting than an interview or survey suggests.

The article will begin with a brief critical review of the academic literature on Holocaust memorialization. Then it will reveal primary theoretical resources for exploring the experiences of memorial visitors: dark tourism, constructivism, and media studies. Finally, I will conclude with a draft outline of the data-driven approach to Holocaust memorialization.

Perspectives on Holocaust memorialization

In academic literature, Holocaust memorialization is predominantly described from an "authorial" or "elitist" perspective, emphasizing memorial sites' aesthetic, commemorative, social, and political aspects. This perspective gives us an understanding of how governments, organizations, communities and authors\creators interact with each other, negotiate and participate in Holocaust memorialization, and how meaning-making processes relate to the politics of memory and collective identity. For example, Jeffrey Alexander (Alexander, 2002) has described memorialization processes at the upper, elite level in his famous work on the construction of Holocaust trauma. He presented it as a process of interaction between background cultural meanings, carrier groups, and the means of symbolic production that created messages and transmitted these messages to the audience. However, he paid comparatively little attention to how the audience perceived these messages.

Scholars of the "top-down" perspective focus on memorialization or memory of politics' cultural and institutional aspects. From the "top-down" perspective, such concepts as the politics of memory, memory cultures, and memory discourses are common. For example, Hannah Wilson (Wilson, 2019) explored the history of Sobibor's memorialization through reference

to academic debates, survivor statements, and commemorative and museum practices "from above," Andrew Charlesworth, Alison Stenning, Robert Guzik, and Michal Paszkowski (Charlesworth et al., 2006) addressed the public debate about Auschwitz. The authors also focused mainly on media, claims of opinion leaders (activists, politicians, intellectuals) and various carrier groups. Magdalena Waligórska examines the Memorial Complex in Traścianiec in the context of national, Eastern European, and Western European discourses on the Holocaust. She addresses the politics of remembrance in post-Soviet and post-Soviet Belarus, the grassroots activities of civil society and the lewish community in memorializing the Holocaust, and the actions of international and national stakeholders. She rightly notes that "the new Belarusian lieux de memoire must be vernacular" and "provide space for a polyphony of voices" (Waligórska, 2018, p. 347). David R. Marples and Veranika Laputska (Marples & Laputska, 2022) also addressed the moralization of the Maly Trascianiec death camp primarily through an analysis of public debates and narratives about the Holocaust in the Soviet and post-Soviet periods. They paid particular attention to the political use of Holocaust memory in Belarus. Andrej Kotljarchuk (Kotljarchuk, 2019) discussed memorialization in Belarus regarding memory policy. He referred to the history of the Holocaust, the Roma genocide, and the Polish minority. In other cases, he examined memorialization at the top level, analyzing politicians' speeches, official ceremonies, and initiatives of Belarus's Soviet and post-Soviet eras.

Even when it comes to the visitor experience, the elitist perspective can dominate. For example, Chris Keil (Keil, 2005) discussed the practices and experiences of Auschwitz visitors by combining researchers' opinions, the author's impressions of visiting the Memorial, and interviews with guides. Dorota Golańska (Golańska, 2015) claims that the visitor's perception is a part of a whole network of factors: architectural forms, smells, and acoustics, which interact with our sensuality and corporeality. However, her approach devotes too much attention to the intellectualization of the stimulus. The researcher here has the privilege of interpreting the visitor experience based on an academic understanding of memorialization forms.⁴⁴

An alternative view provides a "from below", grassroots understanding. Scholars focused on emotions, body, embodiment, performance and vernacular experience. Traditionally, researchers use on-site or online surveys to study visitor experiences. For example, Jeroen Nawijn and Marie-Christin Fricke (Nawijn & Fricke, 2015) turned to the emotional experiences of English- and German-speaking Neuengamme Concentration Camp Memorial visitors through an on-site survey. The authors draw attention to visitors' more intense negative emotions: shock, sadness, anger, and unpleasant surprise. Importantly, emotional reactions were predictors of anticipated repeat visits to Holocaust sites or other places of human suffering. At the same time, the authors pointed out that different emotions influence visitors' behavioural expectations differently.

In a further study, Jeroen Nawijn, Rami Khalil Isaac, Konstantin Gridnevskiy & Adriaan van Liempt (Nawijn et al., 2018) used an online survey of visitors to Holocaust memorials in the Netherlands. According to the researchers, visitors` expectations were strongly connected with emotions such as compassion, disgust, shock, sadness, and interest. Furthermore, the intensity of expected emotional reactions was differentiated according to visitors' closeness to Holocaust history. The authors also pointed out the presence of two perspectives in user expectations: perpetrators and victims. The second perspective is more related to positive emotions and empathy. An essential outcome of the study was the conclusion that motivation

The problem with this view is that a philosophical, aesthetic, or historical education is a factor in the memorialization perception. Moreover, it provides a vocabulary for describing experiences whose verbalization may not be available to visitors who have not read Deleuze or seen Polanski's films.

to visit Holocaust memorial sites can be influenced by a much broader and more complex spectrum of emotions, combining both positive and negative poles in different proportions.

Erik H. Cohen (Cohen, 2011) used survey data from the international educational seminar at The Holocaust Museum in Jerusalem. Turning directly to the seminar participants, he showed the main motivations, expectations, and experiences of visiting the museum and participating in the seminar. The main result is that representatives from different countries describe their experiences differently from rational and emotional involvement positions. Another critical outcome concerns the educational background of the visitors: most of them had professional knowledge of the Holocaust and were highly motivated.

Researchers also use ethnographic observation to access the visitor's experience. Irit Dekel (Dekel, 2009) used observation to study visitor behaviour at the Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin). The author revealed the peculiarities of users' construction of the Memorial's public sphere of the Memorial through an appeal to their practices of observation, photography, and play. In addition to direct observation, the author used media data, guest-books, and interviews with the Memorial's staff. John E. Richardson (Richardson, 2021) used observation to study affective commemorative practices - applause - that some participants in the ceremony have enacted despite its discursive undesirability. The author showed that commemoration consists not only of pragmatic or symbolic actions but also of non-reflexive, difficult-to-control routines that were triggered by certain social stimuli.

However, Daniel Reynolds (Reynolds, 2016) suggests that tourists are not just consumers but producers of Holocaust memory. He used observation to explore how tourists become witnesses to the Holocaust and transmit knowledge about it through photographs and narratives (reviews, comments). The author's conclusion about the tourist agency in memory work is critical. Indeed, tourists today are the key participants in Holocaust commemoration, and scholars usually underestimate their role. Other researchers have also noted a lack of knowledge about visitors' participation. As Diana I. Popescu and Tania Schult wrote, "Given the large number of memorial museums and public memorials around the world, alongside the rich body of work on the aesthetic, political or national functions of memorialization, the small number of visitor studies remains surprising." (Popescu & Schult, 2020, p. 142)

Thus, we can observe a disproportion: publications focused mainly on the upper, elite levels. At the same time, the visitor's perspective remains the prerogative of tourism researchers, particularly in dark tourism. Such studies use classical survey and ethnographic methods, which face some problems. First, survey methods do not provide data in "natural" situations, affecting the percentage of socially acceptable responses on topics such as the Holocaust. Second, methods such as observation, on the contrary, either leave too much space for exploratory interpretations of what is seen or allow us to speak only about visual and often non-reflexive aspects of memorial practices. Third, observations and surveys are often tied to single memorial cases and do not allow comparative research. Fourth, there is a binding of methods to theoretical frameworks: traditional survey methods are more often used in the dark tourism paradigm, while observations deal with constructivism.

Theoretical Frameworks

Dark Tourism

Dark tourism is an area centred on visiting places that are in one way or another associated with violence and death. The first works in dark tourism were devoted to the two main issues:

identifying and classifying dark tourism places (Foley & Lennon, 1996) and identifying visitors' motives to such places (Seaton, 1996). In the beginning, the essentialist approach dominated dark tourism (Light, 2017). This view presupposed a less unambiguous connection between the place in which death is represented and visitors' motivations, experiences, and interpretations. In other words, tourist destinations associated with death were dark in themselves, and the "darkest" places in this classification were close to the situation of death geographically and chronologically (Stone, 2006). However, the essentialist position left the question of visitors' experience, shifting the focus to the tourist offer. Further theoretical work has focused on classifying dark tourism destinations and visitor motivations and the combination of tourism offerings and motivations.

The essentialist view on dark tourism has several critical moments. First, it is problematic to assume that a memory site (either chronologically close to a "dark event" or through the aesthetic forms) can automatically evoke certain emotions in visitors. This position does not explain the whole range of interaction practices with such places (Plaszów in Krakow or Trostenets in Minsk is used by locals for rest or dog walking, the Memorial to the Murdered Jews of Europe in Berlin is a popular place for selfies). Second, empirical studies of tourist behaviour at Holocaust sites show a broader range of "unconventional" motivations, emotions, and experiences.⁴⁵

Further research tried to overcome the essentialist approach to dark tourism, including by empirically examining the motivations and experiences of visitors to particular Holocaust memorial sites. Recent work has advanced considerably in this direction, empirically and theoretically. Annaclaudia Martini Dorina and Maria Buda (Martini & Buda, 2020) focus on the problem of affect in the dark tourism debate. They propose an "atmosphere" concept and argue that specific sites of memory engage in a politics of affect: they combine different architectural, narrative, and exhibition techniques to induce specific affects in visitors. Jiaojiao Sun and Xingyang Lv (Sun & Lv, 2021)propose an Embodiment category for studying visitors' experiences to dark tourism destinations, claiming a deeper connection between perceived stimuli, affects, and bodily functions states than previously stated. Finally, Dejan Iliev (Iliev, 2021) analyses the existing dark tourism theories and expresses the opinion that dark tourism is a category that describes not the offer or the visitor's motivation but their experience.

The Constructivist Approach

Constructivist optics does not contradict dark tourism but is used as an autonomous theoretical resource in studies of memorial practices. Dark tourism researchers also use a constructivist frame to overcome the limitations of early essentialism. While dark tourism operates with a wide range of categories relating to visitors' motives, impressions, emotions, and interpretations in conjunction with the offer and management analysis, constructivism focuses on the routine and affective practices, often non-reflective, enacted by visitors in museums and

memorials. The practice-oriented approach to memorialization assumes that visitors cannot always explain their feelings and actions and that their behaviour can be understood through direct observation and description.

This approach refers to agents or actors (including tourists) contributing to Holocaust-related knowledge (Oztig, 2022). Agents are a part of broader networks of interaction with ideas, or-

For example, a survey of the second generation of Holocaust victims' descendants shows complex connections between motivations and experiences when visiting the Holocaust memory sites. Attitudes toward the country, educational motives, feelings of mourning and grief for the victims, and even one's health play a role in shaping the visitors' perceptions.

ganizations, and objects. Memorials in this framework act as mediators between people and a broadly understood memorial culture. The constructivist perspective actualizes people's agency in their interaction with the sites of memory. Studies of commemorative performative practices that agents enact in memory sites are relevant to this framework. In this logic, memorialization is a tool for constructing knowledge, identity, embodied values, and achieving political goals.

Nevertheless, the vernacular perspective remains blurred. Scholars give preference to communities of memory, institutional actors, and media. In this context, Laurajane Smith (Smith, 2006, p. 4) distinguishes an 'authorized heritage discourse' that prioritizes the naturalization of heritage as an object, narrative, and professional management practices.

However, scholars started to develop an approach in terms of affective practices that also involved grassroots commemoration. Laurajane Smith, Margaret Wetherell and Gary Campbell note that heritage draws heavily on affect/emotion to legitimate the meanings and narratives produced and propagated. According to authors, "heritage linked as it is to expressions of identity and place, is itself a form of affective practice" (Smith et al., 2018, p. 16). The practice approach challenges the dominant Western elitist view of heritage. Yujie Zhu (Zhu, 2015) has shown that the instrumentalization of the Western concept of authenticity in heritage management is not perceived passively by local communities in China but rather engages in negotiation and resistance to the dominant narrative. Thus, even with the authorities' efforts to manage heritage, the latter can be understood more as a nexus of different practices, voices, attitudes and identities. In her latest book, Laurajane Smith rightly notes: "Museums and heritage sites do not have social impact without their audiences; there is an interrelationship between the work that museums and heritage sites do in constructing and telling stories and histories and how they are then understood and used by visitors." (Smith, 2020, p. 3).

Thus, both dark tourism and constructivist perspectives recognize the importance of emotions, behaviour, and perceptions in memory sites. However, the theorization and study of affect are complex problems because of the simultaneous interplay of body, cognitions, meanings, and events in affect production. Because of this, memorialization researchers encounter not a fixed set of emotional responses at Holocaust memorial sites but a multitude of combinations, including unconventional emotions such as amusement, irritation, frustration, or indifference. Such "discontinuities" are particularly evident in publications that suggest that the visitor's comprehension of complex ideas such as "reconciliation," "dialogue," or "redemption" is achieved by the architectural forms, the practices of representation, or the "atmosphere." Although all of the above play an essential role in shaping the visitor's experience, we cannot establish an unambiguous causal relationship. Thus, the perspective of affect suggests turning to the visitors themselves to find out what affective practices they engage in, how they interact with memory sites, and how they interpret their experiences.

Social media studies

Social media content has increasingly become the subject of Holocaust memorialization studies. In contrast to survey data, "digital traces" are more "natural" and not subject to the distorting effects of the experimenter. However, such data is raw and unsystematic and can only provide access to specific and precisely defined research questions. In addition to a new data source, the digital traces framework offers new perspectives on analyzing and conceptualizing commemoration as a digital practice.

Stefania Manca (Manca, 2021b, 2021a; Manca et al., 2022) argues that memorialization also can be a practice of museum interaction with users on social media. In this case, certain narratives and interpretations involve the audience, not through exhibits or architectural forms but through the digital environment. Another critical point is that social media museum profiles can be seen as complex memorial networks, jointly forming content and interacting with users. Such research also provides indirect insights into audiences. For example, the online behaviour shows an existing disproportion in their understanding of Auschwitz-Birkenau as the central node of the memorial network, which potentially overshadows other themes and sites of the Holocaust memory.

A. Craig Wight (Craig Wight, 2020) turns to user-generated content in analyzing the visitors to Holocaust memorials. The analysis of the posts has provided detailed insights into the moral codes, emotions, language, and obligations that people produce when describing their experiences of visiting Holocaust memorial sites. The author draws attention to comments containing judgments about experiences of frustration and indifference as reactions to violations of moral order (selfies, laughter, jokes, loud talking)⁴⁶. Gemma Commane and Rebekah Potton (Commane & Potton, 2019) argue that social media, such as Instagram, cannot be understood only as representation and memory communication tools. It helps to include young people in debates about the Holocaust.

In addition, the authors point to the unconventional practices of using images of Holocaust memorial sites on social media. The existence of "strange" memorialization means that the native forms of people's engagement with Holocaust memorials are different from the idealized ones described in the "top-down" literature. Christoph Bareither (Bareither, 2021)demonstrates the difficulty of comparing "elitist" and "vernacular" practices of commemoration using the example of selfies at the Memorial to the Murdered Jews of Europe. The author disagrees with the "elitist" critique of the selfies culture at the memory sites and shows that such practices can help people perceive the emotionally charged experience of encountering representations of the Holocaust.

A separate group of studies focuses on the digital memorialization of the Holocaust and COVID. Liat Steir-Livnya (Steir-Livny, 2021) argues that user-generated content has become an integral part of the vernacular Holocaust memory in the digital environment. COVID not only pushed people to create more user-generated memorial content but also became a new framework for understanding the Holocaust in Israel at the level of vernacular memory. According to Tobias Ebbrecht-Hartmann (Ebbrecht-Hartmann, 2021), COVID-19 significantly impacted Holocaust memorials worldwide. It was a decisive impetus for the digitalization of commemorative practices, in which the Memorial and personal attachment no longer play a decisive role.

Towards a Data-driven approach to Holocaust memorialization

The true-to-life environment for articulating memorial experiences today is social media. Visitors use social media such as Twitter, Facebook, Instagram, or Tripadvisor and publicly express their experiences in the conventional to themselves and their audiences' forms. For example, visitors can use selfies, videos, or text messages. Textual forms are particularly informative here: they allow users to describe and emphasize those aspects of the grassroots knowledge that seem most meaningful both for visitors and others. The public, open and interactive nature of digital commemoration allows researchers to access visitors' experiences and cultural toolbox in the meaning-making process.

⁴⁶ Unfortunately, researchers overlook such experiences and focus on the more conventional emotions of grief, sorrow, or redemption.

Thus, I can suggest that user-generated content is a part of the digital commemoration. Visitor comments should not be understood in isolation: the messages are intertexts, illustrating a vernacular process of meaning-making, negotiation and construction of knowledge about memory sites. Comments can serve as a semantic resource and frame for describing one's own experience: visitors can implicitly or explicitly debate, refute or affirm them. Platforms such as TripAdvisor best illustrate the power of such content, which other travellers often use to plan a trip. We get information about queues, poor management, ticket prices, and preferred guides from visitor reviews. We learn explicitly or implicitly about what emotions and experiences are pleasant to experience. Comments often contain a ritual element, affirmations and other cultural formulas, like "Never again".

Danah Boyd and Kate Crawford wrote in their famous article: "Big Data has emerged a system of knowledge that is already changing the objects of knowledge, while also having the power to inform how we understand human networks and community." (Boyd & Crawford, 2012, p. 665). Whether user-generated memorial content is changing memorials themselves is an open question, but the explosion of digital narratives about memorial experience could not but affect at least research approaches.

Digital trace data (text, photo, video, behaviour data) is essential. First, the researcher gains access to the configuration of practices and meanings specific to a particular social context. Second, public data allow scholars to capture temporal, geographic, linguistic, gender, age, and other differences in the perception of memorials, both from specific sites of memory to the global public memorial infrastructure that thematically and culturally links Holocaust memorials around the world. Third, the ability to remotely, quickly, and securely access user public data becomes a significant advantage over traditional survey methods, especially in the post-COVID-19 era, when interactions between researchers and memorial visitors are limited. Fourth, the emergence and active development of new forms of digital commemoration, such as virtual tours or vernacular memorial debates on social media, show that the traditional linking of heritage to the physical space of the Memorial is rather conventional and situational. The active development of the metaverse and NFT is forcing a new perspective on issues of authenticity, embodiment, engagement, materiality and value.

A wide range of machine learning, data analysis, and computational social science techniques successfully responds to the challenges of our time.

- Natural language processing for detecting hidden thematic structures (clustering, topic modelling), sentiment analysis, semantic relationship and structure analysis, word frequency analysis, named entity recognition, and knowledge extraction.
- Computer vision for user-generated photos and videos: from the example of TripAdvisor comments, we see that they are essentially a mix of photos and text. Again, existing image processing methods can help us look at memory locations through "visitors' eyes".
- Network Analysis for representation and modelling the digital interaction of visitors, content, and memorial organizations and sites, in which each node of the network is a full-fledged actor. Networks represent the process of interpretation, creation of meaning and construction of knowledge about the Holocaust.

Thus, the data-driven approach is based on several theoretical and methodological assumptions. This approach can only be fully performed if it overcomes the limitations of essentialism or elitist constructivism on the level of theory. This step suggests shifting the focus to the hor-

izontal interactions of visitors, memorial objects, content, media, power and media groups in the digital environment. At the level of methodology, scholars need to overcome the limitation of classical methods tied to a specific memory site in time and space and see the benefits of those that work with the more complex relationships between discourse, body, emotion and materiality in different cultural and political contexts.

Conclusion

The formulations of the data-driven approach I have proposed are more of a rough draft. The arguments I have considered in the Holocaust heritage, and memory debate are not exhaustive. Moreover, the possibilities of comparing dark tourism and constructivist optics are very tentative: the debate around dark tourism as a tool for conceptualizing memorialization is still ongoing, while constructivism is not a formalized framework at all but rather a perspective that borrows much from psychology, sociology, theory of practice, cognitive sciences, etc. Despite these conceptual limitations, I have nevertheless been able to identify a critical problem in studies of memorialization. Researchers pay disproportionate attention to the object (essentialism) or elitist practices and discourses (top-down constructivism). In both, the role of grassroots agents of memorialization remains in the background.

The data-driven approach is not a substitute or an alternative here. Instead, it sheds light on the memorialization experience where traditional methods are not so effective. Big data is neither a panacea for memory/heritage studies. Nevertheless, ignoring digital memorial traces now is consciously turning a blind eye to an entire region of social reality where old theories and concepts fail. Systematizing, conceptualizing, and integrating this knowledge remains to be done.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Alexander, J. C. (2002). On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. European Journal of Social Theory, 5(1). https://doi.org/10.1177/1368431002005001001
- 2. Bareither, C. (2021). Difficult heritage and digital media: 'selfie culture' and emotional practices at the Memorial to the Murdered Jews of Europe. International Journal of Heritage Studies, 27(1). https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1768578
- 3. Boyd, D., & Crawford, K. (2012). Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon. Information Communication and Society, 15(5). https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878
- 4. Charlesworth, A., Stenning, A., Guzik, R., & Paszkowski, M. (2006). "Out of place" in Auschwitz? Contested development in post-war and post-socialist Oświecim. Ethics, Place and Environment, 9(2). https://doi.org/10.1080/13668790600707618
- 5. Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an in populo site The Holocaust Museum in Jerusalem. Annals of Tourism Research, 38(1). https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.003
- Commane, G., & Potton, R. (2019). Instagram and Auschwitz: a critical assessment of the impact social media has on Holocaust representation. Holocaust Studies, 25(1–2). https://doi.org/10.1080/17504902.2018.1472879
- 7. Craig Wight, A. (2020). Visitor perceptions of European Holocaust Heritage: A social media analysis. Tourism Management, 81. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104142

- 8. Dekel, I. (2009). Ways of looking: Observation and transformation at the Holocaust Memorial, Berlin. Memory Studies, 2(1), 71–86. https://doi.org/10.1177/1750698008097396
- 9. Ebbrecht-Hartmann, T. (2021). Commemorating from a distance: the digital transformation of Holocaust memory in times of COVID-19. Media, Culture and Society, 43(6). https://doi.org/10.1177/0163443720983276
- 10. Foley, M., & Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. International Journal of Heritage Studies, 2(4). https://doi.org/10.1080/13527259608722175
- 11. Golańska, D. (2015). Affective spaces, sensuous engagements: In quest of a synaesthetic approach to "dark memorials." International Journal of Heritage Studies, 21(8), 773–790. https://doi.org/10.1080/13527258.2015.1020960
- 12. Iliev, D. (2021). Consumption, motivation and experience in dark tourism: a conceptual and critical analysis. Tourism Geographies, 23(5–6). https://doi.org/10.1080/14616688.2 020.1722215
- 13. Keil, C. (2005). Sightseeing in the mansions of the dead. Social and Cultural Geography, 6(4). https://doi.org/10.1080/14649360500200197
- 14. Kotljarchuk, A. (2019). World War II Memory Politics: Jewish, Polish and Roma Minorities of Belarus. The Journal of Belarusian Studies, 7(1). https://doi.org/10.30965/20526512-00701002
- 15. Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. In Tourism Management (Vol. 61, pp. 275–301). Elsevier Ltd. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011
- 16. Manca, S. (2021a). Bridging cultural studies and learning science: An investigation of social media use for Holocaust memory and education in the digital age. Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies, 43(3). https://doi.org/10.1080/10714413.2020.1862582
- 17. Manca, S. (2021b). Digital memory in the post-witness era: How holocaust museums use social media as new memory ecologies. Information (Switzerland), 12(1). https://doi.org/10.3390/info12010031
- 18. Manca, S., Passarelli, M., & Rehm, M. (2022). Exploring tensions in Holocaust museums' modes of commemoration and interaction on social media. Technology in Society, 68. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.101889
- 19. Marples, D. R., & Laputska, V. (2022). Maly Traścianiec in the Context of Current Narratives on the Holocaust in the Republic of Belarus. Europe Asia Studies, 74(1). https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1954600
- 20. Martini, A., & Buda, D. M. (2020). Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. Current Issues in Tourism, 23(6). https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1518972
- 21. Nawijn, J., & Fricke, M. C. (2015). Visitor Emotions and Behavioral Intentions: The Case of Concentration Camp Memorial Neuengamme. International Journal of Tourism Research, 17(3). https://doi.org/10.1002/itr.1977
- 22. Nawijn, J., Isaac, R. K., Gridnevskiy, K., & van Liempt, A. (2018). Holocaust concentration camp memorial sites: an exploratory study into expected emotional response. Current Issues in Tourism, 21(2). https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1058343
- 23. Oztig, L. I. (2022). Holocaust museums, Holocaust memorial culture, and individuals: a Constructivist perspective. Journal of Modern Jewish Studies. https://doi.org/10.1080/14725886.2021.2011607

- 24. Popescu, D. I., & Schult, T. (2020). Performative Holocaust commemoration in the 21st century. In Holocaust Studies (Vol. 26, Issue 2). https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1578452
- 25. Reynolds, D. (2016). Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. Journal of Consumer Culture, 16(2). https://doi.org/10.1177/1469540516635396
- 26. Richardson, J. E. (2021). Holocaust commemoration and affective practice: a rhetorical ethnography of audience applause. Social Semiotics, 31(5). https://doi.org/10.1080/10350330.2020.1810542
- 27. Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. International Journal of Heritage Studies, 2(4). https://doi.org/10.1080/13527259608722178
- 28. Smith, L. (2006). Uses of Heritage. In Uses of Heritage. https://doi.org/10.4324/9780203602263
- 29. Smith, L., Wetherell, M., & Campbell, G. (2018). Emotion, affective practices, and the past in the present. In Emotion, Affective Practices, and the Past in the Present. https://doi.org/10.4324/9781351250962
- 30. Steir-Livny, L. (2021). Traumatic past in the present: COVID-19 and Holocaust memory in Israeli media, digital media, and social media. Media, Culture and Society. https://doi.org/10.1177/01634437211036997
- 31. Stone, P. R. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. In Tourism (Vol. 54, Issue 2).
- 32. Sun, J., & Lv, X. (2021). Feeling dark, seeing dark: Mind-body in dark tourism. Annals of Tourism Research, 86. https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103087
- 33. Waligórska, M. (2018). Remembering the Holocaust on the fault lines of East and West-European memorial cultures: the new memorial complex in Trastsianets, Belarus. Holocaust Studies, 24(3), 329–353. https://doi.org/10.1080/17504902.2017.1411000
- 34. Wilson, H. (2019). Sobibór death camp: awareness, memorialization and re-conceptualization. Holocaust Studies, 25(3). https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1567675
- 35. Zhu, Y. (2015). Cultural effects of authenticity: Contested heritage practices in China. International Journal of Heritage Studies, 21(6). https://doi.org/10.1080/13527258.2014.991935

ЗАМЕР КАНСЭНСУСУ? ПАДЫХОД ДА МЕМАРЫЯЛІЗАЦЫІ ГАЛАКОСТУ НА АСНОВЕ ДАДЗЕНЫХ

Ілля Сульжыцкі

Уводзіны

У пытаннях мемарыялізацыі даследчыкі ў якасці аб'ектаў звычайна разглядаюць мясціны памяці. Пра іх нам вядома шмат – як функцыянуюць, якія камемарацыйныя формы выкарыстоўваюцца і нават якое ўздзеянне яны павінны б аказваць на наведнікаў. Аднак апошняе пытанне зусім не такое адназначнае. Вельмі часта ў работах, прысвечаных памяці і спадчыне Галакосту, асноўная ўвага ўдзяляецца мемарыялам ды музеям, а вось як яны ўспрымаюцца наведнікам – крытычна рэфлектуецца рэдка. Апошнім часам працы аб досведзе наведніка канцэнтруюцца, з аднога боку, на практыках і пачуццях, а з іншага – на інтэрпрэтацыях або наратывах. Навукоўцы могуць весці непасрэднае назіранне за паводзінамі: у гэтай галіне пераважаюць назіральныя метады. Апісанні досведу (уражанняў) у асноўным набываюцца праз інтэрв'ю або апытанні. У абодвух выпадках такія даследаванні звычайна носяць унікальны характар, вынікі цяжка супастаўляць або абагульняць. Навукоўцы засяроджваюцца альбо на асобным мемарыяле, альбо на агульных уражаннях аб паводзінах наведнікаў.

У гэтай працы будзе зробленая спроба знайсці падыход, які, з аднога боку, не будзе выпускаць з віду гледзішча наведніка, а з іншага – зможа пераадолець недахопы класічных метадаў. Магчымыя рашэнні можна шукаць у галінах змрочнага турызму, канструктывізму і вылічальнага грамадствазнаўства. Асноўная ўвага ў рамках падыходу будзе ўдзеленая лічбавым наратывам карыстальнікаў і магчымасцям выхаду на іх у больш "натуральным" фармаце, чым прапануе інтэрв'ю або апытанне.

На пачатку артыкула падаецца кароткі крытычны агляд акадэмічнай літаратуры на тэму мемарыялізацыі Галакосту. Потым адлюстроўваюцца першасныя тэарэтычныя рэсурсы вывучэння досведу наведнікаў мемарыялаў: змрочны турызм, канструктывізм, аналіз медыяў. У рэшце рэштаў, напрыканцы даецца кароткі агляд падыходу да мемарыялізацыі Галакосту, заснаванага на дадзеных.

Пункты гледжання на мемарыялізацыю Галакосту

У акадэмічнай літаратуры мемарыялізацыя Галакосту пераважна апісваецца з "аўтарскага" або "элітарнага" гледзішча. Падкрэсліваюцца эстэтычныя, камемарацыйныя, грамадскія і палітычныя аспекты. Гэты пункт гледжання дазваляе зразумець, як органы ўлады, арганізацыі, супольнасці і аўтары (стваральнікі) узаемадзейнічаюць паміж сабой, узгадняюць пазіцыі і ўдзельнічаюць у мемарыялізацыі Галакосту, а таксама як працэсы сэнсаўтварэння суадносяцца з палітыкай і калектыўнай ідэнтычнасцю. Напрыклад, мемарыяльныя працэсы на вышэйшым, элітным узроўні апісаныя ў знакамітай працы Джэфры Аляксандэра (Alexander, 2002) аб фармаванні траўмы Галакосту. Гэтыя працэсы ён прэзентаваў як узаемадзеянне паміж фонавымі культурнымі сэнсамі, групамі іх носьбітаў

і сродкамі сімвалічнай вытворчасці, якія стваралі пасылы і даносілі іх да аўдыторыі. Але адносна невялікую ўвагу ён удзяліў успрыманню гэтых пасылаў аўдыторыяй.

Даследчыкі перспектывы "зверху ўніз" вывучаюць мемарыялізацыю або памяць культурных або інстытуцыйных аспектаў палітыкі. У гледзішчы "зверху ўніз" распаўсюджаныя такія паняткі як палітыка памяці, культуры памяці, дыскурсы памяці. Напрыклад, Ганна Ўілсан (Wilson, 2019) вывучала гісторыю мемарыялізацыі Сабібора праз адсылкі да акадэмічных дэбатаў, заявы выжыўшых, камемарацыйна-музейныя практыкі "зверху". Эндру Чарльзварт, Элісан Стэнінг, Роберт Гузік і Міхал Пашкоўскі (Charlesworth et al., 2006) даследавалі грамадскую дыскусію аб Асвенціме. Асноўную ўвагу аўтары таксама звярнулі на паведамленні СМІ, заявы лідараў думак (актывістаў, палітыкаў, інтэлектуалаў) ды розных груп носьбітаў. Магдаленай Валігурскай вывучаўся мемарыяльны комплекс у Трасцянцы ў кантэксце нацыянальнага, усходне-еўрапейскага і заходне-еўрапейскага дыскурсаў Галакосту. Аб'ектамі яе інтарэсу стала палітыка памяці ў савецкай і постсавецкай Беларусі, нізавыя ініцыятывы грамадзянскай супольнасці і габрэйскай суполкі ў памінанні Галакосту, а таксама дзеянні міжнародных і нацыянальных зацікаўленых суб'ектаў. Яна справядліва зазначае, што "новае беларускае месца памяці павінна быць народнае" і "прадаставіць прастору для паліфаніі галасоў" (Waligórska, 2018, р. 347). Дэйвід Р. Марплс і Вераніка Лапуцька (Marples & Laputska, 2022) таксама вывучалі маральныя пасылы лагера смерці ў Малым Трасцянцы пераважна шляхам аналізу грамадскай дыскусіі і наратываў аб Галакосце ў савецкі ды паслясавецкі перыяды. Асаблівую ўвагу яны ўдзялілі палітычнаму выкарыстанню памяці аб Галакосце ў Беларусі. У працы Андрэя Катлерчука (Kotljarchuk, 2019) абмяркоўваецца мемарыялізацыя ў Беларусі з гледзішча палітыкі памяці. Ён звяртаецца да гісторыі Галакосту, генацыду цыганоў і польскай меншасці. У іншых выпадках аўтар даследаваў мемарыялізацыю на верхнім узроўні, аналізуючы прамовы палітыкаў, афіцыйныя цырымоніі, ініцыятывы ў Беларусі савецкай і постсавецкай эпохі.

Элітарны погляд можа пераважаць нават у вывучэнні досведу наведнікаў. Напрыклад, Крыс Кайл (Keil, 2005) разглядаў практыкі і досведы наведнікаў Асвенціма шляхам параўнання меркаванняў даследчыкаў, уражанняў аўтара ад наведвання Мемарыялу і інтэрв'ю з гідамі. Дарота Галянска (Golańska, 2015) сцвярджае, што ўспрыняцце наведніка – гэта частка цэлага комплексу чыннікаў: архітэктурных формаў, пахаў, акустыкі, якія ўздзейнічаюць на нашыя адчуванні і цельнасць. Але ў яе падыходзе надта шмат увагі прысвячаецца інтэлектуалізацыі стымулу. Тут у даследчыка ёсць прывілегія тлумачэння наведніцкага досведу на падставе акадэмічнага разумення формаў мемарыялізацыі⁴⁷.

У выпадку прымянення альтэрнатыўнага погляду з'яўляецца разуменне напрамку "знізу ўверх". Навукоўцы канцэнтруюцца на эмоцыях, целе, уцелаўленні, выкананні дзеянняў і досведзе звычайнага чалавека. Традыцыйна для вывучэння наведніцкага досведу даследчыкамі выкарыстоўваюцца апытанні, якія ладзяцца на месцы або ў рэжыме анлайн. Напрыклад, Jeroen Nawijn i Marie-Christin Fricke (Nawijn & Fricke, 2015) звярнуліся да эмацыйных перажыванняў ангельска- і нямецкамоўных наведнікаў мемарыялу канцлагера Ноенгамэ з дапамогай анлайнавага апытання. Аўтары звярнулі ўвагу на большую інтэнсіўнасць адмоўных эмоцый у наведнікаў: шок, сум, гнеў, непрыемнае

⁴⁷ Праблема гэткага погляду палягае ў тым, што наяўнасць філасофскай, эстэтычнай або гістарычнай адукацыі з'яўляецца чыннікам успрыняцця мемарыялізацыі. У дадатак, яна дае слоўнік для апісання досведу, вербалізацыя якога можа быць недасягальная наведнікам, што не чыталі Дэлёза або не глядзелі фільмы Палянскага.

здзіўленне. Важна тое, што па эмацыйных рэакцыях можна было прагназаваць вераемнасць паўторных наведванняў аб'ектаў Галакосту або іншых мясцін чалавечых пакут. У той жа час аўтары ўказалі на тое, што розныя эмоцыі па-рознаму ўплываюць на паводзінавыя чаканні наведнікаў.

У пазнейшым даследаванні Jeroen Nawijn, Rami Khalil Isaac, Канстанцін Грыднеўскі & Adriaan van Liempt (Nawijn et al., 2018) правялі анлайнавае апытанне наведнікаў мемарыялаў Галакосту ў Нідэрландах. Паводле даследнікаў, чаканні наведнікаў былі моцна звязаныя з эмоцыямі, такімі як спагада, агіда, шок, сум, зацікаўленасць. Акрамя гэтага, інтэнсіўнасць чаканых эмацыйных рэакцый прадыферэнцыяваная паводле набліжанасці наведнікаў да гісторыі Галакосту. Аўтары таксама звярнулі ўвагу на наяўнасць двух пунктаў гледжання ў чаканнях карыстальнікаў: злачынцаў і ахвяр. Другі пункт гледжання больш звязаны са станоўчымі эмоцыямі і эмпатыяй. Істотным вынікам даследавання стала выснова, што на матывацыю наведаць мемарыялы Галакосту можа ўплываць нашмат шырэйшы і больш складаны спектр эмоцый, у якім у розных прапорцыях спалучаюцца як станоўчыя, так і адмоўныя палюсы.

Эрык Г. Коўэн (Cohen, 2011) выкарыстоўваў дадзеныя апытання, атрыманыя ў ходзе міжнароднага навучальнага семінару ў Музеі Галакосту ў Ерусаліме. Звяртаючыся наўпрост да ўдзельнікаў семінару, ён паказаў асноўныя матывацыі, чаканні і перажыванні, звязаныя з наведваннем музея і ўдзелам у семінары. Асноўным вынікам стала тое, што прадстаўнікі розных краін па-рознаму апісваюць свой досвед з пазіцый рацыянальнай і эмацыйнай уключанасці. Іншы важны вынік тычыцца адукацыі наведнікаў: большасць з іх валодалі прафесійнымі ведамі пра Галакост і адрозніваліся высокай матываванасцю.

Для атрымання звестак аб наведніцкім досведзе даследнікамі таксама прымяняюцца этнаграфічныя назіранні. Ірыт Дэкель (Dekel, 2009) скарысталася назіраннем для вывучэння наведніцкіх паводзінаў у Мемарыяле забітых габрэяў Еўропы (Берлін). Аўтарка раскрыла асаблівасці канструявання наведнікамі грамадскай прасторы Мемарыялу шляхам звароту да іх практык назірання, фогаграфавання і гульні. У дадатак да простага назірання аўтарка выкарыстоўвала медыя-дадзеныя, гасцявыя кнігі, інтэрв'ю з супрацоўнікамі Мемарыялу. Джон Э. Рычардсан (Richardson, 2021) карыстаўся назіраннем для вывучэння афектыўных практык шанавання – апладысментаў – якія прымяняліся некаторымі ўдзельнікамі цырымоніі нягледзячы на дыскурсіўную непажаданасць. Аўтар паказаў, што камемарацыя складаецца не толькі з прагматычных і сімвалічных дзеянняў, але і з нерэфлексіўных руцін, якія цяжка паддаюцца кантролю і правакуюцца пэўнымі грамадскімі стымуламі.

Тым часам Даніэль Рэйнальдс (Reynolds, 2016) выказаў гіпотэзу, што турысты – гэта не толькі спажыўцы, але і вытворцы памяці пра Галакост. Ён скарыстаўся назіраннямі для вывучэння таго, як турысты становяцца сведкамі Галакосту і перадаюць веды аб ім праз фатаздымкі і наратывы (водгукі, каментары). Выснова аўтара аб суб'ектнасці турыста ў вытворчасці памяці мае выключнае значэнне. Насамрэч менавіта турысты сёння з'яўляюцца ключавымі ўдзельнікамі ва ўшанаванні памяці Галакосту, а навукоўцы іх ролю звычайна недаацэньваюць. Іншыя даследчыкі таксама адзначылі недахоп ведаў на тэму наведніцкага ўдзелу. Як пісалі Дзіяна І. Папэску і Таня Шульт, "з улікам вялікай колькасці мемарыяльных музеяў і грамадскіх мемарыялаў у свеце, выклікае здзіўленне, чаму на фоне багацця работ аб эстэтычнай, палітычнай і нацыянальнай функцыях мемарыялізацыі ўсё яшчэ так мала даследаванняў прысвячаецца наведнікам" (Роресси & Schult, 2020, р. 142).

Такім чынам, назіраецца дыспрапорцыя: публікацыі пераважна канцэнтруюцца на верхнім, элітным узроўні. Адначасова гледзішча наведнікаў застаецца прэрагатывай даследнікаў турызму, асабліва "змрочнага". У такіх даследаваннях выкарыстоўваюцца класічныя апытанні і этнаграфічныя метады, якія маюць пэўныя праблемы. Папершае, метады апытання не праводзяцца ў "натуральных" умовах, у выніку чаго адносна такіх тэм як Галакост змяняецца адсотак сацыяльна-прымальных адказаў. Па-другое, такія метады як назіранне, наадварот, або пакідаюць зашмат прасторы для тлумачальных інтэрпрэтацый таго, што назіраецца, або дазваляюць гаварыць толькі аб візуальных, часцяком нерэфлексійных аспектах мемарыяльных практык. Патрэцяе, назіранні і апытанні часта прывязваюцца да асобных мемарыяльных кейсаў і не дазваляюць праводзіць параўнальны аналіз. Па-чацвёртае, ёсць звязка паміж метадамі і тэарэтычнымі мадэлямі: метады традыцыйных апытанняў часцей выкарыстоўваюцца у парадыгме змрочнага турызму, а назіранні звязаныя з канструктывізмам.

Тэарэтычныя мадэлі

Змрочны турызм

Змрочны турызм – гэта галіна, якая канцэнтруецца на наведванні мясцін, так ці інакш звязаных з гвалтам і смерцю. Першыя працы на тэму змрочнага турызму былі прысвечаныя дзвюм асноўным тэмам: вызначэнне і класіфікацыя аб'ектаў гэтага віду турызму (Foley & Lennon, 1996) ды вызначэнне матываў наведаць такія мясціны (Seaton, 1996). На пачатку ў вывучэнні змрочнага турызму пераважаў эсэнцыялістычны падыход (Light, 2017). Гэты ракурс грунтаваўся на дапушчэнні, што сувязь паміж месцам рэпрэзентацыі смерці і матывацыямі, перажываннямі ды інтэпрэтацыямі наведніка носіць менш адназначны характар. Інакш кажучы, турыстычныя напрамкі, звязаныя са смерцю, самі па сабе былі змрочныя, а "самыя змрочныя" ў гэтай класіфікацыі мясціны знаходзіліся геаграфічна і храналагічна блізка да сітуацыі смерці (Stone, 2006). Але эсэнцыялістычная пазіцыя пакідала адкрытым пытанне аб наведніцкім досведзе, асноўную ўвагу накіроўваючы на турыстычную прапанову. Пазнейшая тэарэтычная праца была засяроджаная на класіфікацыі напрамкаў змрочнага турызму і матывацый наведнікаў, а таксама камбінацыі турыстычных прапаноў і матывацый.

У эсэнцыялісцкім стаўленні да змрочнага турызму ёсць некалькі крытычных момантаў. Па-першае, праблемна дапускаць, што мемарыяльны аб'ект (або праз храналагічную набліжанасць да "змрочнай падзеі", або праз эстэтычныя формы) аўтаматычна выкліча ў наведнікаў пэўныя эмоцыі. Гэтая пазіцыя не вытлумачвае цэлы спектр практык узаемадзеяння з такімі месцамі (Плашаў у Кракаве або Трасцянец у Мінску тутэйшым насельніцтвам выкарыстоўваецца для адпачынку або выгулу сабак, Мемарыял забітых габрэяў Еўропы ў Берліне – папулярнае месца сэлфі). Па-другое, эмпірычныя даследаванні турыстычных паводзінаў на аб'ектах Галакосту паказваюць шырэйшы спектр "неканвенцыйных" матывацый, эмоцый, перажыванняў⁴⁸.

У пазнейшых даследаваннях прадпрымаліся спробы пераадолець эсэнцыялістычны падыход да змрочнага турызму, у тым ліку шляхам эмпірычнага вывучэння матывацый і досведаў наведнікаў канкрэтнай мемарыяльнай мясціны, звязанай з Галакостам. Апошнім часам як з эмпірычнага, так і з тэарэтычнага гледзішча ў гэтым кірунку дасягнуты

⁴⁸ Напрыклад, апытанне другога пакалення нашчадкаў ахвяр Галакосту паказвае складаныя ўзаемасувязі паміж матывацыямі і перажываннямі пры наведванні аб'ктаў памяці аб Галакосце. У фармаванні ўспрыняцця наведніка сваю ролю грае стаўленне да краіны, адукацыйныя матывы, пачуцці жалобы і тугі па ахвярах ды нават стан здароўя.

немалы прагрэс. Анаклаўдзія Марціні Дарына і Марыя Буда (Martini & Buda, 2020) засяродзіліся на праблеме афекту ў абмеркаванні змрочнага турызму. Яны вылучылі панятак "атмасферы" і сцвярджаюць, што канкрэтныя аб'екты памяці займаюцца палітыкай афекту: там спалучаюцца розныя архітэктурныя, наратыўныя і экспазіцыйныя прыёмы з мэтай аказання пэўнага ўздзеяння на наведніка. Jiaojiao Sun і Xingyang Lv (Sun & Lv, 2021) для вывучэння досведаў наведнікаў у месцах змрочнага турызму вылучаюць тэрмін "уцелаўленне" (Embodiment), заяўляючы пра наяўнасць глыбейшай сувязі паміж усвядомленымі стымуламі, афектамі і станам функцый арганізму, чым сцвярджалася раней. У рэшце рэштаў, Дэян Іліеў (Iliev, 2021) аналізуе існыя тэорыі змрочнага турызму і выражае думку, што змрочны турызм – гэта катэгорыя, якой апісваецца не прапанова або матывацыя наведніка, а іх досвед.

Канструктывісцкі падыход

Канструктывісцкая оптыка не супярэчыць змрочнаму турызму, але прымяняецца як самостойны тэарэтычны рэсурс у даследаваннях мемарыяльных практык. Даследнікі змрочнага турызму таксама карыстаюцца канструктывісцкай рамкай для пераадолення хібаў ранняга эсэнцыялізму. Змрочны турызм аперуе шырокім спектрам катэгорый, якія маюць дачыненне да матываў, уражанняў, эмоцый і інтэрпрэтацый наведнікаў у сувязі з аналізам прапановы і кіравання, а канструктывізм канцэнтруецца на руцінных і афектыўных практыках, часта нерэфлексійных, якія ажыццяўляюцца наведнікамі ў музеях і мемарыялах. Падыход да мемарыялізацыі, арыентаваны на практыку, будуецца на дапушчэнні, што наведнікі не заўсёды могуць вытлумачыць свае пачуцці і дзеянні, а іх паводзіны можна зразумець праз простае назіранне і апісанне.

Гэта падыход адсылае да суб'ектаў або агентаў (у тым ліку турыстаў), якія спрычыняюцца да стварэння ведаў, звязаных з Галакостам (Oztig, 2022). Суб'екты – гэта частка шырэйшых сетак узаемадзеяння з ідэямі, арганізацыямі, аб'ектамі. У гэтай мадэлі мемарыялы функцыянуюць у якасці пасярэдніка паміж людзьмі і шырока зразуметай мемарыяльнай культурай. Канструктывісцкае гледзішча актуалізуе суб'ектнасць людзей у іх узаемадзеянні з аб'ектамі памяці. Для гэтай мадэлі маюць актуальнасць даследаванні перфарматыўных практык шанавання, якія выконваюцца суб'ектамі на аб'ектах памяці. Паводле такой логікі, мемарыялізацыя – гэта сродак канструявання ведаў, ідэнтычнасці, уцелаўлёных каштоўнасцяў ды дасягнення палітычных мэтаў.

Але народнае ўспрыманне застаецца туманнае. Навукоўцы аддаюць перавагу супольнасцям памяці, інстытуцыйным суб'ектам, СМІ. У гэтым кантэксце Лораджэйн Сміт (Smith, 2006, р. 4) вылучае "дыскурс дазволенай спадчыны", у якім прыярэтызуецца натуралізацыя спадчыны як аб'екта, наратыву, прафесійных практык кіравання.

Але навукоўцамі таксама распачатая праца па выпрацоўцы падыходу, накіраванага на афектыўныя практыкі, што таксама ўключае ў сябе камемарацыю "знізу". Лораджэйн Сміт, Маргарэт Уэтэрэл і Гары Кэмпбэл адзначаюць, што спадчына моцна пакладаецца на афект/эмоцыю для легітымізацыі сэнсаў і наратываў, якія ёй вырабляюцца і прапагандуюцца. Паводле аўтараў, "з улікам прывязанасці спадчыны да выражэння ідэнтычнасці і мясціны яна сама з'яўляецца формай афектыўнай практыкі" (Smith et al., 2018, р. 16). Падыход, заснаваны на практыцы, кідае выклік элітарнаму ўспрыманню спадчыны, паноўнаму на Захадзе. Як паказаў Yujie Zhu (Zhu, 2015), у Кітаі мясцовыя супольнасці не з'яўляюцца пасіўнымі атрымальнікамі інструменталізацыі заходняга панятку аўтэнтычнасці ў кіраванні спадчынай. Тое, што адбываецца, хутчэй можна назваць узгадненнем пазіцый і супрацівам паноўнаму наратыву. Таму нягледзячы

на намаганні ўладаў распараджацца спадчынай, апошнюю можна зразумець як перапляценне розных практык, галасоў, установак і ідэнтычнасцяў. У найноўшай кнізе Лорыджэйн Сміт справядліва адзначаецца: "Музеі і аб'екты спадчыны не маюць уплыву на грамадства, калі няма аўдыторыі. Ёсць узаемасувязь паміж функцыяй канструявання і данясення гісторый ды сюжэтаў, якую выконваюць музеі і мясціны спадчыны, і тым, як гэтыя гісторыі і сюжэты ўспрымаюцца і выкарыстоўваюцца наведнікамі" (Smith, 2020, р. 3).

Такім чынам, важнасць эмоцый, паводзінаў і ўспрыняццяў у мясцінах памяці прызнаецца і мадэллю змрочнага турызму, і канструктывізму. Але існуюць комплексныя праблемы, звязаныя з тэарэтызацыяй і вывучэннем афекту, якія абумоўлівае адначасовае ўзаемадзеянне паміж целам, працэсам спазнавання, сэнсамі і падзеямі ў рамках дасягнення афекту. У звязку з гэтым на мемарыяльных аб'ектах, прысвечаных Галакосту. даследчыкі мемарыялізацыі маюць справу не з фіксаваным наборам эмацыйных рэакцый, а з мноствам спалучэнняў, якія ўключаюць у сябе і нестандартныя эмоцыі, такія як весялосць, раздражненне, збянтэжанасць, абыякавасць. Асабліва яскрава такія "адхіленні" праяўляюцца ў публікацыях, дзе выказваецца меркаванне, што наведнік усвядоміць такія складаныя ідэі як "прымірэнне", "дыялог" або "выкупленне віны" за кошт архітэктурных формаў, практык рэпрэзентацыі або "атмасферы". Хаця ўсё пералічаныя чыннікі граюць важную ролю ў фармаванні наведніцкага досведу, адназначную прычынную сувязь усталяваць нельга. Таму калі гаворка ідзе пра афект, т.б. эмацыйнае ўздзеянне, натуральна з'яўляецца зацікаўленасць звярнуцца да саміх наведнікаў, з тым каб высветліць, у якія афектыўныя практыкі яны ўключаюцца, як узаемадзейнічаюць з аб'ектамі памяці і як сабе вытлумачваюць атрыманы досвед.

Вывучэнне сацыяльных сетак

Чым далей, тым часцей аб'ектам даследаванняў мемарыялізацыі Галакосту становіцца змесціва сацыяльных сетак. У адрозненне ад дадзеных апытанняў "лічбавыя сляды" па сваёй прыродзе больш "натуральныя" і не зазнаюць скажаючае ўздзеянне эксперыментатара. Але гэта звесткі сырыя і несістэматычныя. Яны могуць праліць святло толькі на канкрэтныя і дакладна сфармуляваныя пытанні даследавання. Акрамя новай крыніцы дадзеных, мадэль працы з лічбавымі слядамі прапануе новыя пункты гледжання на аналіз і канцэптуалізыцыю шанавання памяці як лічбавай практыкі.

Як сцвярджае Стэфанія Манка (Manca, 2021b, 2021a; Manca et al., 2022), мемарыялізацыяй можа лічыцца ўзаемадачыненне паміж музеем і карыстальнікамі ў сацыяльных сетках. У гэтым выпадку некаторыя наратывы і інтэрпрэтацыі становяцца аб'ектам інтарэсу аўдыторыі не дзякуючы экспанатам або архітэктурным формам, а праз лічбавы асяродак. Іншы важны момант – профілі музеяў у сацыяльных сетках можна разглядаць як комплексныя мемарыяльныя сеткі, якія фармуюць змесціва і ўзаемадзейнічаюць з карыстальнікамі. Такое даследаванне ўскосна дазваляе зрабіць некаторыя высновы аб характары аўдыторый. Напрыклад, паводзіны ў анлайнавай прасторы паказваюць уласцівую ім дыспрапорцыю у разуменні Асвенціма-Біркенава як цэнтральнага вузла мемарыяльнай сеткі, што патэнцыйна зацьмявае іншыя тэмы і аб'екты памяці аб Галакосце.

У ходзе аналізу наведнікаў мемырыялаў Галакост А. Крэйг Уайт (Craig Wight, 2020) звяртаецца да змесціва, што генеруецца карыстальнікамі. Аналіз допісаў дае дэталёвае ўяўленне аб маральных арыенцірах, эмоцыях, мове і абавязаннях, якія генеруюцца людзьмі пры апісанні досведу наведвання мемарыяльных аб'ектаў Галакосту. Аўтар

звяртае ўвагу на каментары, у якіх даецца ацэнка досведу фрустрацыі і абыякавасці ў якасці рэакцыі на парушэнне маральнага парадку (сэлфі, смех, жарты, гучная гутарка). Паводле Гемы Коман і Рэбекі Потан (Commane & Potton, 2019), сацыяльныя сеткі, такія як "Інстаграм", нельга лічыць толькі за сродак рэпрэзентацыі і камунікацыі памяці. Яны дапамагаюць у дыскусію аб Галакосце ўключыць моладзь.

Акрамя гэтага, аўтары ўказваюць на неканвенцыйныя практыкі выкарыстання ў сацыяльных сетках выяў мемарыяльных мясцін Галакосту. Наяўнасць "дзіўнай" мемарыялізацыі сведчыць, што арганічныя формы рэакцыі людзей на мемарыялы Галакосту адрозніваюцца ад ідэалізаваных, што апісваюцца ў літаратуры мадэлі "зверху ўніз". Крыстаф Барайтэр (Bareither, 2021) дэманструе цяжкасць параўнання "элітарных" і "народных" практык камемарацыі, выкарыстоўваючы прыклад сэлфі ў Мемарыяле забітых габрэяў Еўропы. Аўтар не згодзен с "элітарнай" крытыкай культуры сэлфі на аб'ектах памяці і паказвае, што такія практыкі могуць дапамагчы людзям успрыняць эмацыйна зараджаны досвед сутыкнення з рэпрэзентацыямі Галакосту.

Асобныя група даследаванняў канцэнтруецца на лічбавай мемарыялізацыі Галакосту і Ковіду. Паводле Liat Steir-Livny (Steir-Livny, 2021), карыстальніцкае змесціва ў лічбавым асяроддзі стала неад'емнай часткай народнай памяці аб Галакосце. Ковід не толькі падштурхнуў людзей больш актыўна ствараць карыстальніцкі мемарыяльны кантэнт, але і стварыў новую рамку для разумення Галакосту ў Ізраілі на ўзроўні народнай памяці. Паводле Тобіяса Эбрэхта-Гартмана (Ebbrecht-Hartmann, 2021), Ковід-19 істотна паўплываў на мемарыялы Галакосту ва ўсім свеце. Ён стаў вырашальным штуршком да дыгіталізацыі практык шанавання, у якіх сам Мемарыял і асабістая прывязанасць перасталі граць вырашальную ролю.

Да мемарыялізацыі Галакосту праз выкарыстанне дадзеных

Аб'ектыўным асяроддзем для выражэння мемарыяльнага досведу на сёння з'яўляюцца сацыяльныя сеткі. Наведнікі карыстаюцца сацыяльнымі сеткамі (Twitter, Facebook, Instagram, Tripadvisor) і публічна выражаюць свой досвед у форме, прымальнай для іх саміх і іх аўдыторыі. У прыватнасці, наведнікамі могуць выкарыстоўвацца сэлфі, відэа і тэкставыя паведамленні. У гэтым сэнсе найбольш інфарматыўнымі ўяўляюцца тэкставыя формы, бо дазваляюць карыстальнікам апісаць і падкрэсліць тыя аспекты нізавой веды, якія і самім наведнікам, і іншым здаюцца найбольш значнымі. Публічны, адкрыты і інтэрактыўны характар памяці ў лічбавым фармаце дазваляе даследчыкам ацаніць досвед наведнікаў і культурны арсенал у працэсе сэнсаўтварэння.

Гэта вядзе да дапушчэння, што карыстальніцкае змесціва з'яўляецца часткай лічбавай камемарацыі. Нельга разглядаць наведніцкія каментары адасоблена ад кантэксту: паведамленні – гэта інтэртэкст, што ілюструе хаду народнага сэнсаўтварэння, узгаднення пазіцый і фармавання веды аб аб'ектах памяці. Каментары могуць служыць семантычным рэсурсам і рамкай для апісання ўласнага досведу – наведнікі могуць спрачацца з імі, адкрыта або падспудна, абвяргаць або пацвярджаць. Найлепш сілу такога змесціва ілюструюць такія пляцоўкі, як TripAdvisor, якімі іншыя вандроўнікі часта карыстаюцца пры планаванні падарожжаў. З водгукаў іншых наведнікаў яны даведваюцца пра чэргі, дрэнную арганізацыю, кошты на квіткі, якога гіда выбраць. Свядома або не мы збіраем інфармацыю аб тым, якія эмоцыі і перажыванні будзе прыемна зазнаць. Часта ў каментарах трапляюцца элементы рытуалу, сцверджанні або іншыя культурныя формулы, такія як "Ніколі болей".

⁴⁹ На жаль, даследчыкі гэты досвед прапускаюць і канцэнтруюцца на больш канвенцыйных эмоцыях – жалобе. гараванні. пакаянні.

У сваім вядомым артыкуле Дана Бойд і Кейт Крофард напісалі: "Вялікія масівы дадзеных дараслі да ўзроўню сістэмы ведаў, якая ўжо змяняе аб'екты ведаў, а таксама мае ўладу ўплываць на нашае разуменне чалавечых узаемасувязяў і супольнасці" (Boyd & Crawford, 2012, р. 665). Ці карыстальніцкае мемарыяльнае змесціва змяняе самі мемарыялы – пытанне адкрытае, але выбух лічбавых наратываў аб мемарыяльным досведзе не можа не ўплываць прынамсі на падыходы, што прымяняюцца ў даследчай працы.

Істотнае значэнне маюць дадзеныя, пабудаваныя на лічбавым слядзе (тэксце, фота, відэа, дадзеных аб паводзінах). Па-першае, дзякуючы ім даследчык атрымлівае досяг да канфігурацыі практык і значэнняў, уласцівых пэўнаму грамадска-сацыяльнаму кантэксту. Па-другое, публічныя дадзеныя дазваляюць навукоўцам намацаць адрозненні ва ўспрыманні мемарыялаў залежна ад часу, геаграфіі, мовы, полу, узросту ды іншых прымет стасоўна як да канкрэтных аб'ектаў памяці, так і да глабальнай публічнай мемарыяльнай інфраструктуры, якая на тэматычным і культурным узроўні лучыць мемарыялы Галакосту ва ўсім свеце. Па-трэцяе, магчымасць дыстанцыйнага, хуткага і бяспечнага досягу да публічных карыстальніцкіх дадзеных становіцца істотнай перавагай над традыцыйнымі метадамі, што будуюцца на апытаннях – асабліва ва ўмовах абмежаванасці кантактаў паміж даследчыкамі і наведнікамі ў пост-ковідную эру. Па-чацвёртае, з'яўленне і шпаркае развіццё новых формаў памяці ў лічбавым фармаце, такое як віртуальныя экскурсіі або народнае абмеркаванне мемарыялаў у сацыяльных сетках, паказвае, што традыцыйная прывязка спадчыны да фізічнай прасторы мемарыялу з'яўляецца чымсьці хутчэй канвенцыйным і сітуацыйным. Актыўнае развіццё метасусвету і NTF прымушае пановаму зірнуць на пытанні аўтэнтычнасці, уцелаўлення, узаемадзеяння, матэрыяльнасці і каштоўнасці.

Паспяховы адказ на выклікі нашага часу дае шырокі спектр машыннага навучання, аналізу дадзеных і вылічальнага грамадствазнаўства.

- Натуральная апрацоўка мовы на прадмет схаваных тэматычных структур (кластарызацыя, мадэляванне), аналіз пачуццяў, семантычныя адносіны і структурны аналіз, аналіз частаты выкарыстання словаў, распазнанне названай адзінкі, выцягненне веды;
- Камп'ютарнае бачанне карыстальніцкіх фатаздымкаў і відэаматэрыялаў на прыкладзе каментароў у TripAdvisor мы бачым, што яны па сутнасці ўяўляюць з сябе камбінацыю фотаў і тэксту. Зноў жа, існыя метады апрацоўкі візуальнага матэрыялу могуць дапамагчы пабачыць мясціны памяці "вачыма наведнікаў";
- Сеткавы аналіз для рэпрэзентацыі і мадэлявання лічбавага ўзаемадзеяння наведнікаў, змесціва і мемарыяльных арганізацый ды аб'ектаў, у якім кожны вузел сеткі паўнавартасны суб'ект. Сеткі адлюстроўваюць працэс інтэрпрэтацыі, сэнсаўтварэння і фармавання ведаў аб Галакосце.

Такім чынам, заснаваны на дадзеных падыход будуецца на некалькіх тэарэтычных і метадалагічных дапушчэннях. Гэты падыход можна цалкам ажыццявіць на практыцы толькі пры ўмове пераадолення на ўзроўні тэорыі недахопаў эсэнцыялізму або элітарнага канструктывізму. Пад гэтым крокам маецца на ўвазе пераключэнне позірку на гарызантальныя ўзаемадзеянні наведнікаў, мемарыяльных аб'ектаў, змесціва, СМІ, уладных і медыйных структур у лічбавым асяроддзі. На ўзроўні метадалогіі навукоўцам неабходна пераадолець абмежаванні класічных метадаў, у часе і прасторы прывязаных да канкрэтнага аб'екту памяці, ды пабачыць перавагі іншых падыходаў, накіраваных на вывучэнне больш складаных дачыненняў паміж дыскурсам, целам, эмоцыяй і матэрыяльнасцю ў разнастайных культурных і палітычных кантэкстах.

Высновы

Прапанаваныя мной фармулёўкі падыходу, заснаванага на дадзеных – гэта хутчэй грубы нарыс. Разгледжаныя аргументы адносна спадчыны Галакосту і дыскусій аб памяці не вычарпальныя. Акрамя гэтага, магчымасці параўнання змрочнага турызму і канструктывісцкай оптыкі вельмі прыблізныя: дыскусія вакол змрочнага турызму ў якасці сродку канцэптуалізацыі мемарыялізацыі ўсё яшчэ працягваецца, пры гэтым канструктывізм зусім не з'яўляецца завершанай мадэллю – хутчэй гэта пункт гледжання, што шмат пазычае з псіхалогіі, сацыялогіі, тэорыі практыкі, кагнітыўных навук і г.д. Нягледзячы на гэтыя канцэптуальныя абмежаванні, у даследаваннях мемарыялізацыі ўдалося вызначыць праблему асаблівай важнасці. Даследчыкамі непрапарцыйная ўвага ўдзяляецца аб'екту (эсэнцыялізм) або элітарным практыкам і дыскурсам (канструктывізм кірунку «зверху ўніз"). У абодвух выпадках роля нізавых суб'ектаў застаецца на заднім плане.

Падыход, заснаванына дадзеных, тутнеразглядаеццая кзамена абоальтэрнатыва. Ён проста пралівае святло на досвед мемарыялізацыі там, дзе традыцыйныя метады не настолькі эфектыўныя. "Вялікія дадзеныя" не з'яўляюцца панацэяй у даследаваннях памяці або спадчыны. Усё ж такі ігнараваць лічбавыя мемарыяльныя сляды – гэта значыць свядома заплюшчваць вочы на цэлую сферу сацыяльнай рэчаіснасці, якую не могуць вытлумачыць старыя тэорыі і канцэпцыі. Сістэматызацыя, канцэптуалізацыя і інтэграцыя гэтай веды застаецца задачай на будучыню.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Alexander, J. C. (2002). On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. European Journal of Social Theory, 5(1). https://doi.org/10.1177/1368431002005001001
- 2. Bareither, C. (2021). Difficult heritage and digital media: 'selfie culture' and emotional practices at the Memorial to the Murdered Jews of Europe. International Journal of Heritage Studies, 27(1). https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1768578
- 3. Boyd, D., & Crawford, K. (2012). Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon. Information Communication and Society, 15(5). https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878
- 4. Charlesworth, A., Stenning, A., Guzik, R., & Paszkowski, M. (2006). "Out of place" in Auschwitz? Contested development in post-war and post-socialist Oświecim. Ethics, Place and Environment, 9(2). https://doi.org/10.1080/13668790600707618
- Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an in populo site The Holocaust Museum in Jerusalem. Annals of Tourism Research, 38(1). https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.003
- Commane, G., & Potton, R. (2019). Instagram and Auschwitz: a critical assessment of the impact social media has on Holocaust representation. Holocaust Studies, 25(1–2). https://doi.org/10.1080/17504902.2018.1472879
- 7. Craig Wight, A. (2020). Visitor perceptions of European Holocaust Heritage: A social media analysis. Tourism Management, 81. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104142
- 8. Dekel, I. (2009). Ways of looking: Observation and transformation at the Holocaust Memorial,

- Berlin. Memory Studies, 2(1), 71-86. https://doi.org/10.1177/1750698008097396
- 9. Ebbrecht-Hartmann, T. (2021). Commemorating from a distance: the digital transformation of Holocaust memory in times of COVID-19. Media, Culture and Society, 43(6). https://doi.org/10.1177/0163443720983276
- 10. Foley, M., & Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. International Journal of Heritage Studies, 2(4). https://doi.org/10.1080/13527259608722175
- 11. Golańska, D. (2015). Affective spaces, sensuous engagements: In quest of a synaesthetic approach to "dark memorials." International Journal of Heritage Studies, 21(8), 773–790. https://doi.org/10.1080/13527258.2015.1020960
- 12. Iliev, D. (2021). Consumption, motivation and experience in dark tourism: a conceptual and critical analysis. Tourism Geographies, 23(5–6). https://doi.org/10.1080/14616688.2 020.1722215
- 13. Keil, C. (2005). Sightseeing in the mansions of the dead. Social and Cultural Geography, 6(4). https://doi.org/10.1080/14649360500200197
- 14. Kotljarchuk, A. (2019). World War II Memory Politics: Jewish, Polish and Roma Minorities of Belarus. The Journal of Belarusian Studies, 7(1). https://doi.org/10.30965/20526512-00701002
- 15. Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. In Tourism Management (Vol. 61, pp. 275–301). Elsevier Ltd. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011
- 16. Manca, S. (2021a). Bridging cultural studies and learning science: An investigation of social media use for Holocaust memory and education in the digital age. Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies, 43(3). https://doi.org/10.1080/10714413.2020.1862582
- 17. Manca, S. (2021b). Digital memory in the post-witness era: How holocaust museums use social media as new memory ecologies. Information (Switzerland), 12(1). https://doi.org/10.3390/info12010031
- 18. Manca, S., Passarelli, M., & Rehm, M. (2022). Exploring tensions in Holocaust museums' modes of commemoration and interaction on social media. Technology in Society, 68. https://doi.org/10.1016/i.techsoc.2022.101889
- 19. Marples, D. R., & Laputska, V. (2022). Maly Traścianiec in the Context of Current Narratives on the Holocaust in the Republic of Belarus. Europe Asia Studies, 74(1). https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1954600
- 20. Martini, A., & Buda, D. M. (2020). Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. Current Issues in Tourism, 23(6). https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1518 972
- 21. Nawijn, J., & Fricke, M. C. (2015). Visitor Emotions and Behavioral Intentions: The Case of Concentration Camp Memorial Neuengamme. International Journal of Tourism Research, 17(3). https://doi.org/10.1002/itr.1977
- 22. Nawijn, J., Isaac, R. K., Gridnevskiy, K., & van Liempt, A. (2018). Holocaust concentration camp memorial sites: an exploratory study into expected emotional response. Current Issues in Tourism, 21(2). https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1058343
- 23. Oztig, L. I. (2022). Holocaust museums, Holocaust memorial culture, and individuals: a Constructivist perspective. Journal of Modern Jewish Studies. https://doi.org/10.1080/14725886.2021.2011607

- 24. Popescu, D. I., & Schult, T. (2020). Performative Holocaust commemoration in the 21st century. In Holocaust Studies (Vol. 26, Issue 2). https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1578452
- 25. Reynolds, D. (2016). Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. Journal of Consumer Culture, 16(2). https://doi.org/10.1177/1469540516635396
- 26. Richardson, J. E. (2021). Holocaust commemoration and affective practice: a rhetorical ethnography of audience applause. Social Semiotics, 31(5). https://doi.org/10.1080/1035 0330.2020.1810542
- 27. Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. International Journal of Heritage Studies, 2(4). https://doi.org/10.1080/13527259608722178
- 28. Smith, L. (2006). Uses of Heritage. In Uses of Heritage. https://doi.org/10.4324/9780203602263
- 29. Smith, L., Wetherell, M., & Campbell, G. (2018). Emotion, affective practices, and the past in the present. In Emotion, Affective Practices, and the Past in the Present. https://doi.org/10.4324/9781351250962
- 30. Steir-Livny, L. (2021). Traumatic past in the present: COVID-19 and Holocaust memory in Israeli media, digital media, and social media. Media, Culture and Society. https://doi.org/10.1177/01634437211036997
- 31. Stone, P. R. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. In Tourism (Vol. 54, Issue 2).
- 32. Sun, J., & Lv, X. (2021). Feeling dark, seeing dark: Mind-body in dark tourism. Annals of Tourism Research, 86. https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103087
- 33. Waligórska, M. (2018). Remembering the Holocaust on the fault lines of East and West-European memorial cultures: the new memorial complex in Trastsianets, Belarus. Holocaust Studies, 24(3), 329–353. https://doi.org/10.1080/17504902.2017.1411000
- 34. Wilson, H. (2019). Sobibór death camp: awareness, memorialization and reconceptualization. Holocaust Studies, 25(3). https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1567675
- 35. Zhu, Y. (2015). Cultural effects of authenticity: Contested heritage practices in China. International Journal of Heritage Studies, 21(6). https://doi.org/10.1080/13527258.2014. 991935

МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "ПОЛЕ БІТВЫ, ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ: АД СУПРАЦЬСТАЯННЯ ДА ПАРАЗУМЕННЯ"

MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "THE BATTLEFIELD AS A PLACE OF MEMORY: FROM CONFRONTATION TO UNDERSTANDING"

STALIN LINE AS A PLACE OF MEMORY: THE HISTORY OF MEMORY MANIPULATION BY THE BELARUSIAN STATE

Kiryll Atamanchyk

"Who controls the past controls the future. Who controls the present controls the past"

George Orwell

Sometimes they say that "Belarus is a country where time has stopped." However, after 2020, when the self-proclaimed government of Belarus intensified the repression against "internal enemies" and declared 2022 a "year of historical memory", one can observe not only the stillness of time but also a drastic turn to the past. There's an almost "Orwellian" increase in state propaganda efforts and a fight for the collective memory of the Belarusians.

I am writing this article at a time when historians and teachers are being fired from Belarusian universities for political reasons, when the informal ban on George Orwell's novel "1984" is being extended, and when Belarusian booksellers and publishers are under political arrest simply because of a visit by state propagandists. This background is very important to the topic of this article. It forces you to increase attention and curiosity when following the manipulation of public memory and fight with historical science, which takes place in Belarus.

What is the Stalin Line?

The history of this place begins in the 1930s, when the USSR started the construction of defensive fortifications on its western border. Such fortified areas played an important role in the country's defence, but only as long as the military doctrine of the Soviet Union was defensive. After Western Belarus became a part of the USSR and the border shifted to the West by 350-400 kilometres, those fortified areas remained deep in the rear while the construction of new fortifications started on the newly-established western border. What Belarusian propaganda calls the Stalin Line today is simply a part of the fortifications of the 1930s.

Even the official resources confirm that the fortified areas of the Stalin Line did not pose any serious threat to the Wehrmacht at the start of the war against the USSR (June 22, 1941). On June 28, 1941 German troops were in Minsk, that is, they occupied the capital of the BSSR on the seventh day of the war. According to official data, the battle on the so-called Stalin Line lasted 2-4 days. According to unofficial testimonies of eyewitnesses of those events, the Stalin Line gave up almost without a fight as its defenders had no arms to fight with. Nevertheless, in 2005 at the behest of Aliaksandr Lukashenka a "historical and cultural complex "Stalin Line" opened on the site of the fortified district of Minsk. It became a point of reference for the heroization of these defensive fortifications, and for creating a construct of self-sacrifice and brutal battles between the Soviet and German troops, as well as for strengthening the neo-Soviet ideology in terms of perspective of the Second World War — the ideology that has more and more super-heroes, manipulations and bragging, and fewer and fewer historical facts. This exact problem of collective memory formation will be discussed in the article below.

Stalin Line vs. Mannerheim Line and Maginot Line

When looking through the official description of the Stalin Line, you can notice that Belarusian state ideologists insist on comparing it with similar European fortifications, i.e. the Mannerheim Line and the Maginot Line. Let us consider the reason behind it.

It is important to underline that the very name "Stalin Line" got attached to the defensive fortifications after the statements of the German military propaganda, which happily reported on the breakthrough of the fortified areas by the forces of the Wehrmacht. Over time, this very name was adopted by Soviet ideologists. Later, this resulted in creating a historical and cultural complex under the aforementioned name in modern Belarus of the 21st century.

Why "Stalin Line"? There is no need to search for profound logic behind the choice of the name, the answer to the question is pretty obvious and reveals itself in two main aspects. Firstly, those who created the complex, as well as the Belarusian state ideology, are neo-Soviet. It means that Stalin is "a hero and a winner" for them, therefore his cult is not questioned even nowadays. Secondly, there is a "competition" with other European "lines" of a similar kind, which is a typical technique of ideological fight.

"The Finns built the Mannerheim Line and lost the war. The French with their amazing Maginot Line also surrendered. But our army not only withstood the fight against the most powerful military machine in the whole world, but also defeated it and raised the Victory banner over the Reichstag!" This is the most eloquent talking point taken from the Stalin Line's official website. It clearly testifies to the public memory manipulation as well as to the exceptional propaganda and ideological subtext that lies in the existence of the modern complex at the site of the former fortified district. Even though the ideologists who created the Stalin Line themselves emphasise that the battles here lasted for only 2-4 days and the fortifications could neither restrain the German army nor they were ever intended to do so, we observe a typical attempt to fulfil several ideological tasks at once:

- 1. To downplay the importance of other fortifications in Europe, to mark them as ineffective and impractical compared to the Stalin Line, thus exalting the Soviet ideology as the ideology of the victorious people. It must be mentioned that the Mannerheim Line contributed greatly to the defence of Finland against Soviet aggression during the Soviet-Finnish war. It actually held back the attack of the Soviet troops for about two months (compared to the 2-4 days' battle of the Stalin Line). The Maginot Line also played its role, even though it was less effective than the Mannerheim Line. In other words, the argument of Belarusian ideologists is clearly manipulative.
- 2. "The credit of victory over Nazi Germany solely belongs to the USSR" is another bold argument of neo-Soviet propaganda in Belarus. It is perfectly visible in this quote of Belarusian ideologists. And it is not surprising either. Even though 77 years have passed since the end of World War II, the Belarusian ideology has not gained anything it could be more proud of than the victory over Nazi Germany in 1945. That is why the entire state ideology of Belarus considers the events of that time its "sacred cow", the apotheosis of the achievements of the Belarusian people.

Today, when the official Belarusian ideology is built almost entirely on the basis of neo-Soviet ideology and under a strong influence of the Russian imperial narrative, the rivalry between the Stalin Line and other "lines" in Europe appears to be a completely natural phenomenon. It was created artificially, as a construct, which must infect people's minds with this image of

"our own way". A way that is different from the European one ("us and them" principle). We will try to go into more detail about what is going on with the memory politics in Belarus using the work of classic researchers on the issue.

Stalin line: state ideology, memory politics, historical manipulation

"We live in the age of global commemoration " – it is really hard to argue with this phrase. Pierre Nora notes that recently all countries, all social, ethnic and family groups have experienced a profound change in the traditional attitude towards the past. The world was flooded with memories, firmly connecting devotion to the past – real or imagined – with a sense of belonging, with collective consciousness and individual self-awareness, with memory and identity. In this regard, Belarus is no exception to the general rules, although it has some peculiarities.

Nora refers to the experience of France, where a return to peasant traditions became the foundation. Meanwhile, the modern Belarusian experience shows no connection with the peasantry. Analysis of the list of state historical and cultural heritage proves the majority of its objects belongs to the Soviet period. However, it does not mean that the Belarusian model has completely abandoned the memorialization of more distant history objects.

Nora gives an example of three types of decolonization: global, domestic and ideological. Although the third type, ideological, suits Belarus by its definition, it would not be complete without the second, internal type, as freedom from totalitarian ideology is not enough. Belarusians are still going through internal decolonization, starting to understand and to form their national identity. This raises a number of problematic questions: why is a neo-Soviet totalitarian identity cultivated in Belarus? Its formation does not exactly correspond to Nora's typology.

There is an interesting parallel, which can be drawn here with an example from a French author: after Charles de Gaulle's death France saw the end of the unconditional dominance of the "resistance" version of historiography. According to it "all French people, except a bunch of traitors and idiots, stood against the German occupation." In fact, a similar historiography is predominant now in Belarus, where the "Guerrilla warriors' land" responded decisively to the German occupiers, and all those who were against the Soviet partisans were helping the Nazis. This is the only official version of events that the state (let us underline: not public or national) historiography abides by. On the basis of this "true story" textbooks are written, museum expositions are formed, and memorials are created.

Belarusian state ideology pushes even further. Prosecutor General's Office of the Republic of Belarus was tasked with conducting an investigation into the "genocide of the Belarusian people" during World War II. At a rally in the Khatyn village that was burned down by the Nazis, A. Lukashenka declares the "symbols of Nazism" (in his opinion the Belarusian national white-red-white flag should be among them). We observe a clear manipulation not only from a historical point of view, but also from a political point of view, as the Belarusian political opposition movement uses the national white-red-white flag as a symbol of protest against the dictatorship. Right here, Lukashenka places an equals sign between the Nazis and the present day opposition. For example, the artist Aleś Puškin got 5 years in prison for painting a portrait of Jaŭhien Žychar, a participant of the Belarusian anti-Soviet resistance. That is, the equals sign is placed between the figures of the anti-Soviet resistance and the Nazis as well.

Official socio-political and historical propaganda in Belarus forms an exclusively neo-Soviet memory model in Belarusian society. And this is done in a way that forces society to live in a rigid framework. The opening of the Stalin Line was no exception.

It is a historical fact that German troops entered Minsk on the seventh day of the war (June 28, 1941). But the propaganda claims that "the first days of the war formed the victory. Each fortified area has its own battle history. Karelian district, Kyiv, Minsk and other fortified regions have earned an undying glory." This quote could be seen on the Stalin Line's website just a while ago. This is how the modern state historiography of Belarus legitimises the creation of the memorial as very important for the national history and one of the key factors in the defeat of the enemy. However, there is a whole spectrum of problems hidden in such legitimation: historical discussion and democratisation of knowledge, mythologizing and manipulation of history, the problem of Belarusian identity, relevance of memorialization, collective and individual memory.

"The revolutionary model of time makes it clear what parts of the past must be preserved in order to prepare the future. It also highlights what needs to be abolished, forgotten, and if necessary, forcibly destroyed. In this case, the concept of historical time includes the will to rupture with the past," Nora noted. This observation suits to the situation around the Stalin Line, where it is clearly shown what should be remembered (the feat of the Soviet soldier and the heroism of the Soviet people, the national struggle against the German occupiers), what should be forgotten (the forced mobilisation of rural residents for the construction of fortified areas as well as the exceptional inefficiency of these fortifications), and what should be completely erased from public memory (mass repressions of soldiers and officers of the Soviet army before the start of the war).

"We no longer have common ground with the past. We can restore it only by means of reconstruction through documents, archives, and monuments. It turns 'memory' - which is also constructed - into a fancy name for what was once simply called 'history," Nora wrote. Such history is democratised. Democratisation refers to the movement of liberation and emancipation of peoples, ethnicities, groups and individuals in the modern world. We are talking about the rapid emergence of various forms of memory of minorities, for whom reclaiming one's own past is necessary for their own identity formation. Indeed, if you take a look at the decolonization of Belarusian historiography, you can see and compare the processes that were allowed in the USSR and those that are allowed now.

It must be noted that the Belarusian situation is far from ideal and should rather be described as a sort of post-colonial hybrid. Especially considering that in 2020-2022 Belarus has witnessed a strong regression towards the colonial Russian imperial historical narrative.

After analysing the Stalin Line memorial through the lens of Pierre Nora's concept, it is useful to compare it with the concepts of other authors, in particular Franklin Ankersmit and Paul Ricoeur. It was mentioned earlier, what kind of past becomes the subject of actualization, and what serves as the subject of oblivion and destruction. This construct is very distinctive, therefore intriguing in terms of analysis.

As Ricoeur wrote, memories are inherently numerous and variable in their level of difference. Memories are privileges that are involuntarily attached to the events that are remembered. A memory is a phenomenal equivalent of a physical event and contains something paradigmatic. I would pay special attention to the last bit that "a memory is an equivalent of a physical event" (and I will draw a parallel with Ankersmit's nostalgia below). This point does refer to a rather wide range of issues. For instance, the memorialization of a certain fortification near Minsk called the Stalin Line was not based on a wide range of memories. There are contradictions between official state sources based on the memories of Red army soldiers and the testimonies of village residents that lived next to these fortified areas. There is a great difference

in their assessments of what happened. Some of them speak of "fierce struggle at the front" while others state that "there was almost no resistance at all".

Memories are a valuable historic tool. It's not perfect, but it's one of the pieces of the big picture. As archives in Belarus remain closed (or access to them is severely restricted), memories are often referred to. More than once I have come across the memoirs of veterans who talked about the war atrocities, and more than once I had to face the fact that the memories, in which people spoke out about the crimes of the Soviet army or Soviet partisans, were just banned or subjected to strict censorship. It reminds me of Ankersmit's nostalgic experience. According to him, nostalgic experience is not an experience of a distorted objective reality that lies outside the known, but an experience of difference (between the present and the past). That is because this difference requires both present and past to be present, and it allows the subject and the object to coexist. In this sense, the semantic concepts of the authors are quite similar

Both Ricoeur and Nora write about the "duty of memory". The "duty of memory," according to Ricoeur, is "the duty to do justice, through memories, to an other than the self". From his point of view, this duty is not limited to preserving a material, written or any other trace of the facts of the past; it comprises a sense of duty towards those who are not with us anymore, but who once was. At the same time, Nora describes the "duty of memory" somewhat broader: according to him, the meaning of the "duty of memory" is related to a material, mechanical idea of heredity rather than to morality, loss or retribution.

When applying these practices to the modern Stalin Line, one can notice similarities with both of the characteristics. While Ricoeur's definition refers to morality and duty, Nora's approach is more pragmatic and, oddly enough, in my opinion, more relatable to the situation I took as the example. The reason behind it is that, as noted above, memories and nostalgia for them are dubious, therefore the "duty of memory" is dubious as well, which in its turn means the transition to material imagination.

The Stalin Line is a place of memory. As per Ricoeur, places of memory are reference points of memories that serve weakened memory and resist oblivion. "Places "live" as records, monuments, perhaps as documents, while memories, passed from mouth to mouth only, float, obeying the will of words." Indeed, the memory of the war, the power of the state and the people who won this war can be compared to "cement" that unites the people on the foundation of a common, collective memory. In this case, the construction of a memorial specifically for these purposes is an interesting example. By creating new objects instead of solely preserving the existing ones, the memory of the war is kept alive. It is fascinating, as the state historiography clearly chooses to put special emphasis on the events of this historical period, thus trying to stop forgetting and delay the "treatment of memory traumas".

It is worth connecting the situation with some of Ricoeur's other theses, in particular, about forgetting. Characterising forgetting as some sort of challenge to the reliability of memory, Ricoeur focuses on the fact that forgetting brings on loss, weakness and absence. There is no doubt that the practice of forgetting in Belarus is selective, as is the practice of memory. The case referred to in this article is quite exemplary; it makes it possible to analyse how the process of commemoration of certain objects and forgetting and liquidation of others takes place in the country.

I would like to finish my analysis with an overview of representation, as in my opinion it is one of the foundations of memorialising objects for society. Ricoeur specifies that representation

is the priority object of understanding in terms of forming social connections and identities, which are the goals of these connections. At the same time, Ankersmit argues that representation is a special form of presentation of the historical narrative as a whole, not necessarily with an explanation of the meaning of the past, because the narrative itself has the meaning. It helps explain the emergence of meaning from that which does not yet have meaning itself. Meaning is originally representational and results from a person's understanding of how other people represent the world. Analysing the example of the Stalin Line within the context of the abovementioned definitions, one can highlight the semantic correspondence: the representation exists to help in the formation of a certain idea about an object, even without explaining the meaning of the past. Unfortunately, in our example the avoidance of such an explanation of the meaning of the past leads to active memory manipulation, which means that the very essence of the "new history" gets violated. The messages about the past still promote "the only correct opinion" and demonstrate the absence of an open public and scientific discussion.

Hopefully the future will see researchers having more chances to understand the history of commemoration of the Stalin Line from different sides of historical science, as currently historical science in Belarus is either a weapon of state propaganda or a scientific movement that opposes it. Today, unfortunately, it is impossible to even imagine representatives of these two sides together at a round table or a discussion panel.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Ankersmit Franklin Rudolph, 2003. "History and tropology: the rise and fall of metaphor." Анкерсмит Франклин Рудольф, 2003. «История и тропология: взлёт и падение метафоры». Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. Москва: Прогресстрадиция. 2003.
- 2. "The Prosecutor General's Office told how the investigation of the case of the genocide of the Belarusian people during the Second World War is going", https://www.belta.by/society/view/genprokuratura-rasskazala-kak-idet-rassledovanie-dela-o-genotside-belorusskogo-naroda-v-gody-vov-499663-2022/ (accessed 05.19.2022).
- 3. "We remember it, and this is our strength" Lukashenka's speech at a requiem rally in Khatyn, https://www.belta.by/president/view/my-eto-pomnim-i-v-etom-nasha-sila-vystu-plenie-lukashenko-na-mitinge-rekvieme-v-hatyni-433684-2021/ (accessed 19.05.2022).
- 4. "Stalin Line", "Battles on the "Stalin Line", https://stalin-line.by/nashi-proekty/istorii/boi-na-linii-stalina (accessed 19.05.2022).
- 5. "Minsk Regional Executive Committee", "Historical and Cultural Complex "Stalis Line". https://minsk-region.gov.by/turizm-i-otdykh/dostoprimechatelnosti7928/istoriko-kulturnyj-kompleks-liniya-stalina/ (accessed 19.05.2022).
- 6. Novychas.online "Immorality in all its glory! The court recognized the dismissal of the famous BSUT historian as legal", https://novychas.online/hramadstva/amaralnasc-va-us-joj-krase-sud-pryznau-zakonnym (accessed 19.05.2022).
- 7. Novychas.online "The sale of Orwell's novel "1984" is prohibited in Belarus". https://novychas.online/hramadstva/u-belarusi-zabaroneny-prodaz-ramana-oruela-1984 (accessed 19.05.2022).

- 8. Nora Pierre, 2005. "World Commemoration". "Non-touchable reserve". Hopa Пьер, 2005. «Всемирное торжество памяти». «Неприкосновенный запас», № 2-3, 2005. Перевод с французского М. Сокольской.
- 9. The Human Rights Center "Viasna", "Aleś Puškin", https://prisoners.spring96.org/ru/person/ales-puszkin (accessed 19.05.2022).
- 10. Radio Svaboda, "The "Stalin Line" that never existed", https://www.svaboda.org/a/29481677.html (accessed 19.05.2022).
- 11. Radio Svaboda, "Publisher Andrei Yanushkevich was sentenced to 10 days of arrest", https://www.svaboda.org/a/31854838.html (accessed 19.05.2022).
- 12. Ricoeur Paul, 2004. Memory, history, oblivion. Рикёр Поль, 2004. «Память, история, забвение». Пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
- 13. BBC News, «Cult of Stalin in Belarus», https://www.bbc.com/russian/internation-al/2009/12/091221_belorus_stalin_cult (accessed 19.05.2022).

«ЛІНІЯ СТАЛІНА» ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ: ГІСТОРЫЯ ДЗЯРЖАЎНАЙ МАНІПУЛЯЦЫІ ПАМЯЦЦЮ Ў БЕЛАРУСІ

Кірыл Атаманчык

«Хто кантралюе мінулае, той кантралюе будучыню. Хто кантралюе сучаснасць, той кантралюе мінулае»

Джордж Оруэл

Часам можна пачуць меркаванне, што «Беларусь – гэта краіна, дзе спыніўся час». Пасля 2020 года, калі самаабвешчаная ўлада Беларусі ўзмацніла барацьбу з «унутранымі ворагамі», а 2022 год абвясціла ў краіне «годам гістарычнай памяці», назіраецца, аднак, не толькі спыненне часу, але і ўпэўнены разварот у мінулае, узмацненне амаль што «оруэлаўскай» дзяржаўнай прапаганды і барацьбы за памяць беларускага народу.

Гэты артыкул рыхтуецца ў той час, калі з беларускіх ВНУ па палітычных поглядах звальняюць гісторыкаў і выкладчыкаў⁵⁰, калі пашыраецца нефармальная забарона на раман Джорджа Оруэла «1984»⁵¹, калі пад палітычныя арышты трапляюць беларускія кнігары проста з-за таго, што да іх наведаліся дзяржаўныя прапагандысты⁵². Для тэмы дадзенага артыкула гэта вельмі важны фон – ён прымушае з падвоенай цікаўнасцю сачыць за тым, як у Беларусі адбываецца барацьба з гістарычнай навукай, ладзяцца маніпуляцыі памяццю грамадства.

«Лінія Сталіна» - што гэта?

Гісторыя гэтага аб'екта пачынаецца з 1930-х гадоў, калі Савецкі Саюз распачаў будаўніцтва абарончых умацаванняў на сваёй заходняй мяжы. Савецкае кіраўніцтва надавала такім умацаваным раёнам важную ролю ў сістэме абароны краіны, але толькі да таго часу, пакуль вайсковая дактрына СССР была абарончай. Пасля таго як да СССР была далучана Заходняя Беларусь, а мяжа пасунулася на Захад на 350–400 кіламетраў, тыя ўмацаваныя раёны засталіся ў глыбокім тыле, а на новай заходняй мяжы пачалося будаўніцтва новых умацаванняў. Тое, што беларуская прапаганда называе сёння «Лініяй Сталіна», з'яўляецца часткай фартыфікацыйных умацаванняў менавіта 30-х гадоў XX стагоддзя.

Нават паводле дзяржаўных крыніц інфармацыі на момант пачатку вайны супраць Савецкага Саюза (22 чэрвеня 1941 года) умацаваныя раёны «Лініі Сталіна» не ўяўлялі з сябе сур'ёзнай пагрозы для вермахта⁵³. 28 чэрвеня 1941 года Менск быў акупаваны нямецкімі войскамі, то бок яны захапілі сталіцу БССР на сёмы дзень вайны. Баі на так званай «Лініі Сталіна», згодна з афіцыйнымі звесткамі, доўжыліся 2-4 дні⁵⁴. Паводле

^{50 «}Амаральнасць ва ўсёй красе! Суд прызнаў законным звальненне знакамітага гісторыка БелДУТ», https://novychas.online/hramadstva/amaralnasc-va-usjoj-krase-sud-pryznau-zakonnym (доступ 19.05.2022).

[«]У Беларусі забаронены продаж рамана Оруэла "1984"», https://novychas.online/hramadstva/u-belarusi-zabaroneny-prodaz-ramana-oruela-1984 (доступ 19.05.2022).

^{52 «}Выдаўцу Андрэю Янушкевічу прысудзілі 10 дзён арышту», <u>https://www.svaboda.org/a/31854838.html</u> (доступ 19.05.2022).

[«]Бои на "Линии Сталина", https://stalin-line.by/nashi-proekty/istorii/boi-na-linii-stalina (доступ 19.05.2022).
«Историко-культурный комплекс "Линия Сталина"», https://minsk-region.gov.by/turizm-i-otdykh/dosto-primechatelnosti7928/istoriko-kulturnyj-kompleks-liniya-stalina/ (доступ 19.05.2022).

неафіцыйных сведчанняў відавочцаў тых падзей, баёў на «Лініі Сталіна» амаль не было, бо абаронцам не было чым ваяваць⁵⁵. Тым не менш у 2005 годзе на месцы менскага ўмацаванага раёна, адпаведна загаду Аляксандра Лукашэнкі, адбылося адкрыццё «гісторыка-культурнага комплексу "Лінія Сталіна"». Яно стала пунктам адліку для гераізацыі гэтых абарончых умацаванняў, для стварэння канструкту ахвярнасці і жорсткасці баёў паміж савецкімі і нямецкімі войскамі, а таксама для мацавання неасавецкай ідэалогіі ў поглядах на падзеі Другой сусветнай вайны – ідэалогіі, дзе ўсё больш «супер-герояў», маніпуляцый і фанабэрыі, але ўсё менш гістарычных фактаў. Менавіта гэтая праблематыка ў фармаванні калектыўнай памяці і будзе разгледжана ў артыкуле.

«Лінія Сталіна» vs. «Лінія Манэргейма» і «Лінія Мажыно»

Праглядаючы афіцыйнае апісанне «Лінії Сталіна», можна заўважыць, што дзяржаўныя беларускія ідэалогі настойліва параўноўваюць яе з аналагічнымі еўрапейскімі аб'ектамі – «Лініяй Манэргейма» і «Лініяй Мажыно». Далей мы разгледзім, чаму так адбываецца.

Важна адзначыць, што сама назва «Лінія Сталіна» замацавалася за абарончымі фартыфікацыямі пасля заяў нямецкай вайсковай прапаганды, якая ўсцешана рапартавала аб прарыве ўмацаваных раёнаў сіламі вермахта. З цягам часу гэтую самую назву перанялі савецкія ідэолагі, што вылілася ў з'яўленне гісторыка-культурнага комплексу пад адпаведным найменнем ужо ў сучаснай Беларусі, у XXI стагоддзі.

Глыбокай логікі ў выбары наймення шукаць не трэба – адказ на пытанне, чаму менавіта «Лінія Сталіна», даволі відавочны і раскрываецца ў двух асноўных аспектах. Па-першае, людзі, якія стваралі гэты комплекс, гэтаксама як і беларуская дзяржаўная ідэалогія, маюць неасавецкі характар (Сталін для іх з'яўляецца «героем і пераможцам», а таму яго культ і сёння не ставіцца пад сумнеў). Па-другое, вядзецца «спаборніцтва» з іншымі еўрапейскімі «лініямі» падобнага кшталту, што з яўляецца тыповым прыёмам ідэалагічнай барацьбы.

«Фіны пабудавалі "Лінію Манэргейма" і вайну прайгралі. Французы з супер "Лініяй Мажыно" таксама здаліся. А нашае войска не толькі выстаяла ў барацьбе з самай магутнай вайсковай машынай у свеце, але, разграміўшы яе, узняло сцяг Перамогі над рэйхстагам!» ⁵⁶ – гэта самая красамоўная тэза з афіцыйнага сайта «Лініі Сталіна». Яна відавочна сведчыць пра маніпуляцыі памяццю, а таксама пра выключны прапагандысцкі і ідэалагічны падтэкст у існаванні сучаснага комплексу на месцы былога ўмацаванага раёна. І хоць ідэолагі стварэння «Лініі Сталіна» самі падкрэсліваюць, што баі тут ішлі 2–4 дні, а ўмацаванні не маглі стрымаць нямецкае войска, дый нават такой мэты ў іх не было⁵⁷, тым не менш мы назіраем за тыповай спробай выканаць адразу некалькі ідэалагічных задач:

1. Прынізіць значнасць іншых фартыфікацыйных умацаванняў у Еўропе як неэфектыўных і немэтазгодных у параўнанні з «Лініяй Сталіна», узвысіўшы савецкую ідэалогію як ідэалогію пераможцаў. Тут важна ўзгадаць, што «Лінія Манэргейма» падчас савецкафінскай вайны зрабіла вялікі ўнёсак у абарону Фінляндыі ад савецкай агрэсіі і па сутнасці каля двух месяцаў стрымлівала напад савецкіх войскаў (супраць 2–4 дзён «Лініі Сталіна»). Сваю ролю адыграла і «Лінія Мажыно», дарма што менш эфектыўная за «Лінію Манэргейма». Іншымі словамі, тэзіс беларускіх ідэолагаў відавочна маніпуляцыйны.

^{55 «&}quot;Лінія Сталіна", якой ніколі не было», <u>https://www.svaboda.org/a/29481677.html</u> (доступ 19.05.2022).

^{56 «}Бои на "Линии Сталина"», https://stalin-line.by/nashi-proekty/istorii/boi-na-linii-stalina (доступ 19.05.2022).

⁵⁷ Там жа.

2. «Перамога над нацысцкай Германіяй – заслуга выключна СССР» – яшчэ адзін моцны тэзіс неасавецкай прапаганды ў Беларусі. Ён цудоўна прасочваецца ў вышэйпададзенай цытаце беларускіх ідэолагаў. І гэта таксама не дзіўна, бо пасля заканчэння Другой Сусветнай вайны прайшло 77 гадоў, а ў ідэалогіі Беларусі так, у прынцыпе, і не здабыта нечага новага, чым можна было б ганарыцца больш за перамогу над нацысцкай Германіяй у 1945 годзе. Таму ўся дзяржаўная ідэалогія Беларусі ў якасці сваёй «іконы» бачыць менавіта тагачасныя падзеі як апафеоз дасягненняў беларускага народу.

На сённяшні дзень, калі афіцыйная беларуская ідэалогія будуецца амаль цалкам на глебе неасавецкай ідэалогіі і пад моцным уплывам расейскага імперскага наратыву, супрацьпастаўленне «Лініі Сталіна» ды іншых «ліній» у Еўропе выглядае цалкам натуральнай з'явай. Яно створана штучна, як канструкт, што мусіць замацаваць ва ўяўленні людзей «асобны шлях», адрозны ад еўрапейскага (прынцып «мы і яны»). Ніжэй паспрабуем падрабязней разабрацца ў тым, што адбываецца з палітыкай памяці ў Беларусі, абапіраючыся на працы класічных даследчыкаў праблематыкі.

«Лінія Сталіна»: дзяржаўная ідэалогія, палітыка памяці, гістарычная маніпуляцыя

«Мы жывем падчас сусветнага свята памяці»⁵⁸, гэтую тэзу сапраўды цяжка аспрэчыць. П'ер Нара адзначае, што апошнім часам усе краіны, усе сацыяльныя, этнічныя і сямейныя групы перажылі глыбокую змену традыцыйнага дачынення да мінулага. Свет затапіла хваля ўспамінаў, трывала злучыўшы адданасць мінуламу – сапраўднаму ці ўяўнаму – з пачуццём прыналежнасці, з калектыўнай свядомасцю і індывідуальным самаўсведамленнем, з памяццю і ідэнтычнасцю⁵⁹. У гэтым плане Беларусь не з'яўляецца выняткам з агульных правілаў, хоць і мае некаторыя цікавыя асаблівасці.

Нара спасылаецца на французскі досвед, дзе за падмурак было ўзятае вяртанне да традыцый сялянства. Між тым сучасны беларускі досвед кажа нам зусім не пра сувязь з сялянствам. Калі прааналізаваць дзяржаўны спіс гісторыка-культурнай спадчыны, то выявіцца, што перавагай у ім валодаюць аб'екты, якія адносяцца да савецкага перыяду. Аднак гэта не значыць, што беларуская мадэль зусім адмовілася ад мемарыялізацыі аб'ектаў больш далёкай гісторыі.

Нара прыводзіць прыклад трох тыпаў дэкаланізацыі: сусветная, унутраная, ідэалагічная⁶⁰. Хоць трэці тып, ідэалагічны, па вызначэнні пасуе Беларусі, але ён не будзе поўны без другога, унутранага, тыпу, бо мала аднаго толькі вызвалення ад таталітарнай ідэалогіі. Беларусы ўсё яшчэ праходзяць унутраную дэкаланізацыю, усведамляючы і фармуючы сваю нацыянальную ідэнтычнасць. У сувязі з гэтым паўстае шэраг праблемных пытанняў: чаму ў Беларусі культывуецца неасавецкая таталітарная ідэнтычнасць? Фармаванне яе не зусім суадносіцца з тыпалогіяй Нара.

Тут можна правесці цікавую паралель з прыкладам ад французскага аўтара: пасля смерці Шарля дэ Голя ў Францыі было скончана з безумоўным панаваннем «супраціўленчай» версіі гістарыяграфіі, згодна з якой «усе французы, за выняткам жменькі здраднікаў прыдуркаў, паўсталі супраць нямецкай акупацыі» Фактычна, падобная гістарыяграфія пануе цяпер і ў Беларусі, дзе «партызанскі край» даваў зацяты адпор нямецкім акупантам, а ўсе, хто быў супраць савецкіх партызанаў, адносяцца да катэгорыі памагатых нацыстаў.

⁵⁸ Нора Пьер, 2005. «Всемирное торжество памяти». «Неприкосновенный запас», № 2-3, 2005. Перевод с французского М. Сокольской.

⁵⁹ Там жа.

⁶⁰ Там жа.

⁶¹ Там жа.

Гэта адзіная афіцыйная версія, якой пільнуецца дзяржаўная (падкрэслім: не грамадская/ нацыянальная) гістарыяграфія. На падставе гэтай «праўдзівай гісторыі» пішуцца падручнікі, фармуюцца музейныя экспазіцыі, адкрываюцца мемарыялы.

Беларуская дзяржаўная ідэалогія ідзе яшчэ далей. Генеральнай пракуратуры Беларусі даручаецца правесці следства аб «генацыдзе беларускага насельніцтва» падчас Другой Сусветнай вайны⁶². А. Лукашэнка на мітынгу ў спаленай нацыстамі вёсцы Хатынь заяўляе пра «сімвалы нацызму» (сярод іх, на яго думку, фігуруе нацыянальны беларускі бел-чырвона-белы сцяг)⁶³. Мы бачым яўную маніпуляцыю не толькі з гістарычнага пункту гледжання, але і з палітычнага, бо палітычная апазіцыя Беларусі выкарыстоўвае менавіта нацыянальны бел-чырвона-белы сцяг як сімвал пратэсту супраць дыктатуры. Тут жа Лукашэнка ставіць знак роўнасці паміж нацыстамі і сучаснай апазіцыяй. Можна прывесці прыклад мастака Алеся Пушкіна, які, намаляваўшы партрэт Яўгена Жыхара (удзельніка беларускага антысавецкага супраціву), атрымаў 5 гадоў зняволення⁶⁴. То бок таксама ставіцца знак роўнасці паміж дзеячам антысавецкага супраціву і нацыстамі.

Афіцыйная грамадска-палітычная і гістарычная прапаганда ў Беларусі фармуе ў беларускім грамадстве выключна неасавецкую мадэль памяці. Прычым гэта робіцца такім чынам, што грамадства заганяецца ў самыя жорсткія межы. Не стала выключэннем і адкрыццё «Лініі Сталіна».

Гістарычным фактам з»ўляецца тое, што нямецкія войскі ўвайшлі ў Менск на сёмы дзень вайны (28 чэрвеня 1941 г.). Але ж прапаганда сцвярджае, што «перамога фармавалася з першых дзён вайны. У кожнага ўмацаванага раёна свая баявая гісторыя. Карэльскі, Кіеўскі, Мінскі і іншыя ўмацаваныя раёны пакрылі сябе неўвядальнай славай» 55. Яшчэ зусім нядаўна такую цытату можна было пабачыць на сайце «Лініі Сталіна». Гэтак сучасная дзяржаўная гістарыяграфія Беларусі легітымізуе стварэнне мемарыяла— як вельмі важнага для гісторыі народа і аднаго з ключавых у перамозе над ворагам. У падобнай легітымацыі прыхаваны, аднак, цэлы спектр праблем: гістарычная дыскусія і дэмакратызацыя ведаў, міфалагізацыя і маніпуляцыя гісторыяй, праблема беларускай ідэнтычнасці, актуальнасць мемарыялізацыі, калектыўная і індывідуальная памяць.

«Пры рэвалюцыйнай мадэлі часу ўяўляецца зразумелым, што з мінулага трэба захаваць, каб падрыхтаваць будучыню. Становіцца вядомым таксама і тое, што трэба скасаваць, што трэба забыцца, а пры патрэбе і гвалтоўна знішчыць. У паняцці гістарычнага часу заключана ў гэтым выпадку воля да разрыву з мінулым», – адзначыў Нара⁶⁶. І гэтае назіранне адпавядае сітуацыі вакол «Лініі Сталіна», дзе выразна паказана, што трэба памятаць (подзвіг савецкага салдата і гераічнасць савецкага народа, усенароднае змаганне з нямецкімі акупантамі), пра што трэба забыцца (прымусовая мабілізацыя сельскіх жыхароў для будавання ўмацаваных раёнаў, выключная неэфектыўнасць гэтых абарончых абъектаў), а што трэба зусім сцерці з памяці (масавыя рэпрэсіі сярод салдат і афіцэраў савецкага войска перад пачаткам вайны).

^{62 «}Генпрокуратура рассказала, как идет расследование дела о геноциде белорусского народа в годы BOB», https://www.belta.by/society/view/genprokuratura-rasskazala-kak-idet-rassledovanie-dela-o-genotside-belorusskogonaroda-v-gody-vov-499663-2022/ (доступ 19.05.2022)

[«]Мы это помним, и в этом наша сила» – выступление Лукашенко на митинге-реквиеме в Хатыни», https://www.belta.by/president/view/my-eto-pomnim-i-v-etom-nasha-sila-vystuplenie-lukashenko-na-mitinge-rekvieme-v-hatyni-433684-2021/ (доступ 19.05.2022).

^{64 «}Алесь Пушкін», https://prisoners.spring96.org/ru/person/ales-puszkin (доступ 19.05.2022).

^{65 «}Культ Сталина по-белорусски», https://www.bbc.com/russian/international/2009/12/091221_belorus_stalin_cult (доступ 19.05.2022).

⁶⁶ Нора Пьер, 2005. «Всемирное торжество памяти». «Неприкосновенный запас», № 2-3, 2005. Перевод с французского М. Сокольской.

«У нас больш няма агульнай глебы з мінулым. Мы можам аднавіць яго толькі праз рэканструкцыю – пры дапамозе дакументаў, архіваў, помнікаў. Гэта аперацыя пераўтварае "памяць" – якая таксама канструюецца – у моднае імя для таго, што калісьці называлі проста "гісторыяй"», – пісаў Нара⁶⁷. Такая гісторыя дэмакратызуецца. Пад дэмакратызацыяй маецца на ўвазе рух вызвалення і эмансіпацыі народаў, этнасаў, груп і асобных індывідаў у сучасным свеце. Гаворка ідзе пра хуткае ўзнікненне разнастайных формаў памяці меншасцей, для якіх адваяванне ўласнага мінулага з'яўляецца неабходнай складовай часткай уласнай ідэнтычнасці⁶⁸. Сапраўды, калі паглядзець на дэкаланізацыю беларускай гістарыяграфіі, то можна ўбачыць і параўнаць тыя працэсы, якія былі дазволеныя ў савецкі час, і тыя, што дазволены цяпер.

Трэба адзначыць, што беларуская сітуацыя далёкая ад ідэалу і хутчэй можа быць ахарактарызавана як нейкі посткаланіяльны гібрыд. Асабліва ўлічваючы тое, што ў 2020–2022 гг. у Беларусі назіраецца моцны рэгрэс якраз у бок каланіяльнага расейскага імперскага гістарычныга наратыву.

Разгледзеўшы мемарыяльны аб кт «Лінія Сталіна» праз прызму канцэпцыі Прера Нара, карысна супаставіць яго з канцэптамі іншых аўтараў, у прыватнасці Франкліна Анкерсміта і Поля Рыкёра. Вышэй ужо згадвалася аб тым, якое мінулае становіцца прадметам актуалізацыі, а якое – прадметам забыцця і знішчэння. Канструкт вельмі своеасаблівы, а таму цікавы для аналізу.

Успаміны, як пісаў Рыкёр, паводле сваёй сутнасці шматлікія і зменлівыя па ўзроўні сваёй рознасці. Успаміны — гэта прывілеі, што міжволі прыпісваюцца падзеям, пра якія ўспамінаюць. Успамін з'яўляецца фенаменальным эквівалентам фізічнай падзеі, ён утрымлівае ў сабе штосьці парадыгматычнае⁶⁹. Я б звярнуў тут асаблівую ўвагу на апошні сказ аб тым, што «успамін з'яўляецца эквівалентам фізічнай падзеі» (і ніжэй прывяду паралель з настальгіяй Анкерсміта). Гэтая тэза сапраўды адсылае да досыць шырокай праблематыкі. Напрыклад, мемарыялізацыя пэўнага ўмацаванага ўчастка пад Менскам з назвай «Лінія Сталіна» не была заснавана на шырокім коле ўспамінаў. Існуюць супярэчнасці паміж афіцыйнымі дзяржаўнымі крыніцамі, якія абапіраюцца на ўспаміны вайскоўцаў савецкай арміі і сведчанні жыхароў вёсак каля гэтых умацаваных раёнаў. І яны моцна адрозніваюцца ў сваіх ацэнках таго, што адбывалася, бо адныя кажуць пра «жорсткую барацьбу на фронце», а іншыя – што «амаль ніякага супраціву не было».

Успаміны – каштоўны інструмент гісторыі. Ён не ідэальны, але гэта адзін з пазлаў для агульнай карціны. З прычыны таго, што архівы ў Беларусі ўсё яшчэ закрытыя (або доступ да іх моцна абмежаваны), да ўспамінаў звяртаюцца вельмі часта. Не раз выпадала бачыць успаміны ветэранаў, якія расказвалі пра зверствы вайны, і не раз даводзілася сутыкацца з тым, што ўспаміны, дзе гаварылася пра злачынствы савецкага войска ці савецкіх партызанаў, проста забараняліся ці паддаваліся жорсткай цэнзуры. Тут я правёў бы аналогію з настальгічным досведам Анкерсміта, паводле якога настальгічны досвед зэяўляецца досведам не перакручанай абъектыўнай рэальнасці, што знаходзіцца па-за вядомым, а досведам рознасці (паміж сучаснасцю і мінулым): таму што гэтая рознасць патрабуе наяўнасці адначасова і сучаснага, і мінулага, яна дазваляе субъекту і абъекту суіснаваць разам⁷⁰. У гэтым сэнсе сэнсавыя канцэпты аўтараў даволі блізкія.

⁶⁷ Там жа

⁶⁸ Там жа.

⁶⁹ Рикёр Поль, 2004. «Память, история, забвение». Пер. с франц. – Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.

⁷⁰ Анкерсмит Франклин Рудольф, 2003. «История и тропология: взлёт и падение метафоры». Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. – Москва: Прогресс-Традиция. 2003.

Пра «абавязак памяці» кажуць і Рыкёр, і Нара. «Абавязак памяці», паводле Рыкёра, гэта абавязак у адданні справядлівасці праз памяць іншаму⁷¹. З яго пункту гледжання, абавязак не абмяжоўваецца захаваннем матэрыяльнага, пісьмовага ці якога-небудзь іншага следу адбытых фактаў; ён складаецца з пачуцця абавязку ў адносінах да іншых, якіх ужо няма, але яны былі. У той жа час Нара бачыць «абавязак памяці» у пэўным сэнсе шырэй: паводле гэтага аўтара, сэнс «абавязку памяці» звязаны з матэрыяльным, механічным уяўленнем пра спадкаемнасць, а не з мараллю, са стратай, а не з адплатай⁷².

Пераносячы згаданыя практыкі на сучасную «Лінію Сталіна», можна заўважыць падабенства як з першай, так і з другой характарыстыкай. Але калі ў вызначэнні Рыкёра ёсць спасылка на мараль і абавязак, то ў Нара падыход больш прагматычны, і ён, як ні дзіўна, з майго пункту гледжання, бліжэй да сітуацыі, якую я ўзяў за прыклад. Бо, як было адзначана вышэй, успаміны і настальгія па іх – сумнеўныя, а значыць, сумнеўны і «абавязак памяці», што значыць таксама пераход да матэрыяльнага ўяўлення.

«Лінія Сталіна» зуяўляецца месцам памяці. Месцы памяці, паводле Рыкёра, зуяўляюцца апорнымі пунктамі ўспамінаў, якія служаць саслабелай памяці, супрацьстаяць забыццю. «Месцы "жывуць", як жывуць запісы, манументы, магчыма, як дакументы, у той жа час успаміны, перададзеныя толькі на словах, лунаюць, падпарадкоўваючыся волі слоў»⁷³. Сапраўды, падтрымку памяці пра вайну, пра моц дзяржавы і народа, які перамог у гэтай вайне, можна параўнаць з «цэментам», што аб'ядноўвае народ на падмурку агульнай, калектыўнай памяці. У дадзеным выпадку цікавы прыклад аднаўлення месца памяці адмыслова для гэтых мэтаў. Шляхам стварэння новых аб'ектаў, а не толькі захаваннем ужо існых, падаграваецца памяць пра вайну. Гэта вельмі цікава, бо дзяржаўная гістарыяграфія робіць выразны акцэнт на падзеях дадзенага гістарычнага перыяду, спрабуючы такім чынам спыніць забыццё і адкласці «лячэнне траўмаў памяці».

Варта звязаць сітуацыю з некаторымі іншымі тэзамі Рыкёра, у прыватнасці, пра забыццё. Характарызуючы забыццё як своеасаблівы выклік надзейнасці памяці⁷⁴, Рыкёр засяроджвае ўвагу на тым, што забыццё прыносіць страты, слабасць і прагалы. Безумоўна, практыка забыцця ў Беларусі з'яўляецца селектыўнай, як і практыка памяці. У разгледжаным мною выпадку гэтая практыка досыць паказальная; яна дае магчымасць аналізу, з якім можна прасачыць, як у краіне адбываецца працэс мемарыялізацыі адных аб'ектаў і працэс забыцця ды ліквідацыі іншых.

Скончыць свой аналіз я хацеў бы разборам рэпрэзентацыі, бо менавіта яна, на мой погляд, уяўляе з сябе адну з асноў мемарыялізацыі аб'ектаў для грамадства. На думку Рыкёра, рэпрэзентацыя – прыярытэтны аб'ект разумення ў плане фармавання сацыяльных сувязей і ідэнтычнасцей, якія з'яўляюцца мэтамі гэтых сувязей⁷⁵. У той жа час, з пункту гледжання Анкерсміта, рэпрэзентацыя – адмысловая форма прэзентацыі гістарычнага наратыву ў цэлым, не абавязкова з тлумачэннем сэнсу мінулага, бо сэнсам надзяляецца сам наратыў. Яна дапамагае патлумачыць узнікненне значэння з таго, што само яшчэ значэння не мае. Значэнне першапачаткова рэпрэзентацыйнае і з'яўляецца вынікам разумення чалавекам таго, як іншыя людзі рэпрэзентуюць свет⁷⁶.

⁷¹ Рикёр Поль, цыт. твор.

⁷² Нора Пьер, цыт. твор.

⁷³ Рикёр Поль, 2004. «Память, история, забвение». Пер. с франц. – Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.

⁷⁴ Там жа.

⁷⁵ Там жа.

⁷⁶ Анкерсмит Франклин Рудольф, 2003. «История и тропология: взлёт и падение метафоры». Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. Москва: Прогресс-Традиция. 2003.

Аналізуючы прыклад «Лініі Сталіна» у кантэксце гэтых вызначэнняў, можна вылучыць сэнсавую адпаведнасць: рэпрэзентацыя паклікана дапамагаць у фармаванні пэўнага ўяўлення пра той ці іншы аб'ект, прытым нават без тлумачэння сэнсу мінулага. На жаль, пазбяганне такога тлумачэння сэнсу мінулага ў разгляданай сітуацыі прыводзіць да таго, што актывізуецца маніпуляцыя памяццю, а значыць, парушаецца сама сутнасць «новай гісторыі». У пасланнях пра мінулае ўсё яшчэ застаецца «адзіная правільная думка» ды адсутнасць адкрытай грамадскай і навуковай дыскусіі.

Можна спадзявацца, што ў будучыні ў даследчыкаў паболее шанцаў асэнсаваць гісторыю мемарыялізацыі «Лініі Сталіна» з розных бакоў гістарычнай навукі, бо на сёння гістарычная навука ў Беларусі з'яўляецца альбо зброяй дзяржаўнай прапаганды, альбо навуковым рухам, які ёй супрацьстаіць. Прадстаўнікоў гэтых двух накірункаў у цяперашні час, на жаль, нават цяжка ўявіць за адным круглым сталом ці дыскусійнай панэллю.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Анкерсмит Франклин Рудольф, 2003. «История и тропология: взлёт и падение метафоры». Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. Москва: ПрогрессТрадиция. 2003.
- 2. «БелТА», «Генпрокуратура рассказала, как идет расследование дела о геноциде белорусского народа в годы BOB». https://www.belta.by/society/view/genprokuratura-rasskazala-kak-idet-rassledovanie-dela-o-genotside-belorusskogo-naroda-v-gody-vov-499663-2022/ (доступ 19.05.2022).
- 3. «БелТА», «"Мы это помним, и в этом наша сила" выступление Лукашенко на митинге-реквиеме в Хатыни». https://www.belta.by/president/view/my-eto-pomnim-i-v-etom-nasha-sila-vystuplenie-lukashenko-na-mitinge-rekvieme-v-hatyni-433684-2021/ (доступ 19.05.2022).
- 4. «Лінія Сталіна», «Бои на "Линии Сталина"». https://stalin-line.by/nashi-proekty/istorii/boi-na-linii-stalina (доступ 19.05.2022).
- 5. «Минский областной исполнительный комитет», «Историко-культурный комплекс "Линия Сталина"». https://minsk-region.gov.by/turizm-i-otdykh/dostoprimechatelnosti7928/istoriko-kulturnyj-kompleks-liniya-stalina/ (доступ 19.05.2022).
- 6. «Новы Час. Online», «Амаральнасць ва ўсёй красе! Суд прызнаў законным звальненне знакамітага гісторыка БелДУТ». https://novychas.online/hramadstva/amaralnasc-vausjoj-krase-sud-pryznau-zakonnym (доступ 19.05.2022).
- 7. «Новы Час. Online», «У Беларусі забаронены продаж рамана Оруэла "1984"». https://novychas.online/hramadstva/u-belarusi-zabaroneny-prodaz-ramana-oruela-1984 (доступ 19.05.2022).
- 8. Нора Пьер, 2005. «Всемирное торжество памяти». «Неприкосновенный запас», № 2-3, 2005. Перевод с французского М. Сокольской.
- 9. «Праваабарончы цэнтр "Вясна"», «Алесь Пушкін». https://prisoners.spring96.org/ru/person/ales-puszkin (доступ 19.05.2022).
- 10. «Радыё Свабода», «"Лінія Сталіна", якой ніколі не было». https://www.svaboda.org/a/29481677.html (доступ 19.05.2022).
- 11. «Радыё Свабода», «Выдаўцу Андрэю Янушкевічу прысудзілі 10 дзён арышту». https://www.svaboda.org/a/31854838.html (доступ 19.05.2022).

- - 12. Рикёр Поль, 2004. «Память, история, забвение». Пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
 - 13. «BBC News: Русская служба», «Культ Сталина по-белорусски». https://www.bbc.com/russian/international/2009/12/091221_belorus_stalin_cult (доступ 19.05.2022).

WHY DOES FINLAND NOT HAVE A HISTORY PARK OF THE WAR IN 1918?

Martti Häikiö

I have visited Gettysburg and Vicksburg history parks in the United States. They present in objective way the events and history of American Civil War. Or The War Between States, as it was called by the Confederation. The winners have given the name for the conflict.

The problem of the war in 1918 in Finland begins with the name. The war lasted three months from late January to early May. Today we still have several names for the conflict, reflecting the interpretation of the event and the side you have as your viewpoint.

The winning" White" side called it War of Liberation. Finland became independent of Russia. The losing" Red" side called it a Revolution, and later more neutral Civil War. After all, the main fighting partners were both Finnish. In my books I have used the dual name *War of Liberation and Revolution*. There were elements of both aspects.

Finland was a county of Sweden for 600 years until 1809. Then Finland was an autonomous Grand Duchy in the Russian empire until 1917. Finland had grown a nation state with all necessary institutions for independence: education, economy, parliament, government. The conflict with Russia was about the Russification of the country: whether it is a homogenous or heterogenous empire.

In November after the Bolshevik coup in St. Petersburg the Finnish parliament declared itself head of state and in December declared formal independence which Soviet Russia acknowledged in early January 1918.

But then the Finnish Social Democratic party made a Bolshevik style revolution, overthrowing the parliament they had almost single majority, the government, free press, and rule of law. For that party, which today holds the prime minister's office, the memory of the revolution is difficult to remember. On one hand they want to make justice to the rank-and-file suffering of their people, on the other the condemn the communist interpretation of a justified struggle of the oppressed working class.

The winning side abandoned the white interpretation of the event during and after the Winter War 1939–1940. The national unity was more real and important overcoming the deep division of the nation in 1918.

Many reforms had helped to overcome the division of the civil war. Most important was democratic local democracy: there were local elections already in December 1918; in many local governments moderate socialists got the majority. The socialist party was split: the hard-line Moscow loyal communists formed their own party, and parliamentary peaceful social democrats kept the old party. The Stalinist purges of Finnish communists in Soviet Union helped to unite to labour movement and make it patriotic on the Finnish side of the border. Stalin met a unanimous nation in defence in December 1939 when he offered the exile Finnish communist Kuusinen puppet government.

But after the second world war the communists were legal and big party, and the fight for the memory of 1918 became real: the emphasis of a class struggle got political motivation. In 1960s the new left adopted many Marxist even communist interpretations and emphasised the viewpoints of the socialists in 1918 as an oppressed class. British historian Eric Hobsbawn never doubted the Bolshevik Revolution as progressive and 'necessary' historical step.

1990s the tide changed again: after the Collapse of the Soviet Union and Communist parties, the emphasis in interpretations has been more on" winning" side: after all, independence, rule of law and democracy prevailed in 1918.

The real challenge, even today, more than one hundred years later, is that we in Finland cannot find a common place of memory in regard to the 1918 events.

ЧАМУ Ў ФІНЛЯНДЫІ НЯМА ПАРКА ГІСТОРЫІ ВАЙНЫ 1918 Г.?

Марці Хайкіё

Мне давялося пабываць у парках гісторыі Гетысбург і Віксбург у ЗША. Там аб'єктыўна перадаюцца падзеі і гісторыя амерыканскай грамадзянскай вайны або Міжштатнай вайны, як яе называлі ў Канфедэрацыі. Назву канфлікт атрымаў ад пераможцаў.

3 вайной 1918 г. ў Фінляндыі праблема пачынаецца з назвы. Вайна доўжылася з канца студзеня да пачатку траўня. Сёння ёсць некалькі найменняў канфлікту, кожнае з якіх адлюстроўвае пэўную інтэрпрэтацыю гэтай падзеі і бок, які займае выкарыстальнік таго ці іншага наймення.

Пераможны бок, "белыя", назвалі яе Вызваленчай вайной. Фінляндыя атрымала незалежнасць ад Расіі. Прайграўшы бок, "чырвоныя", называлі яе Рэвалюцыяй, а пазней больш нейтральна – Грамадзянскай вайной. У рэшце рэштаў, з абодвух бакоў ваявалі найперш фіны. У маіх кнігах выкарыстоўваецца падвойная назва – "Вызваленчая вайна і Рэвалюцыя". Прысутнічалі элементы абодвух аспектаў.

Да 1809 года Фінляндыя на працягу 600 гадоў была рэгіёнам Швецыі. Потым да 1907 г. яна стала аўтаномным Вялікім княствам у складзе Расійскай імперыі. Фінляндыя вырасла ў нацыянальную дзяржаву з усімі неабходнымі інстытутамі незалежнасці: адукацыяй, эканомікай, парламентам, урадам. Канфлікт з Расіяй паўстаў праз русіфікацыю краіны: ці імперыі быць гамагеннай, ці гетэрагеннай.

У лістападзе, пасля бальшавіцкага перавароту ў Санкт-Пецярбургу, фінскі парламент абвясціў сябе паўнапраўнай уладай, а ў снежні аб'явіў афіцыйную незалежнасць, якую савецкая Расія прызнала ў студзені 1918 г.

Але тады Фінская сацыял-дэмакратычная партыя здзейсніла рэвалюцыю кшталту бальшавіцкай, скінула парламент, дзе яны мелі амаль поўную большасць, урад, вольны друк і прававую дзяржаву. Гэтай партыі, якой сёння належыць пасада прэм'ер-міністра, успамінаць рэвалюцыю цяжка. З аднога боку, яны хочуць справядлівасці для сваіх шматпакутных шарагоўцаў, з іншага – асуджаюць камуністычнае тлумачэнне законнай барацьбы прыгнечанага рабочага класу.

Падчас і пасля Зімовай вайны 1939-1940 гг. бок-пераможца адышоў ад "белай" інтэрпрэтацыі падзеі. Нацыянальнай еднасці паболела, што дапамагло пераадолець глыбокі падзел нацыі, які праявіўся ў 1918 г.

Пераадоленню падзелаў часоў грамадзянскай вайны паспрыялі шматлікія пераўтварэнні. Самым галоўным было ўкараненне дэмакратыі на мясцовым узроўні – ужо ў снежні 1918 г. прайшлі мясцовыя выбары, у выніку якіх шмат дзе большасць у мясцовых урадах атрымалі памяркоўныя сацыялісты. Сацыялістычная партыя раскалолася – зацятыя камуністы, лаяльныя Маскве, стварылі ўласную палітычную сілу, а мірныя парламенцкія сацыял-дэмакраты засталіся ў старой. Сталінісцкая чыстка фінскіх камуністаў у Савецкім

Саюзе дапамагла рабочаму руху аб'яднацца на прынцыпах фінскага патрыятызму. У снежні 1939 г., калі Сталін прапанаваў выхадцу з Фінляндыі, камуністу Куусінэну, узначаліць марыянетачны ўрад, ён сутыкнуўся з адзінагалосным нацыянальным супрацівам.

Але пасля Другой сусветнай камуністы заставаліся легальнай і ўплывовай партыяй. Адрадзілася барацьба за памяць аб 1918 г.: націск на класавае змаганне набыў палітычную матывацыю. У 1960-х гг. новыя левыя ўзялі на ўзбраенне шмат якія марксісцкія, нават камуністычныя інтэрпрэтацыі і рабілі націск на пазіцыянаванні сацыялістаў у 1918 г. як прыгнечанага класу. Брытанскі гісторык Эрык Гобсбан (Eric Hobsbawn) без ніякіх сумневаў заўсёды заяўляў пра бальшавіцкую рэвалюцыю як прагрэсіўны і "неабходны" гістарычны крок.

У 1990-х плынь зноў змянілася. Пасля распаду СССР і камуністычных партый у тлумачэннях пераважала пазіцыя "пераможнага" боку: усё ж такі пасля 1918 г. перамагла незалежнасць, прававая дзяржава і дэмакратыя.

Да сённяшняга дня, хаця і мінула звыш сотні гадоў, вялікім выклікам застаецца тое, што мы, фіны, не можам знайсці кампраміс у памяці аб 1918 годзе.

FACING DOWN FEAR: UKRAINIAN MEMORY ABOUT THE 1944 BATTLE OF BRODY

Olesia Isaiuk

The 1944 Battle of Brody—aka the "Battle for Lviv"—is generally understood as a series of defensive engagements fought by the Ukrainian Galicia Division, attached to the 13th German Army Corps, against the advancing Soviet Army during the Lviv–Sandomierz operation (13–22 July 1944). During the clashes the German line was breached and the Red Army broke through, including through the "Koltiv Corridor," with the Soviet 3rd Guards Division and the 4th Tank Army moving up the rear of German positions. The outcome of these maneuvers and battles was that on 16–19 July 1944 a significant portion of the German armies, including the Waffen SS "Galizien" Division were surrounded near the town of Brody. After the rout at Brody the Soviets began their advance on Peremyshl (Pol.: Przemyśl) and Lviv, which was captured on 27 July 1944.

As for the victorious Bolsheviks [...] at first glance they made a very good impression. All of them were armed with American machine guns; we saw very few rifles. Also the soldiers themselves looked healthy and well-fed [...] compared to 1939, much better. With the civilians they were friendly or benignly indifferent. (GDA SBU, f. 13, spr. 372, T. 74, P. 42)

At practically the same time, farther south Halych and Stanislaviv (today Ivano-Frankivsk) were captured, while simultaneously the Soviets advanced on Poland; in particular, the 1st Guard Division was moving in the direction of Lublin.

During these two weeks, in Lviv itself there was apparent chaos and regrouping of all interested parties—the [former German] occupational administration, whose authorities were virtually fully taken over by the Lviv garrison command, as well as the Ukrainian and Polish underground and, of course, the civilian population.

At this time, the two underground organizations, Ukrainian and Polish, took advantage of the growing chaos to regroup their forces. For both of them, the capture of Zolochiv and Krasne meant the absolutely inexorable return of Soviet rule. Thus, they set themselves the task of taking measures to adapt their structures: "We hurried to arrange networking contacts, held meetings, and adjusted our work to the new reality." The Polish underground took advantage of the general chaos to bring additional personnel into Lviv: "Some of the Poles, instead of leaving, arrived in Lviv from the west on special mandates. In the streets the [...] accelerated rhythm of their underground life was noticeable."

The news of Soviet armies taking over Zolochiv and Krasne towns, which happened on 19–20 July, galvanized all the groups into action. The German army began evacuating their wounded and mining the city infrastructure; they succeeded in blowing up the power plant and the water supply. Looting began of the storehouses. The civilian population was in a panic. According to an underground witness:

Our intelligentsia [...] fell into a panic—forgetting about the forests, which they had only thought of romantically from time to time—and began to frantically seek any kind of ride, even by coach seats on the train, or by automobile, to take them at least as far as Sambir. [...] Scenes of Dante could be observed at the railway station, by any auto, or in the coach cars, as any means of transportation, from automobiles down to handcarts, cost astronomical sums of money (GDA SBU, f. 13, spr. 372, T. 74, P. 36).

After Ukrainian perspective, the main military event of Lviv was Division's "Halychyna" participance in battle. Until now thi whole battle is known as "Brody's battle", after part of a frontline, when Division fought.

Namely, it is the Battle of Brody that took place on 13–20 July 1944, and by this name Ukrainian historiography encompasses the period in the battle for Lviv from the beginning of the advance on the city to the breakthrough by the Soviet forces into the so-called corridor, ultimately ending with surrounding the city and routing the German armies. Since this breakthrough also included the defeat of the Waffen SS Galicia Division, the topic of the Battle of Brody is closely intertwined with all the baggage of layers and discussions applying to the topic of the *Dyviziia* itself.

Western historiography usually considers the Galicia Division (GD) in the context of Nazi collaboration, which is logical from a narrowly formal point of view but correlates hardly at all with the true realities of the situation and does not correlate at all with the perception of the *Diviziia* in the Ukrainian consciousness. The problem is that even in the process of forming the GD it was endowed with the same set of concepts that had been associated in the years of the First World War with the Legion of the Ukrainian Sich Riflemen (USS), formed in 1914 as a unit of the Austrian army. As the USS had been, so the GD was considered as the core of a future Ukrainian National Army, which under the given circumstances was being formed as part of a foreign army, and moreover an occupying one. The fact that the Division "Galizien" was a part of the army of the Third Reich was accepted as an unavoidable inconvenience that would be resolved at the proper time by "departing" from the Germans.

Given these circumstances, then it is completely logical that the rout of the Galicia Division, known in the history of Ukraine as the Battle of Brody, became a part of the *Ukrainian martyrology*, as the above-described context frames it as an annihilation of Ukrainian youth for the sake of foreign interests. It is worth noting that there are sufficient arguments to support this interpretation: if we analyze the situation in 1943 (when the GD was formed) from the point of view an average conscription-age male in Western Ukraine, then after the devastatingly traumatic experience of mass executions by the Red Army in the summer of 1941 even someone wholly opposed to Nazism would have considered rank-and-file service in an armed unit of the Wehrmacht as an acceptable alternative (given that the UPA guerilla option was even more risky). To be sure, this kind of "legionnaire" option also carries the inevitable risk of losing battle capacity even before the desired possibility presents itself of using the skills acquired in the service of the strategic ally to achieve one's ultimate goals—which is what happened with the Galicia Division.

Later on, even this narrative became partly obscured by the overall general theme of Ukrainians lost in opposing Soviet totalitarianism, where the UPA was most prominent. Nevertheless, in Ukraine there remain some comparatively small circles, located only in the western regions, who maintain that the role of the Galicia Division has been underestimated. The vitality of these groups can be observed in public twice a year—on 28 April, when they organize a march to commemorate the date of the official recruitment notice to the *Dyviziia*, and in mid-July,

when its defeat at the hands of the advancing Red Army is marked in memorial ceremonies and historical reenactments near Chervone village, Lviv oblast.

The martyrological emotionality is actually somewhat dissonant with the memoirs of the Galicia Division's veterans. On the one hand, they devote considerable attention to explaining their own motivations, which is understandable given the controversiality of the topic overall. On the other hand, they focus mostly on the chronology and recording of events, as diligently as possible. As a result, the recollections of an average *Dyviziia* veteran are full of details, sketches of both their comrades and of Germans they dealt with, observations about the predicaments of the general population, and of course descriptions of the enemy, that is, the Soviet army. Against this background, the break of the Red Army through the defensive front appears as the logical culmination of a story, after which the denouement is described logically—either escape or capture, depending of the individual fate of the teller. A vivid example of this model is provided in the memoir of Pavlo Hrytsak, "Towers and Machine Guns" (Grytsak, 1959).

On another hand, there were present in region partisan troops, known as UPA. They took situation through perspective of unavoidable Soviet occupation without any heightened emotion, as a matter of course. In their memoirs they quite often describe the events associated with the battles during the Lviv-Sandomierz operation as an everyday thing, while the Soviet armies gradually taking over the region were considered merely another opponent. A number of memoirs, e.g., by Liubomyr Poliuha (Poliuha, 2003) or Roman Zahoruiko (Zagorujko, 2005), give little more than superficial descriptions of the combat operations, which serve as background to their accounts, while the arrival of the Soviet troops is somewhat lost in the descriptions of individual clashes—with the result that the reader only gradually comprehends that the situation has radically changed. Poliuha only starts his account from the moment he returns to Lviv after having been captured by the Soviets; subsequently, as his story builds, one gathers that from the point of view of the writer and his closest milieu, the period of intensive fighting in the region was at the most a circumstance that required adjustment and had to be suffered through. (Poliuha, 2003; P. 5-6). Probably such a "memory frame" was because the situation for those groups of people did not change radically—only the enemy changed, which correspondingly required adaptation of certain tactical details to the new reality from time to time.

Of course this did not mean that they remained outside the context of the overall alarm, as testified in the memoirs of Luka Pavlyshyn:

With the approach of the [returning Soviet] front we all, both [OUN and UPA] felt... uncertain. Some planned to break through eastward, others west. Meanwhile, the powerful West was *helping* the USSR in the war against the Reich... I did not want to abandon my native land, but knew that I must leave the UPA and change to another life in order to continue the fight against Bolshevism. (Pavlyshyn, 2010; P. 265).

From this excerpt we can well see that the underground was not concerned so much with the overall uncertainty of the situation or afraid of the returning Bolsheviks as with problems that were strictly practical, considering their circumstances.

An analogous picture is painted in the memoirs of Iryna "Bystra" Kozak, who describes June–July 1944 as the start of training for female members of the underground who were to remain in Ukraine, and subsequently as a period of sequestering it forests in order to avoid meeting either straggling German soldiers or Soviet forces (Kozak, 2020; P. 101-114). The general fear in this author's memoir applies more to the civilians, be they Lviv residents preparing to leave

and methodically setting out packed things in front of their homes (Kozak, 2020; P. 101) or Carpathian villagers weeping when they saw the approaching Soviet soldiers (Kozak, 2020; P. 112 -113).

And her observations were totally right. All these events left their indelible trace in the personal experience and collective memory of the population in Western Ukraine, creating a huge disruption in the personal destinies of the masses and essentially heralding the loss of one's established way of life in a Western European civilized society and the imposition of a Soviet civilizational space based on Russian cultural codes—a totally foreign environment for anyone living in Western Ukraine. Furthermore, for many the disruption meant emigration to the West, participation in the anti-Communist underground, and/or repression in the form of deportation to Siberia or a kind of internal emigration. As a result, the events of the 1944 Battle of Brody are often understood to be the prelude and background to the main development in the region—the imposition of Soviet rule.

Analyzing memoirs and additionally bringing into play the recollections of the older generation, we may conclude that the Battle of Brody was perceived then and has remained to this day in the collective memory not only through the prism of the military operations—which in and of themselves were not that sensational in the summer of 1944—but also through several other themes that were more directly relevant to the civilian population masses. In fact, the memory of the battles around Lviv in 1944 appears to be dissolved into a few other memories that to a greater or lesser extent are closely connected via cause-and-effect to the official Battle of Brody.

As far as the different groups are concerned, the nuances of perception with respect to the events of the day—and therefore remembrance of them—are understandably significantly dependent on which groups the individuals belonged to. In turn, the groups themselves were formed according to principles such as common experience as well as common tactics of choice in dealing with the Soviet occupier. Correspondingly, of course, the perception and the remembering, even the selection of significant subjects, could vary widely among ordinary civilians, depending on whether they chose to remain or to emigrate, to abide strictly by the law or to elect to join an opposition movement.

Taking the above circumstances into consideration, we shall consider the research subject to be the remembrance of events connected to the advance of the Soviet Army. In the collective consciousness this advance has been labelled with the somewhat pithy phrase "the second coming of the Muscovites" (koly pryjshly moskali druhyj raz). We shall also compare the ways of perceiving and selecting scenes for remembering among different population categories, depending on ethnic heritage, political leanings, staying home or emigrating, etc.

The main source for the analysis of images and memories in all cases consisted of memoirs. Given that very few of the memoirists who had the experience of living in Western Ukraine ignored the topic of events in the summer of 1944, the research done for this study was able to address a large quantity of items with varying experience and fates of their authors. The fact that memoirs are usually written around fifteen or even several dozen years after the events in question virtually guarantees that they will describe only the most important events and the most vivid impressions and experiences. In our case, the researcher could choose from a whole series of memoirs by a variety of authors, which allowed the selection of the main, practically universal associations, and then to identify local features of the perceptions, likely dependent on the community or the position of a separate smaller group.

The most common theme is the reaction to the arrival of Soviet armies and the return to Soviet rule, such as it was. It must be noted that the imposition of Soviet rule was perceived as the end of the world—the reasons given not because of Nazi sympathies but because of the experience of the previous arrival of the "soviety", as they were usually called. In the collective memory this emotional response was fixed as a pithy anekdot: "How were the first soviety better than the second ones? Because the first ones left after two years, while the second ones came and stayed!" In fact, the apocalyptic feeling—in the sense of total loss of contact with not only the pre-war life but also with everyday normality—permeates practically every memoir, whether it's authored by a member of the underground or an ordinary civilian.

Generally, apart from reports of violence—which are somewhat retouched or given as immanent evidence of war and predation—the means of conveying this feeling consist of stories of exile, confiscation of land, deportation to Siberia and similar subjects, as well as unsuccessful attempts to evacuate to the West. How strong and lasting the feeling was that their world was ending is arguably expressed most eloquently not even by a Ukrainian or Polish recollection but one written by a Jewish person. In describing the situation in July 1944, he emphasises above all the total panic and rumours of Soviet brutality, despite the fact that in the case of the Jews they could logically have been justified in anticipating the arrival of the Soviet troops, given that only they could have rescued those few who had survived the Holocaust in Western Ukraine. Nevertheless, the dread of the approaching total catastrophe is palpable even in the texts by memoirists of Jewish heritage.

This theme is closely aligned with the motiv of mass emigration. Actually, to a significant degree it is also associated with the "approaching catastrophe" theme and is present mostly among the Ukrainians abroad, given that the majority of the politically and civically active Ukrainian diaspora in Western Europe and North America are descendants of those who fled to escape the Soviet invasion in the spring and summer of 1944. In fact, a story of being saved from catastrophe is at the beginning of virtually every memoir about Ukrainian émigré life, and it is referenced not only by the emigrants from Western Ukraine but also the refugees from Central and Eastern Ukraine; a vivid example of this are the memoirs of George Shevelov, a brilliant scholar and Slavist who was born in Kharkiv.

Shevelov is an especially vivid example because, having Kharkiv origins, his experience and perception of Soviet rule were fundamentally different and distinct from those of Western Ukrainians. Indeed, he can be said to be a relatively objective witness, since he had practically no personal ties with Western Ukraine, having first arrived there on a business trip in 1940 and a second time as a refugee from Kharkiv after it was occupied by the Soviet Army. Here is Sheveliov's very precise description of total emotions:

Meanwhile, the future promises to be only worse. The retreat of the decimated German army is ongoing. Vinnytsia fell on 20 March 1944. The front is moving rapidly westward and has almost crossed Ternopil, which fell on 15 April. (*This is inaccurate, as the Soviet armies took over Ternopil on 16 April 1944. - O.l.*) Lviv is under threat, and people are talking about evacuating, with each one having to make their decision whether to abandon the city or stay. At Simovych's funeral in mid-March thoughts were divided—both about Simovych and about our prospects. They spoke about the deceased, but what was really on their minds? (Sheveliov, 2017; P. 568).

The chronicler stands slightly aside from the events, explaining that he does not have roots in the region; he describes his own position as being forced upon him as a decision to emigrate forever. His recounting captures well the overall fear and an uncertainty that nearer to the

"finale" changes almost into panic; he mentions this in describing his own meeting with Volodymyr Kubijovyč—his last one in Lviv and in Ukraine altogether.

On the other hand, for the émigrés of Galician origin, especially for those who were forced to leave at a young age, it was emigration that became the central event in their memory of everything connected to the Battle of Brody. A vivid example of this approach is found in the memoir by Zaleska-Onyshkevych (Zales'ka-Onyshkevych, 2018; P. 87-91). The text itself is uniquely emotional, rich in comparisons and definitions, testifying not only to the emotionality of the author but also to the clarity and significance of her impressions—especially when considering that the memoir was written decades after the events that are described, in the diaspora. Above all, the clearest impression is of the suddenness of events, despite all the preparation and thought aforehand: "we had to leave our town Stryi. We had only 15 minutes to collect some things to bring. I quickly took my white angora rabbits to the neighbours, and Father gave them several rare books."(Zales'ka-Onyshkevych, 2018; P.88). Another impression is of the fear of falling under the rule of the "Russkies": "it main goal was to hurry, so as not to meet p with Russian soldiers, their Communist government, and the terror that the Soviet regime always brought with it."(Zales'ka-Onyshkevych, 2018; P. 88).

Possibly the only civilian memoir that clearly conveys a specific military theme is the one by Evhen Nakonechnyi (Nakonechnyj, 2006), who was an adolescent at the time of the Battle of Brody. His recollections constitute a virtually chronological record of how the purely military aspects of the "Battle for Lviv" affected the city's civilian population. The chronology begins with the bombing in April 1944:

On the eve of [Roman Catholic] Easter Lviv was bombed as never before. At first, lighting rockets were dropped by parachute, and the bombs poured out afterwards. The German anti-aircraft defences proved to be quite weak. We heard that the casualties included German troops and over two hundred civilians. The city was deprived of electricity, water, and natural gas for several days. (Nakonechnyj, 2006; P. 271-272).

Later, in June 1944 as Horodotska Street, where Nakonechnyi lived with his parents, became the main path of retreat for the German army, the flow of military and civilian vehicles continuously increased, for those evacuating also included the city's civilian administration workers and ordinary residents (Nakonechnyj, 2006; P. 272). On the shadow side of the war, as recorded by the author, circulated a variety of rumours—concerning the prospects of the German defences in the city, the possible Soviet repressions to come, a fanciful British landing force come to aid te Poles (Nakonechnyj, 2006; P. 273).

In the context of the subject of this essay it behooves us to also mention at least one from among the works of fiction partly devoted to events surrounding the "Battle for Lviv," as they represent well an effective memorialization vehicle, rather characteristic in that region, for remembering those events, and often for forming those memories, in fact. They include Roman Ivanychuk's novel *Vohnenni stovpy* (Fiery columns), on the theme of events in Western Ukraine during 1944–45.

Published in 2003, this novel describes events in the Kolomyia district of the Carpathian Mountains, starting in the spring of 1944, when the region was still occupied by the Nazi regime, and ending in early 1946, when it becomes an arena for violent clashes between the national underground and the Soviet authorities. The part of the novel that involves the family of teacher Myron, who is the father of one of the protagonists, can be considered

autobiographical, as it basically recreates the personal and family experiences of the author. The only significant alteration is the fate of the main protagonist's sister; her name was actually Natalka, not Yuliia, and she was not a participant in the underground. Although it is not connected directly to the "Battle for Lviv," the history of the teacher's family is a vivid example of how the re-imposition of Soviet rule was perceived—how its chief result at an emotional level was an endless slide into greyness and the fear that follows every instance of open violence in turn. Virtually every action of the protagonists is dictated by the fear of possible repressions—to the extent that Myron goes to the city for his post-secondary studies so that the threat of his deportation does not extend to his entire family; his parents are constantly replenishing their store of rusks so that it would last if they were sent to Siberia, etc.

The Ukrainian narrative is not the only one available when speaking of the summer of 1944; Polish and Jewish narratives are also extant. The Polish one is near to Ukrainian narrative, but it's characterized by deep resentiment. Polish resentiment differs from Ukrainian by taking Western Ukraine during inter-war period as "golden times" and Poland's picture as so called antemurale, aimed against Bolshevism. In the same time, Ukrainian resentiment is noted as counterstand against Soviet every day reality.

The latter are, Jewish, due to the experience of the Holocaust, rather succinct, and they perceive the arrival of the *radiantsi* or *soviety* as a liberation from those endless horrors; evidence of this is provided in the testimony of Rabbi David Kahane and Leszek Allerhand. Meanwhile, Polish accounts are more complicated and somewhat contradict the Ukrainian ones. The Polish underground considered the Soviet advance to be an opportunity to reinstate Polish control over Western Ukraine (which they tried to do with the Burza campaign, albeit unsuccessfully). As a result, for the Poles the "Battle for Lviv" partly coincides with the Ukrainian point of view regarding the re-imposition of Soviet rule—namely, a disaster—and partly is connected to the trauma of deportation, given that one of the consequences for the Poles of Western Ukraine was their resettlement to Wrocław in 1946.

The Jewish memoirs reverberate in two dimensions—on the one hand as an obvious motif of liberation from certain death at the hands of the Nazis and on the other, echoing other national narratives of a kind of helplessness about "what do we do now?" Regardless, hope is paramount along with the expectation of a way out, which is completely understandable, given that under Nazi occupation the Jews were threatened by nothing less than total physical destruction. Such impressions are exemplified in Rabbi Kahane's memoirs, which survived thanks to being hidden in the Metropolitan's quarters of the St. George's Ukrainian Catholic Cathedral complex in Lviv:

June and July 1944. The [approaching Soviet] front came up to the city itself. Every day the bombing was ever more merciless. I was forbidden [by the Germans] from descending into the bomb shelter; meanwhile, during the bombing many residents of neighbouring buildings went there. I remained in the library. I trembled with fear, but in my heart lived hope and a feeling of gratitude towards my rescuers. Lviv was liberated on 27 July 1944 with the entry of the Red Army. Finally, I was free, like any other person (Kahane, 2003; P. 193).

The recollections of another Lviv Jew who survived—Leszek Allerhand—are very similar in their tone concerning the arrival of the Red Army. On the one hand he describes a period of fear in the early part of the day of 27 July; then, ultimately he and his mother decide to go outside in public.

The Jewish memoirs are more meticulous than the Ukrainian or Polish ones in recording the reverberations of the fighting and overall obviously military details; this is no surprise, as they were closely following the movements of the Soviet army on which their salvation depended. Their feeling of gratitude to the Soviet regime is also understandable, although it was not shared by the Ukrainians or most of the Poles. Later on, these emotional differences, based on their different collective experiences, developed into conflicts of memory.

In conclusion, it is worthwhile to add that these described Ukrainian narratives have come to the fore in the current Russian war on Ukraine, which has caused a stream of refugees through Western Ukraine, triggering generations-long memories of dread before the "advancing moskali (Muscovites or Russians)" as well as reactions from the older population and scholars of history, who immediately sensed the parallels with the events of 1944–46 in that region.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Allerhand Leszek, Allerhand Maurycy, 2012; Zapiski z tamtego swiata.; Krakow
- 2. Galuzevyj Derzhavnyj Archiv Sluzhby Bezpeky Ukrajiny (GDA SBU) HDA SBU, f. 13, spr. 372, T. 74.
- 3. Grytsak Pavlo., 1959; Vezhi i kulemety.; Munich
- 4. Kahane David, 2003.; Schodennyk l'vivskogo ghetto.; Kyiv, Dukh i Litera
- 5. Kozak Irena, 2020. "Zrodylys' my velyoji godyny....".; L'viv, Manuskrypt
- 6. Nakonechnyj Jevgen., 2006. Shoah u L'vovi.; L'viv, Piramida
- 7. Pavlyshyn Luka., 2010 "Na grani dvoch svitiv..."; L'viv
- 8. Poliuga Liubomyr., 2003. Shlikhamy spogadiv.; L'viv.
- 9. Shevel'ov, lu., 2017. *Ia-meni-mene (i dovkruhy)* (I, me,) Kharkiv–New York; Vydavnyctvo Oleksandra Savchuka
- 10. Zagorujko Roman, 2005; Povernennia zi sprzavzhniogo pekla.; L'viv
- 11. Zales'ka-Onyshkevych, Larissa., 2018 Bombs, Borders, and Two Right Shoes.; L'viv

У АБЛІЧЧЫ ЖАХУ: УКРАІНСКАЯ ПАМЯЦЬ ПРА БІТВУ ПАД БРОДАМІ 1944 Г.

Олеся Ісаюк

Бітвай пад Бродамі 1944 года, таксама вядомай як бітва за Львоў, звычайна называюць серыю абарончых змаганняў, якую вяла Ўкраінская галіцыйская дывізія пры 13-ым корпусе нямецкай арміі супраць надыходзячага савецкага войска падчас львоўска-сандамірскай аперацыі (13-22 ліпеня 1944 г.). У час сутыкненняў была прарваная нямецкая лінія, Чырвоная армія прасунулася наперад, у тым ліку праз "Колтаўскі калідор", дзе савецкая 3-яя гвардзейская дывізія і 4-ая танкавая армія падышлі да нямецкага тылу. У выніку гэтых манеўраў і бітваў 16-19 ліпеня 1944 года значная частка нямецкіх войскаў, у тым ліку добраахвотніцкая дывізія СС "Галіцыя", былі аточаныя каля горада Броды. Прайшоўшы Броды, саветы пачалі наступ на Пшэмысль і Львоў, які быў захоплены 27 ліпеня 1944 г.

Што датычыць бальшавікоў-пераможцаў, [...] на першы погляд яны рабілі вельмі добрае ўражанне. Усе яны былі ўзброеныя амерыканскімі аўтаматамі; вінтовак мы бачылі вельмі мала. Самі салдаты выглядалі здаровымі і добра накормленымі [...] ў параўнанні з 1939 г., нашмат лепш. У дачыненні да цывільных яны паводзілі сябе дружалюбна або прыязна абыякава. (GDA SBU, f. 13, spr. 372, T. 74, P. 42)

Практычна ў той жа час далей на поўдні былі захопленыя Галіч і Станіславаў (сёння Івана-Франкоўск). Адначасова саветы прасоўваліся наперад у Польшчы. У прыватнасці, 1-ая гвардзейская дывізія рухалася ў напрамку Любліна.

На працягу гэтых двух тыдняў у самім Львове панаваў хаос. Адбывалася перагрупаванне ўсіх зацікаўленых бакоў - [былой нямецкай] акупацыйнай адміністрацыі, улады якой фактычна былі цалкам захопленыя камандаваннем львоўскага гарнізона, а таксама ўкраінскага і польскага падполля ды, вядома, цывільнага насельніцтва.

У гэты час дзве падпольныя арганізацыі, украінская і польская, скарысталіся нарастаннем хаосу і перагрупаваліся. Для абедзвюх з іх захоп Золачава і Краснага азначала незваротнае вяртанне савецкага кіравання. Таму яны ўзялі за мэту зрабіць захады для адаптацыі сваіх структур: "Мы спяшаліся наладжваць кантакты, праводзілі сустрэчы і прыстасоўвалі працу да новай рэчаіснасці". Польскае падполле агульным хаосам скарысталася для пераводу ў Львоў дадатковага асабовага складу: "некаторыя палякі не з'ехалі, а прыехалі ў Львоў з захаду са спецмандатамі. На вуліцах адчувалася […] паскарэнне рытму іх падпольнага жыцця."

Навіна аб узяцці гарадкоў Золачава і Краснага савецкай арміяй, што адбылося 19-20 ліпеня, прывяла ўсіх у дзеянне. Нямецкая армія пачала эвакуяваць сваіх параненых і мінаваць гарадскую інфраструктуру. Ім удалося ўзарваць цеплавую станцыю і водаправод. Пачалося раскраданне складоў. Цывільнае насельніцтва было ў паніцы. Паводле словаў падпольнага сведкі:

Наша інтэлігенцыя [...] ўпала ў паніку – забываючы пра лясы, аб якіх яны толькі раз-

пораз рамантычна падумвалі – і пачала ліхаманкава шукаць любы транспарт, хоць цягніком, хоць аўтамабілем, каб даехаць хаця б да Самбора. [...] На чыгуначнай станцыі можна было назіраць сцэны з Дантэ – на любой машыне або ў вагоне ці любым іншым транспартам ад аўтамабіляў да ручнога вазка, за астранамічныя грошы (GDA SBU, f. 13, spr. 372, T. 74, P. 36).

З украінскага гледзішча галоўнай ваеннай падзеяй у Львове стаў удзел у бітве дывізіі "Галічына". Дагэтуль уся гэтая бітва завецца "бітвай пад Бродамі" паводле ўчастку фронту, на якім ваявала дывізія.

Менавіта бітвай пад Бродамі (13-20 ліпеня 1944 г.) ва ўкраінскай гістарыяграфіі называецца перыяд бітвы за Львоў з пачатку наступу на горад да прарыву савецкіх войскаў у так званы калідор, які закончыўся атачэннем горада і разгромам нямецкіх сіл. Паколькі гэты прарыў уключае ў сябе паразу добраахвотніцкай дывізіі СС "Галіцыя", тэма бітвы пад Бродамі шчыльна пераплеценая з усім багажом слаёў і дыскусій, якія адносяцца да тэмы самой "Дывізіі".

У заходняй гістарыяграфіі дывізія "Галіцыя" (ДГ) звычайна разглядаецца ў кантэксце калабарацыі з нацыстамі, што лагічна з вузка-фармальнага пункту гледжання, але з цяжкасцю суадносіцца з рэаліямі сітуацыі і зусім не супадае з успрыманнем Дывізіі ва ўкраінскай свядомасці. Праблема ў тым, што нават у працэсе ўтварэння ДГ ёй быў прысвоены той самы набор паняткаў, які ў гады Першай сусветнай вайны асацыяваўся з Легіёнам украінскіх сечавых стральцоў (УСС) – сфармаваным у 1914 г. падраздзяленнем аўстрыйскай арміі. Як і УСС, ДГ лічыўся за аснову будучай украінскай нацыянальнай арміі, якая з улікам абставінаў фармавалася як частка замежнай арміі, тым болей – акупацыйнай. Тое, што дывізія "Галіцыя" ўваходзіла ў склад войска Трэцяга рэйху, успрымалася як непазбежная нязручнасць, якая мусіла быць вырашаная ў прыдатны час за кошт "аддалення" ад немцаў.

З улікам гэтых акалічнасцяў цалкам лагічна, што разгром ДГ, вядомы ў гісторыі Ўкраіны як бітва пад Бродамі, стаў часткай "украінскага пакутніцтва", бо ў апісаным кантэксце ўспрымаецца як губленне ўкраінскай моладзі на карысць замежных інтарэсаў. Варта зазначыць, што ў падтрымку гэтай інтэрпрэтацыі ёсць дастатковыя аргументы: калі сітуацыю 1943 г. (каліўтваралася ДГ) разглядаць вачыма сярэднестатыстычнага мужчыны прызыўнога ўзросту ў Заходняй Украіне, то пасля катастрафічна траўматычнага досведу масавых забойстваў Чырвонай арміяй улетку 1941 г. нават чалавек, цалкам нязгодны з нацызмам, да службы ў якасці радавога ў вайсковым падраздзяленні Вермахту паставіўся б як да прымальнай альтэрнатывы (з улікам таго, што ісці ў партызаны УПА было яшчэ болей рызыкоўна). Вядома ж, такая "легіянерская" опцыя таксама нясе ў сабе непазбежную рызыку страты баяздольнасці яшчэ да таго, як з'явіцца жаданая магчымасць скарыстацца набытымі на службе ў стратэгічнага хаўрусніка навыкамі для дасягнення ўласных канчатковых мэтаў, што і здарылася з ДГ.

Пазней нават гэты наратыў часткова быў зацьменены агульнай тэмай страт украінцаў у барацьбе з савецкім таталітарызмам, дзе рэй вяла ЎПА. Але ва Ўкраіне застаюцца адносна нешматлікія колы, што месцяцца толькі ў заходніх рэгіёнах, якія настойваюць на недаацэненасці ролі ДГ. Гэтыя аб'яднанні ў грамадскай прасторы заяўляюць аб сабе двойчы ў год – 28 красавіка, калі яны ладзяць марш памінання даты афіцыйнага прызыву ў Дывізію, і ў сярэдзіне ліпеня, калі мемарыяльнымі цырымоніямі і гістарычнымі рэканструкцыямі пад вёскай Чырвонае ў Львоўскай вобласці адзначаецца яе параза ад рук Чырвонай арміі.

Пакутніцкая эмацыйнасць насамрэч ідзе ўразрэз з інтанацыяй мемуараў ветэранаў ДГ. З аднога боку, яны істотную ўвагу ўдзяляюць тлумачэнню ўласных матываў, што можна зразумець з улікам агульнай двухсэнсоўнасці тэматыкі. З іншага боку, найбольш яны засяроджваюцца на храналогіі і максімальна стараннай фіксацыі падзей. У выніку ўспаміны тыповага ветэрана Дывізіі напоўненыя падрабязнасцямі, характарыстыкамі як саслужыўцаў, так і немцаў, з якімі ім даводзілася мець справу, назіраннямі аб цяжкасцях, што перажывала насельніцтва, і канешне, апісаннямі ворага, то бок савецкай арміі. На гэтым фоне прарыў Чырвонай арміі праз абарончы фронт выяўляецца лагічнай кульмінацыяй гісторыі, пасля якой апісваецца лагічная развязка – уцёкі або палон, залежна ад долі канкрэтнага апавядальніка. Яскравым прыкладам такой мадэлі – мемуары Паўла Грыцака "Вежы і кулямёты" (Grytsak, 1959).

З іншага боку, у рэгіёне прысутнічалі і партызанскія войскі, вядомыя як УПА. Яны як да ўжо вырашанага пытання і без эмацыйных хваляванняў ставіліся да таго, што савецкая акупацыя непазбежная. У мемуарах яны даволі часта апісваюць падзеі, звязаныя з бітвамі падчас львоўска-сандамірскай аперацыі, як штосьці будзённае, а савецкае войска, што патрохі брала пад кантроль рэгіён, успрымалася проста як яшчэ адзін праціўнік. У шэрагу мемуараў, напрыклад Любаміра Палюгі (Poliuha, 2003) або Рамана Загаруйкі (Zagorujko, 2005), баявыя дзеянні апісваюцца мімахадзь, як фон іхніх расповедаў, а прыход савецкіх войскаў губляецца за апісаннем асобных сутычак, у выніку чаго чытач толькі паступова ўсведамляе радыкальную змену ў абстаноўцы, якая адбылася. Л. Палюга сваю гісторыю пачынае толькі з моманту вяртання ў Львоў пасля савецкага палону. Потым, па меры развіцця апавядання, можна зразумець, што, з пункту гледжання аўтара і яго непасрэднага атачэння, перыяд інтэнсіўных баёў у рэгіёне быў проста часам, які неабходна "перабыць". (Poliuha, 2003; P. 5-6). Хутчэй за ўсё, такая "рамка памяці" абумоўленая тым, што для гэтых груп людзей сітуацыя не змянілася радыкальна - змяніўся толькі вораг, што патрабавала адпаведнай перыядычнай адаптацыі пэўных тактычных дэталяў да новай рэальнасці.

Гэта вядома не азначае, што яны выпадалі з кантэксту агульнай трывожнасці, аб чым сведчаць мемуары Лукі Паўлішына:

З набліжэннем фронта [савецкага, які вяртаўся] мы ўсе [АЎН і УПА] адчувалі... няпэўнасць. Хтосьці планаваў прарывацца на ўсход, іншыя – на захад. Тым часам магутны Захад дапамагаў СССР у вайне супраць Рэйху... Не хацелася пакідаць родную зямлю, але я ведаў, што мне трэба сысці з УПА і распачаць іншае жыццё, каб працягваць барацьбу з бальшавізмам. (Pavlyshyn, 2010; P. 265).

3 гэтага ўрыўку добра відаць, што падполле хвалявала не столькі агульная няпэўнасць сітуацыі або страх перад вяртаннем бальшавікоў, колькі праблемы строга практычнага характару з улікам іх абставінаў.

Аналагічная карціна вымалёўваецца ў мемуарах Ірыны Казак "Быстрай", якая апісвае чэрвень-ліпень 1944 г. як пачатак падрыхтоўкі жанчын-удзельніц падполля, якія збіраліся застацца ва Ўкраіне, а надалей – як перыяд хавання ў лясах, каб не сустрэцца ані з ваюючымі нямецкімі вайскоўцамі, ані з савецкімі сіламі (Коzak, 2020; Р. 101-114). Агульны страх у мемуарах аўтаркі распаўсюджваецца хутчэй на мірнае насельніцтва, будзь тое жыхары Львова, якія рыхтаваліся да ад'езду і метадычна раскладалі спакаваную маёмасць перад дамамі (Коzak, 2020; Р. 101), або карпацкія вяскоўцы, якія рыдалі, бачачы, як да іх набліжаюцца савецкія жаўнеры (Коzak, 2020; Р. 112 -113).

І яе назіранні былі цалкам слушныя. Усе гэтыя падзеі пакінулі нязмыўны след у асабістым досведзе і калектыўнай памяці жыхароў Заходняй Украіны ды прывялі да вялізнага злому ў асабістых лёсах мас, фактычна азнаменаваўшы страту ўсталяванага ладу жыцця ў цывілізаваным заходнееўрапейскім грамадстве на карысць навязанай ім савецкай цывілізацыйнай прасторы ў адпаведнасці з расійскімі культурнымі кодамі, у асяроддзі, цалкам чужым для кожнага, хто жыў у Заходняй Украіне. Больш за тое, шмат для каго гэты злом азначаў эміграцыю на Захад, удзел у антыкамуністычным падполлі і (або) рэпрэсіі ў форме ссылкі ў Сібір або штосьці накшталт унутранай эміграцыі. У выніку падзеі бітвы пад Бродамі 1944 г. часта разумеюцца як прэлюдыя і фон асноўных падзей, што разгортваліся ў рэгіёне – навязання савецкай улады.

Вывучаючы мемуары і дадаючы да аналізу ўспаміны старэйшага пакалення, можна прыйсці да высновы, што бітва пад Бродамі тады ўспрымалася і дагэтуль у калектыўнай памяці застаецца не толькі ў кантэксце ваенных дзеянняў, якія самі па сабе ўлетку 1944 г. не былі чымсьці асаблівым, але і ў разрэзе некалькіх іншых тэм, якія мелі прамейшае дачыненне да мас мірнага насельніцтва. Насамрэч, мяркуючы па ўсім, памяць пра бітвы вакол Львова ў 1944 г. падзяляецца на некалькі іншых ліній, якія ў большай ці меншай ступені шчыльна павязаныя прычыннай сувяззю з афіцыйнай бродаўскай бітвай.

Што дачытыць розных груп насельніцтва, асаблівасці ўспрымання падзей таго часу і, такім чынам, і памяці аб іх натуральным чынам істотна залежаць ад таго, да якой групы належаў чалавек. У сваю чаргу, самі групы фармаваліся адпаведна пэўным прынцыпам, такім як супольны досвед або супольная абраная тактыка ўзаемадзеяння з савецкім акупантам. Адпаведным чынам, вядома, успрыманне і памяць, і нават адбор важных тэм можа істотна адрознівацца паміж звычайнымі мірнымі грамадзянамі залежна ад таго, ці яны вырашылі застацца ці з'ехаць, строга падпарадкавацца закону альбо палічыць за лепшае ўступіць у апазіцыйны рух.

З улікам вышэй абазначаных акалічнасцяў за тэму даследавання будзе лічыцца памяць аб падзеях, звязаных з наступам савецкай арміі. У калектыўнай свядомасці гэты наступ абазначаецца досыць ёмістай фразай "калі прыйшлі маскалі ў другі раз". Будуць таксама параўнаныя спосабы ўспрымання і адбору сцэн для памінання сярод розных катэгорый насельніцтва залежна ад нацыянальнай спадчыны, палітычных схільнасцяў, выбарам застацца ўхаце або эміграваць і г.д.

За асноўную крыніцу пры аналізе вобразаў і ўспамінаў ва ўсіх выпадках браліся мемуары. З улікам таго, што вельмі мала хто з людзей, якія пісалі мемуары і пражывалі ў Заходняй Украіне, ігнаравалі падзеі лета 1944 г., у даследаванне трапіла вялікая колькасць дакументаў, дзе адлюстроўваюцца розныя досведы і лёсы аўтараў. Тое, што мемуары звычайна пісаліся прыблізна праз 15 або нават некалькі дзясяткаў гадоў пасля абмяркоўваных падзей, фактычна гарантуе, што ў іх апісваюцца толькі самыя значныя здарэнні, самыя яскравыя ўражанні і перажыванні. У нашым выпадку даследчык мог выбраць з цэлай падборкі мемуараў, якія пісалі самыя розныя аўтары, што дазволіла адабраць асноўныя, практычна ўніверсальныя асацыяцыі, а потым перайсці да мясцовых асаблівасцяў ва ўспрыманнях, якія зазвычай залежаць ад канкрэтнай суполкі або становішча асобнай меншай групы.

Самая распаўсюджаная тэма – гэта рэакцыя на прыход савецкіх войскаў і вяртанне савецкай улады ў тым выглядзе, у якім гэтыя падзеі адбываліся. Трэба заўважыць, што ўвядзенне савецкай улады ўспрымалася як "канец свету", што тлумачыцца не сімпатыямі да нацыстаў, а папярэднім досведам прыходу "саветаў", як іх звычайна

называлі. У калектыўнай памяці гэты эмацыйны водгук зафіксаваны як ёмісты анекдот: "Чым першыя саветы былі лепшыя за другія? Тым, што першыя сышлі праз два гады, а другія прыйшлі і засталіся". Фактычна апакаліптычнае пачуццё (у сэнсе поўнай страты кантакту не толькі з даваенным жыццём, але і з нармальнай штодзённасцю) прасякае амаль кожныя мемуары, незалежна ад таго, ці пісаў іх удзельнік падполля, ці звычайны мірны жыхар.

Увогуле, акрамя паведамленняў аб гвалце, які ў пэўнай ступені падаецца ў рэтушаваным выглядзе або як штосьці ўласцівае вайне і захопу, гэтае пачуццё перадаецца праз гісторыі жыцця ў выгнанні, канфіскацыі зямлі, ссылкі ў Сібір або падобныя тэмы, а таксама беспаспяховыя спробы эвакуявацца на Захад. Можна дапусціць, што найбольш красамоўна моцнае і трывалае пачуццё таго, што іх свет знікае, перадаецца нават не ва ўкраінскіх ці польскіх успамінах, а ў напісаных асобай габрэйскай нацыянальнасці. Апісваючы сітуацыю ліпеня 1944 г. яна падкрэслівае найперш усеагульную паніку і чуткі аб жорсткасці саветаў, пры тым што ў выпадку габрэяў было б лагічна і апраўдана чакаць прыходу савецкіх войскаў з надзеяй на лепшае, бо толькі яны маглі выратаваць тых нешматлікіх, якія перажылі Галакост у Заходняй Украіне. Але адчай з нагоды набліжэння татальнай катастрофы адчуваецца нават у тэкстах, напісаных мемуарыстамі габрэйскага паходжання.

Гэтая тэма шчыльна пераплятаецца з матывам масавай эміграцыі. Насамрэч яна ў значнай ступені перагукаецца з тэмай "надыходзячай катастрофы" і прысутнічае ў асноўным ва ўкраінцаў замежжа, з улікам таго, што большасць палітычна- і грамадска-актыўных прадстаўнікоў украінскай дыяспары ў Заходняй Еўропе і Паўночнай Амерыцы – гэта выхадцы тых, хто ўцякаў ад савецкага ўварвання ўвесну і ўлетку 1944 г. Практычна ўсе мемуары аб украінскім жыцці ў эміграцыі пачынаюцца з гісторый уратавання ад катастрофы, якія распавядаюцца не толькі эмігрантамі з Заходняй Украіны, але і Цэнтральнай ды Ўсходняй. Яскравым прыкладам – успаміны выбітнага навукоўцы і славіста, ураджэнца Харкава Юрыя Шавялёва.

Прыклад Ю. Шавялёва асабліва красамоўны, бо паходзячы з Харкава, ён меў цалкам інакшы досвед і ўспрыняцце савецкай улады, чым заходнія ўкраінцы. Яго сапраўды можна лічыць за адносна аб'ектыўнага сведку, бо ў яго практычна не было асабістых сувязяў з Заходняй Украінай. Упершыню ён туды прыехаў у камандзіроўку ў 1940 г., а ў другі раз – у якасці ўцекача з Харкава пасля яго акупацыі савецкай арміяй. Вось дакладнае апісанне агульных настрояў ад Ю. Шавялёва:

Тым часам у будучыні чакаць даводзіцца толькі горшага. Разбітыя нямецкія войскі адступаюць. 20 сакавіка 1944 г. пала Вінніца. Фронт хутка рухаецца на захад і амаль прайшоў Цярнопаль, які паў 15 красавіка. (недакладнасць — Цярнопаль савецкая армія ўзяла 16 красавіка 1944 г. — О.І.) Львоў пад пагрозай, людзі гавораць пра эвакуацыю, кожнаму даводзіцца вызначацца — пакінуць горад ці застацца. На паховінах Сімовіча ў сярэдзіне сакавіка думкі разышліся — і пра самога Сімовіча, і пра нашыя перспектывы. Яны гаварылі пра нябожчыкаў, але што па-сапраўднаму ў іх у галаве? (Sheveliov, 2017; Р. 568).

Аўтар успамінаў захоўвае дыстанцыю ад падзей, тлумачачы, што ў яго няма каранёў у рэгіёне. Сваю пазіцыю ён апісвае як вымушанае рашэнне назаўсёды з'ехаць. Яго аповед добра перадае агульны страх і няпэўнасць, якія па меры набліжэння канцоўкі перарастаюць амаль у паніку. Пра гэта ён прыгадвае, апісваючы ўласную сустрэчу з Уладзімірам Кубіёвічам – апошнюю ў Львове ды ўвогуле ва Ўкраіне.

З іншага боку, для эмігрантаў галіцкага паходжання, асабліва тых, каму давялося з'ехаць у дзяцінстве або юнацтве, гэтая эміграцыя сталася цэнтральнай падзеяй ва ўспамінах аб усім, звязаным з бродаўскай бітвай. Жывы прыклад такога падыходу можна знайсці ў мемуарах Залескай-Анышкевіч (Zales'ka-Onyshkevych, 2018; Р. 87-91). Сам тэкст на рэдкасць эмацыйны, багаты на параўнанні і апісанні, што сведчыць не толькі пра эмацыйнасць аўтаркі, але і пра яскравасць ды значнасць яе ўражанняў – асабліва з улікам таго, што мемуары пісаліся праз дзесяцігоддзі пасля апісваных падзей, у эміграцыі. Перш за ўсё, самае яскравае ўражанне – раптоўнасць падзей, нягледзячы на папярэднюю падрыхтоўку і прадумванне: "мы мусілі з'ехаць з нашага горада Стрыя. На зборы ў нас было толькі 15 хвілін. Я хутка занесла суседзям сваіх ангорскіх трусоў, а Бацька даў ім некалькі рэдкіх кніг." (Zales'ka-Onyshkevych, 2018; P.88). Іншае ўражанне – страх аказацца пад уладай "маскалёў": "галоўнае было паспяшацца, каб не сустрэцца з расійскімі салдатамі, іх камуністычнымі ўладамі і тэрорам, які з сабой заўсёды нёс савецкі рэжым" (Zales'ka-Onyshkevych, 2018; P. 88).

Мабыць адзіныя мемуары мірнага жыхара, дзе выразна перадаецца ваенная канкрэтыка, напісаныя Яўгенам Наканечным (Nakonechnyj, 2006), які ў час бітвы пад Бродамі быў падлеткам. Яго ўспаміны практычна ўяўляюць з сябе храналогію таго, як чыста ваенныя аспекты "Бітвы за Львоў" адбіліся на жыцці цывільнага насельніцтва горада. Храналогія пачынаецца з бамбардавання ў красавіку 1944 г.:

Напярэдадні [рымска-каталіцкага] вялікадня Львоў бамбілі, як ніколі раней. Спачатку на парашуце скідвалі асвятляльныя ракеты, а потым сыпаліся бомбы. Нямецкая супрацьпаветраная абарона аказалася досыць слабай. Мы даведаліся, што сярод ахвяр – нямецкія вайскоўцы і звыш 200 мірных жыхароў. У горадзе на некалькі дзён знікла электрычнасць, вада, газ. (Nakonechnyj, 2006; P. 271-272).

Пазней, у чэрвені 1944 г., вуліца Гарадоцкая, дзе жыў Наканечны і яго бацькі, стала асноўным напрамкам адступлення нямецкага войска. Паток вайсковых і цывільных аўтамабіляў пастаянна нарастаў, бо эвакуявацца пачалі і супрацоўнікі цывільнай адміністрацыі ды звычайныя жыхары горада (Nakonechnyj, 2006; Р. 272). З ценявога боку вайны, як фіксуецца аўтарам, хадзілі разнастайныя чуткі, якія тычыліся перспектыў нямецкай абароны горада, магчымых савецкіх рэпрэсій, мудрагелістых брытанскіх пяхотных сіл, якія мусілі прыйсці на дапамогу палякам (Nakonechnyj, 2006; Р. 273).

У кантэксце тэматыкі гэтай працы варта звярнуць увагу прынамсі на адзін з мастацкіх твораў, часткова прысвечаных падзеям вакол "бітвы за Львоў", бо яны ўяўляюць з сябе эфектыўны сродак мемарыялізацыі, досыць тыповы для гэтага рэгіёну, што выкарыстоўваецца для фіксацыі памяці, а часцяком насамрэч і яе фармавання. Да такіх адносіцца раман Рамана Іванычука "Вогненныя слупы", дзе гаворка ідзе пра падзеі ў Заходняй Украіне 1944-1945 гг.

Раман апублікаваны ў 2003 годзе. У ім апісваюцца падзеі, што адбываліся ў Каламыйскім раёне Карпацкіх гор пачынаючыз вясны 1944 г., калі рэгіён яшчэ быў акупаваны нацысцкім рэжымам, і заканчваючы 1946 г., калі ён становіцца арэнай жорскіх сутыкненняў паміж нацыянальным падполлем і савецкімі ўладамі. Частку рамана, у якой фігуруе сям'я настаўніка Мірона (бацькі аднога з асноўных герояў), можна лічыць аўтабіяграфічнай, бо ў ёй фактычна рэканструюецца асабісты і сямейны досвед аўтара. Адзінае значнае змяненне – лёс сястры галоўнага персанажа. Яе сапраўднае імя было Наталка, а не Юлія, і ў падполлі яна не ўдзельнічала. Хаця наўпрост з "бітвай за Львоў" гісторыя настаўнікавай сям'і не звязаная, яна служыць добрым прыкладам таго, як успрымалася паўторнае

ўсталяванне савецкай улады. Яе асноўным вынікам на эмацыйным узроўні было бясконцае спаўзанне ў шэрасць і страх, што наступаваў кожнаму эпізоду непрыкрытага гвалту. Практычна кожнае дзеянне персанажаў дыктуецца страхам перад магчымымі рэпрэсіямі – да такой ступені, што Мірон на навучанне едзе ў горад, каб пагроза ссылкі не закранула ўсю сям'ю. Яго бацькі пастаянна папаўняюць запасы сухароў, каб іх хапіла на дарогу да Сібіры і г.д.

Гаворачы пра лета 1944 г., украінскі наратыў – не адзіны, да якога можна звярнуцца. Увагі таксама заслугоўваюць наратывы польскі і габрэйскі. Польскі наратыў падобны да ўкраінскага, але адрозніваецца пачуццём глыбокай крыўды і безнадзейнасці. Ад украінскага польская крыўда адрозніваецца тым, што міжваенны перыяд жыцця ў Заходняй Украіне разглядаецца як "залатыя часы", а Польшча выяўляецца як "антэмурале" супраць бальшавізму. У той жа час украінская крыўда супрацьпастаўляецца савецкай штодзённасці.

Габрэйскія наратывы ў сувязі з досведам Галакосту даволі сціслыя. У іх прыход "радзянцаў" або "саветаў" успрымаецца як вызваленне ад бясконцага кашмару. Таму доказам – сведчанні равіна Давыда Каганэ і Лешка Алерганда. Тым часам польскія аповеды больш складаныя і ў чымсьці супярэчаць украінскім. Польскае падполле разглядала наступ саветаў як магчымасць аднавіць польскі кантроль над Заходняй Украінай (што яны спрабавалі прадпрыняць з дапамогай кампаніі "Бура", але беспаспяхова). У выніку польскае стаўленне да "бітвы за Львоў" часткова супадае з украінскім адносна аднаўлення савецкага кіравання (як да катастрофы) і часткова звязанае з траўмай высылкі – з улікам таго, што адным з наступстваў для палякаў Заходняй Украіны было перасяленне ва Ўроцлаў у 1946 г.

У габрэйскіх мемуарах прасочваецца два ўзроўні – з аднога боку, відавочны матыў вызвалення ад пэўнай смерці ад рук нацыстаў, а з іншага – адгалоскі нацыянальных наратываў бездапаможнасці і пытання "што цяпер рабіць?". Тым не меней, пераважае надзея і чаканне выйсця, што цалкам зразумела, бо пад нацысцкай акупацыяй габрэям пагражала нішто іншае як поўнае фізічнае вынішчэнне. Прыклады такіх уражанняў ёсць у мемуарах равіна Каганэ, які выжыў дзякуючы таму, што схаваўся ў мітрапаліцкіх палатах комплексу Сабора святога Юрыя ў Львове:

Чэрвень і ліпень 1944 г. [Надыходзячы савецкі] фронт падышоў да самага горада. З кожным днём бамбаванні былі ўсё болей бязлітасныя. [Немцы] мне забаранілі спускацца ў бамбасховішча, куды шмат хто з жыхароў навакольных будынкаў хаваўся падчас бамбёжак. Я застаўся ў бібліятэцы. Дрыжаў ад страху, але ў сэрцы жыла надзея і пачуццё ўдзячнасці вызваліцелям. Львоў быў вызвалены 27 ліпеня 1944 года з прыходам Чырвонай арміі. Нарэшце я быў вольны, як любы іншы чалавек (Kahane, 2003; Р. 193).

Успаміны іншага львоўскага габрэя, які выжыў (Лешка Алерганда), вельмі падобныя тонам у дачыненні да прыходу Чырвонай арміі. З аднога боку, ён апісвае перыяд страху на пачатку дня 27 ліпеня. Потым у рэшце рэштаў ён і яго маці вырашылі выйсці вонкі, у людзі.

У габрэйскіх мемуарах больш падрабязна, чым ва ўкраінскіх або польскіх, фіксуюцца водгукі змаганняў і агульныя дэталі яўна ваеннага характару. Гэта не здзіўляе, бо за перасоўваннямі савецкага войска, ад якога залежала іх выратаванне, яны сачылі пільна. Можна зразумець і іх удзячнасць да савецкага рэжыму, хаця ўкраінцы і большасць

палякаў яго і не падзяляюць. У пазнейшыя перыяды гэтыя эмацыйныя адрозненні, што грунтаваліся на розным калектыўным досведзе, выліліся ў канфлікты памяці.

На заканчэнне варта дадаць, што апісаныя ўкраінскія наратывы выйшлі на першы план ва ўмовах цяперашняй расійскай вайны супраць Украіны, якая выклікала паток уцекачоў праз Заходнюю Ўкраіну і ў памяці цэлых пакаленняў адрадзіла жах перад наступам "маскалёў". Асабліва яўна паралелі з падзеямі 1944-1946 гг. у гэтым самым рэгіёне адчулі людзі старэйшага ўзросту і даследчыкі гісторыі.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Allerhand Leszek, Allerhand Maurycy, 2012; Zapiski z tamtego swiata.; Krakow
- 2. Галузевий Державний Архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф.13, спр. 372, Т.74
- 3. Грицак Павло, 1959; Вежі і кулемети; Мюнхен
- 4. Кагане, Давид, 2003; Щоденник львівського гетто; Київ, "Дух і Літера"
- 5. Козак Ірена, 2020; "Зродились ми великої години..."; Львів, "Манускрипт"
- 6. Наконечений Євген, 2006. Шоа у Львові; Львів, "Піраміда"
- 7. Павлишин Лука, 2010; "На грані двох світів..."; Львів
- 8. Полюга Любомир, 2003; Шляхами спогадів; Львів
- 9. Шевельов Юрій, 2017; Я-мені-мене... (і довкруги); Харків, Видавництво Олександра Савчука
- 10. 13агоруйко Роман, 2005; Повернення зі справжнього пекла; Львів
- 11. Залеська-Онишкевич, Лариса, 2018; Бомби, кордони і два праві черевички; Львів

THE BATTLE OF ORSHA IN 1514 AS A PLACE OF MEMORY IN POLAND, LITHUANIA, UKRAINE, BELARUS AND RUSSIA: IS UNDERSTANDING POSSIBLE?

Aliaksandr Kazakou

Military events generate a rather specific, often problematic memory. Inevitably associated with the death of people, they are able to act both as a factor of uniting society around certain values, and as a cause of discord between nations (contested memory). The battles of the distant past are inferior in importance to the bloody pages of recent history, such as the Second World War, but they too sometimes become the subject of the politics of memory, evoking pride in the descendants of the victors and hurting the feelings of the descendants of the vanguished. Such events include the Battle of Orsha in 1514, which after the collapse of the USSR returned from oblivion and took a significant place in the national historical narrative of Belarus, and later received certain attention in Lithuania and Ukraine. Unlike Grunwald, which lost its former importance as an episode of the fight against German aggression (Sahanovich 2022), the Orshan victory not only retains the importance of a place of memory, but also acquires a new meaning in connection with the annexation of Crimea by Russia in 2014 and the beginning of the war in eastern Ukraine⁷⁷, which coincided with the 500th anniversary of the event. In this article, I will try to look at the Battle of Orsha from the perspective of historical memory in the five «participating» countries (Poland, Belarus, Lithuania, Ukraine, Russia) and reveal discrepancies in national narratives. I will also try to consider whether it is possible to overcome these differences and reach an understanding.

First, a few words about the historical event itself. In 1512, the Grand Duchy of Moscow started another war against the Grand Duchy of Lithuania (GDL). In the summer of 1514, the Muscovites managed to capture an extremely important fortress Smolensk on the third attempt. After that, the Muscovite forces moved deep into the territory of the GDL, and met the Litvin-Polish army under the command of the Hetman of the Supreme Prince Kanstantsin Astrozhski near Orsha. As a result of the battle that took place on September 8, 1514, Astrozhski completely crushed the enemy. The winners manage to capture a lot of enemies, including most of the governors of Moscow, battle flags, a cart and many horses.

As it often happens, the scale of the battle was greatly exaggerated in the literature. According to the popular version, the Muscovite army numbered 80,000 men, while the Litvin-Polish army numbered 30,000 to 35,000. Today, historians treat these data with great skepticism and lean towards figures that are several times smaller, especially in regard to the size of Moscow forces (*Kazakov 2017, 17–19*). But one way or another, the battle was quite large-scale for the Eastern European region. It is not by chance that it became known as the «great battle» among contemporaries.

Soon hetman Astrozhski continued his movement to the east and reached Smolensk, but it was not possible to capture the city. The immediate strategic consequences of Orsha's victory

⁷⁷ The article was finished in May 2022, so recent changes in the "Orsha" discourse caused by the full-scale Russian-Ukrainian war are not covered in it.

turned out to be modest. It was possible to return three points in the east of the country, which were previously ceded to the enemy: Krychau, Mstislau and Dubrouna. At the same time, in the international arena, the fame of Orsha was widely promoted by the Jagiellonians, which resulted in their diplomatic success (*Gralia 2014*).

Now let's move on to an overview of the memory of the battle in five countries that consider it part of their history.

Poland

Historical science in Poland did not experience such strong ideological pressure as in the republics of the Soviet Union. Due to this, there is continuity in the study of the Battle of Orsha from the end of the 19th century to this day. During this time, many scientific articles and popular essays were written about the Battle of Orsha. It is not surprising that works about the Battle of Orsha that became classics were created in Polish historiography (*Herbst & Walicki 1949; Żygulski 1981*). The interest in the event was fueled by the presence of a bright iconographic source unique to Eastern Europe of that period, the painting «The Battle of Orsha» by an unknown artist, which is kept in the National Museum in Warsaw.

The point of view on the battle has hardly changed both among professional historians and among the general public. Disagreements could appear in such aspects as the estimation of the number of troops, their disposition on the field near Orsha, and the exact course of events on September 8, 1514.

In 2000, the compilation by Piotr Dróżdż was published and considered a kind of summary of the Polish vision of the Battle of Orsha (*Dróżdż 2000*). Despite the fact that the army was commanded by the Lithuanian hetman and consisted of Poles and Lithuanians, in the Polish narrative, the battle is predominantly presented as a Polish victory. An example of this is the publication of the major Polish newspaper Rzeczpospolita, where the battle is called «one of the greatest triumphs of Polish arms» (*Rzeczpospolita 2019*).

It should be mentioned that military history is generally very popular in Poland. The Battle of Orsha is certainly included in the canon of the most vivid military events of the Middle Ages and early modern times, which was reflected even in the monumental commemoration. The «Tomb of the Unknown Soldier» in Warsaw, one of the most important monuments in Poland, is decorated with signs listing the past battles and military operations which Polish soldiers participated in. The inscription «Orsza 8 IX 1514» stands there alongside other battles such as Grunwald 1410 and Vienna 1683.

The 500th anniversary of the Battle of Orsha was celebrated in Poland with a number of events. Special issues of periodicals were published, including of the popular historical magazine «Mówią wieki». Two public discussions were held: one was held as part of the annual Historical Book Trade (*Targi książki historycznej*), the other was organized by the Center for Polish-Russian Dialogue and Understanding in Warsaw. Despite these attempts at dialogue, what is written and said about the Battle of Orsha in other countries has almost no influence on the Polish narrative. It is noteworthy that the book of the Russian historian Aleksei Lobin, where a number of old theses were revised, did not cause a lively discussion in Polish historiography.

Belarus

As part of the Belarusian national narrative, the first words about the Battle of Orsha were spoken by Vaclav Lastousky, Usievalad Ihnatousky and Mitrafan Dounar-Zapolsky (Sahanovich

2014). They saw this event as an example of the glorious struggle of their ancestors against external aggression. With the establishment of a totalitarian system in the USSR, the battle of Orsha naturally became a forbidden topic as it contradicted the idea that the Belarusian people, under the rule of Lithuanian and then Polish feudal lords, sought to unite with the fraternal Russian people in one state.

With the growth of the national movement in the late 1980s the interest in the Battle of Orsha was revived. In the process of nation-building, the formation of national historical myths became extremely relevant. Astrozhski's victory over the Moscow army was too vivid an event not to take an honorable place in the new historical narrative. It began to be mentioned in study guides; historians (and not only) began to write articles about it in magazines and newspapers. The Battle of Orsha was depicted as a historical example of the defense of the independence of the Grand Duchy of Lithuania, which was perceived as a Belarusian state. It was emphasized that the army from Belarusian lands played a key role in defeating the enemy. The authors drew attention to the fact that the commander Astrozhski, like most of the army, was Orthodox, i.e. of one faith with the invaders. This was mentioned to illustrate the priority of protecting the Motherland over religious interests (Sahanovich 2014, 20–25).

In the early 1990s the number of materials written about the Battle of Orsha was bigger than the number of materials on other events of national history. The number of publications about it doubled every year and reached 40 in 1994, which contributed to the extraordinary popularization of this event. As Henadz Sahanovich notes, «thanks to historians and publicists, the battle of Orsha became a cornerstone in the construction of modern Belarusian identity» (Sahanovich 2014, 37). On September 8, 1992, the anniversary of the battle, the patriotic Belarusian military men took a public oath. It was then that the idea of this date as the «day of Belarusian military glory» was born. It was assumed that it would become an alternative to the «Soviet Army and Navy Day». However, the date of September 8 did not acquire any official status.

The change of political regime in 1994 brought a new ideology. Orientation towards a close alliance with Russia left no possibility for official commemoration of the Orsha victory day even at the local level. The informal festivals that took place every year near Orsha on the Krapivenskaye field often ended with the arrest of their participants, or were generally disrupted by the authorities (Rudling 2017, 91–92).

However, the 500th anniversary of the Orsha victory fell on the beginning of the so-called «soft Belarusianisation». A number of events were held in Belarus that had some connection to the battle. The scientific conference «Military triumphs of the era of the Grand Duchy of Lithuania» dedicated to the memorable date was held in the castle complex «Mir». As we can see, the battle of Orsha did not appear in the title, which was certainly not a coincidence. Another conference about wars in the history of Belarus, as well as a public discussion about the Battle of Orsha with the participation of foreign guests, were organized by the Institute «Political Sphere» in cooperation with the Embassy of Lithuania in Belarus. The above-mentioned issue of the magazine «Mówią wieki» translated into Belarusian was published. One issue of the independent magazine «ARCHE» was dedicated to the Battle of Orsha, as well as another issue of the annual scientific publication «Herold Litherland».

On September 6, 2014, a solemn celebration with a prayer took place on the Krapivenskaye field, which the authorities did not interfere with. An exhibition of the Belarusian Union of Artists dedicated to the Battle of Orsha was held in the Palace of Arts in Minsk. The National Bank of Belarus issued a jubilee coin in honor of the Orsha winner - Hetman Kanstantsin

Astrozhski. Still, the actual battle was not mentioned not only on the coin, but even in the text of the accompanying information booklet.

The revival of interest in the Orsha battle in the anniversary year did not have a serious impact, although independent media, as before, published materials about the battle. Such publications, as a rule, appeared once a year - on September 8. A radical change in the political climate in Belarus in 2020 put an end to even the minimal manifestations of liberalism in relation to the national version of historical memory, which the official regime demonstrated in previous years. But even today, the battle of Orsha remains an important page of national history and a day of Belarusian military glory in the minds of nationally oriented Belarusians.

Lithuania⁷⁸

Different periods of the era of the Grand Duchy of Lithuania occupy different places in the historical memory of modern Lithuania: the most popular are the stories related to medieval history, when the state actively expanded its borders and defended itself from the Crusaders. The early modern period, that is, the era of the late Grand Duchy and the Commonwealth, remains in the shadow of the previous period; this also applies to the Battle of Orsha. Unlike Grunwald, which was actively commemorated even in the Soviet era, the Battle of Orsha remained an unknown event to the general public up until recently and was hardly interesting to professional historians (Čepaitene 2013, 382–383; Vitkūnas 2015, 72–73). Interestingly, the Wikipedia article in Lithuanian does not contain any references to Lithuanian publications. A rather limited commemoration of the battle was observed only in the military discourse (Jakštys 2014).

A certain turning point occurred in 2014, which was declared the year of the Battle of Orsha. The resolution of the Seimas emphasized the extreme importance of this victory in the history of Lithuania. In September, a representative scientific conference was held in the palace of the Grand Dukes of Lithuania, together with a solemn victory celebration in the center of Vilnius with the participation of an honor guard company and a military music band (*Delfi 2014*). A jubilee coin and a medal were issued. The number of publications about the Battle of Orsha in the Lithuanian-language media soared.

Celebrations were held in the capital of Lithuania on the 505th anniversary of the battle as well. There was a public discussion with the participation of historians. The official part included the speeches of the ambassador of Ukraine, the military attache of Poland and the deputy commander of the Lithuanian-Ukrainian-Polish peacekeeping brigade. In public rhetoric, the battle was presented as a memorable event not only in Lithuanian history, but also as an example of the joint struggle for freedom of Poles, Lithuanians and Ukrainians. It is interesting that a similar celebration was organized by the Lithuanian authorities in the following year, 2020, although the date was not an anniversary (TVP Wilno 2020). That time, Belarus joined the three nations that won the Battle of Orsha. Four flags were hung above the stage where the official ceremony took place: three state flags of Poland, Lithuania and Ukraine, as well as a white-red-white flag with the coat of arms «Pahonia», which became a symbol of the political protests of 2020 in Belarus. It is interesting that the Belarusian flag was the second, right after the Lithuanian flag, which was hardly a coincidence.

Despite the celebrations organized by the authorities, the Battle of Orsha remains (at least for now) outside the national historical discourse of Lithuania.

⁷⁸ I am grateful to Rūstis Kamuntavičius for his advice on the Lithuanian narrative of the Battle of Orsha.

Ukraine

The case of Orsha does not belong to the well-known plots of Ukrainian history. Moreover, the «Lithuanian» period is generally not popular among both scholars and the general public. It is perceived as only as a period between two plots which are important for the national narrative: the medieval «Ukraine-Rus» with its center in Kiev, and later in Galicia, and the «Cossack revolution» of the 17th century.

It cannot be said that until 2014 the battle of Orsha was completely unknown to the general public, or at least to history lovers. But 2014 marked a sharp increase in its popularity. This is indirectly evidenced by the number of publications on the Internet, which appear when searching separately by year. While in 2010–2013 a total of 4 publications dedicated to the Battle of Orsha appeared, in 2014 there were already 24 such publications (together with news articles about the celebration of this event).

In contrast to Lithuania, the Verkhovna Rada (Supreme Council of Ukraine) rejected the proposal of the deputies of the Svoboda party to celebrate the 500th anniversary of the Battle of Orsha in 2014. However, some of its provisions were still implemented - as it seems, as an initiative of individual subjects. Celebrations on the occasion of the Orsha victory were held in four regions of Ukraine, but were the biggest in Ostroh and Rivne, where ceremonies were held with the participation of the ambassadors of Poland and Lithuania, as well as guests from Belarus (*Radio Svoboda 2014*). Celebrations were held there in the following years as well.

On the 500th anniversary of the battle, the National Bank of Ukraine presented a commemorative coin issued in a circulation of 30,000 pieces. On the obverse there are four swords symbolizing the four peoples who won victory at Orsha: Polish, Lithuanian, Belarusian and Ukrainian. The reverse of the coin contains a symbolic composition of the battle based on stylized fragments of the painting «Battle of Orsha» (National Bank of Ukraine, b.d.).

The victory of Astrozhski did not leave artists indifferent either. For the 500th anniversary of the battle, Yuri Nikitin created a battle painting, which is now exhibited in the local history museum in Rivne. Andriy Kholomeniuk, a well-known sainter of battle pieces and a friend of the studio of military-historical art of Ukraine, also addressed this plot. On his canvas, horsemen wrapped in armor with the coat of arms of «Kolyumna» on their shields are pictured driving the enemy into the water. This painting was donated to the Ministry of Defense of Ukraine together with a work by Mykola Prodanchuk, dedicated to the Battle of Khotyn in 1621. Both artists were awarded by the Ministry of Defense, and their paintings now decorate the hall of the ministry.

Commemoration of the Battle of Orsha in the Armed Forces of Ukraine is a separate topic. Back in 2009, a decision was made to create a joint Lithuanian-Polish-Ukrainian peacekeeping brigade, but the actual implementation of the project came only in 2014. On October 5, 2017, at a solemn ceremony the brigade «LITPOLUKRBRIG" was officially named after the Great Hetman K. Astrozhski». As you can guess, such a choice was not accidental: under the command of Astrozhski, warriors from Poland, Lithuania and Ukraine fought in the Battle of Orsha.

On August 22, 2018, the 30th separate mechanized brigade received an honorary patron - Kanstantsin Astrozhski, as well as a new arm badge with an image of the Astrozhski coat of arms (*Slovo i dilo 2019*). In 2016, the tank troops of Ukraine received a new emblem - a plate glove that squeezes a pernach. The emblem of the ground forces command looks similar

as well. As a member of the uniform design team and one of the creators of symbols of the Ukrainian army, honorary artist of Ukraine Aleksa Rudenko, explained, the new emblem had its source in the famous painting «Battle of Orsha», which shows Kanstantsin Astrozhski with a pernach in his hand.

On September 8, 2018, on the day of the Orsha battle, the final competition for the best tank platoon of Ukraine took place. The Chief of the General Staff Viktor Muzhenko, who attended the ceremony, expressed an alternative version of the genesis of the new emblem. According to him, the decisive role in the battle of Orsha was played by the powerful attack of the «heavy Volyn cavalry». The modern emblem symbolizes this victory, and the tank troops of Ukraine «are the descendants of the Ukrainian chivalry of the Middle Ages» (Lykhovii 2014).

Now, in the Ukrainian-language segment of the Internet, you can find dozens of publications and videos, partially or completely dedicated to the Battle of Orsha. With the exception of educational content where the battle is simply mentioned, for example, in connection with the biography of Kanstantsin Astrozhski, these publications fall into two categories: popular texts/videos and news articles. Although the materials in the first category are more informative, the news tends to reach a wider audience.

It is quite understandable that in Ukraine the battle of Orsha is presented as the glory of Ukrainian weapons. At the same time, while the participation of other peoples in the battle can be mentioned, the emphasis is still often placed on the persona of the hetman, whose talent is attributed to the victory. An example of the most extreme manifestations of this approach are the words of General Muzhenko quoted above. When it comes to other nations, it can be noticed that Belarusians are often omitted as participants in the battle. For example, one of the publications on the page of the 5th TV channel is entitled «Battle of Orsha: how Ukrainians, Lithuanians and Poles destroyed the best warriors of the Muscovite army» (5.ua 2018). The participation of Poles and Lithuanians in the battle corresponds well with the current foreign policy agenda of Ukraine. Poland and Lithuania have become Ukraine's important partners, and historical examples of successful cooperation in the past (and even more so joint struggle against a common enemy) are very appropriate here. Belarus, on the contrary, is a strategic partner and military ally of Russia, so it not only does not correspond to this paradigm, but contradicts it.

Another distinctive point is the mythologising of the event, which is rooted not only in the textual narrative, but also in visual images. The idea of Ukrainian soldiers of that era as knights chained in armor in the Western European manner is supported by such examples as the above-mentioned emblem of the tank troops or A. Kholomeniuk's painting. Such a narrative corresponds well with the political course of Ukraine. Former belonging to European culture, in this case – military culture, corresponds to the civilizational choice made by the country in 2013-2014.

At the same time, a considerable share of publications about the Battle of Orsha in the Ukrainian-language segment of the Internet maintains a neutral tone and strives for objectivity (Cherkas 2013).

Russia

The defeat suffered by the Muscovite army near Orsha did not contribute to scientific interest in this event, although it was not silenced in pre-revolutionary Russian historiography. For ideological reasons, during the Soviet era, the battle of Orsha was not studied and mentioned

except in highly specialized publications on the history of wars prepared by the Ministry of Defense. In the post-Soviet period, it returned to the pages of textbooks, but the situation with the study of the battle did not change until the appearance of the works of Alexei Lobin, the most important of which was the book about the Battle of Orsha and the war of 1512–1522 in two editions (Lobin 2011; Lobin 2022). The main message of this book, which is not devoid of bias, is to show the insignificance of the battle in all aspects: from the military-tactical (there were few troops involved, the losses of the Moscow army were not high, etc.) to the diplomatic. In addition, Lobin criticizes Lithuania, Belarus and Ukraine for commemorating the Orsha victory and politicizing this topic. Moreover, the author does not make an attempt at a scientific understanding of this phenomenon through the prism of the theory of memory culture and historical politics. It seems that it is quite easy to find an answer to the question why a historical example of the struggle against Muscovy and, say, not against Tatars or Swedes acquired such significance as the place of memory in Belarus. Lobin, however, does not even try to raise such a question, but is only indignant at how the «image of the enemy» is being formed in the «former republics» (Lobin 2022, 6).

Lobin's vision of the Battle of Orsha was received enthusiastically by the Russian public: the complete defeat of the Moscow army was presented as insignificant, and the significance of the victory for the Lithuanian-Polish side was unimportant. In the absence of alternative works in Russian historiography, such a point of view prevailed not only in the scientific field, but also among the general public. Examples include the relevant Wikipedia article, as well as the popular military history blog Razvedopros, where the issue about the Battle of Orsha has nearly a million views.

A painful reaction to the commemoration of the battle in neighboring countries is observed among chauvinistic Russian publicists (see, for example: *Kholmogorov 2014*) and pro-Russian groups in Belarus, ideologically close to them (*Zapadnaya Rus 2014*). Russian officials do not keep silent about this topic either. The Russian ambassador to Lithuania, Alexander Udaltsov, expressed dissatisfaction with the declaration of 2014 as the year of the Battle of Orsha. It is noteworthy that the thesis about the insignificance of this event was presented as a counterargument and taken to the extreme: «it was a *local conflict of princes* that played practically no role in the events of that time» (*Udaltsov 2014*).

Is an understanding possible?

As it can be seen from this overview, the memory of the Battle of Orsha differs in all five aforementioned countries. In Poland, the battle is one of the most striking military events of the early modern period, however it does not play the role of a national historical myth. For Lithuania and Ukraine, the commemoration of the Battle of Orsha is a relatively new phenomenon, due not only to the 500-year anniversary of the event, but also to a radical change in the situation in the region from the point of view of international security. And only in Belarus this place of memory formed the foundation of national identity in the first half of the 1990s.

Differences in ideas about the battle of Orsha can be observed along two main lines. First, the cardinal split is along the lines of «winners and vanquished». From the point of view of the descendants of the victors, it was a brilliant victory over the aggressor in a just defensive war. From the side of the descendants of the vanquished, it is an insignificant battle, the historical role of which was greatly exaggerated by Russophobes. The prospects of developing a common view of the battle of Orsha in Russia, on the one hand, and in Poland, Lithuania, Ukraine, as well as among nationally oriented Belarusian circles, on the other, became more

and more doubtful as relations between these camps radicalized. 2014 (the annexation of Crimea and the beginning of the war in eastern Ukraine) and 2022 (the beginning of a full-scale war between Russia and Ukraine) can be considered the turning points in the escalation process.

The Orsha victory as a place of memory is currently at the peak of its demand, especially in Ukraine. In order for the memory of the battle to stop dividing and begin to unite, or at least for it to lose its politicization, long-term relations of equal partnership between Russia and neighboring countries are necessary as well as a consistent policy of Russia based on respect for the sovereignty of Lithuania, Belarus and Ukraine . So far, unfortunately, we are as far from it as ever.

Not quite strong, but a noticeable discrepancy in the interpretation of the Orsha battle is also observed among people who consider themselves the descendants of the victors: each nation tends to consider it their own. However, as the threat from Russia becomes more relevant, the motive of «national victory» increasingly gives in to the motive of «united victory» (perhaps this is most noticeable in Lithuania). In the post-Crimean period, cooperation between Lithuania and Ukraine expanded and strengthened in many areas, including in scientific and historical, which, among other things, was manifested in a joint project to restore the tombstone of the winner of Muscovites, Kanstantsin Astrozhski. Such cooperation creates conditions for overcoming contradictions in historical memory, as the battle of Orsha has a unifying potential. As the celebration of the victory of the battle (Vilnius, 2020) showed, Belarus is also seen as a potential partner.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Hralia, Heronim. 2014. "Prisoners of the Battle of Arsha: Between Jagiellonian 'Propaganda of Success' and Muscovy State Interests (1514–1552)." ARCHE 12(133): 645–679. (Граля, Геронім. 2014. «Палонныя Аршанскай бітвы: паміж ягелонскай "прапагандай поспеху" і дзяржаўнымі інтарэсамі Масковіі (1514–1552)» ARCHE 12(133): 645–679.)
- 2. Zapadnaya Rus (Western Rus). 2014. «To the 500th anniversary of the Battle of Orsha.» September 7, 2014. (Западная Русь. 2014. «К 500-летию битвы под Оршей». 7 верасня 2014.) https://zapadrus.su/zaprus/istbl/1085-k-500-letiyu-bitvy-pod-orshej.html
- 3. Kazakou, Aliaksandr. 2017. «The 1514 Battle of Orsha: What Are Historians Arguing About?» Belarusian Historical Journal 11: 16–25. (Казакоў, Аляксандр. 2017. «Аршанская бітва 1514 г.: пра што спрачаюцца гісторыкі?» Беларускі гістарычны часопіс 11: 16–25.)
- 4. Likhovii, Dmytro. 2014. «500 years of Russia's shame»: the best tank platoon of the Armed Forces of Ukraine is a landing one. Novinarnia, September 8, 2014. (Лиховій, Дмитро. 2014. «500 років ганьби Росії»: кращим танковим взводом ЗСУ став десантний. Новинарня, 8 верасня 2014.) https://novynarnia.com/2018/09/08/500-rokiv-ganbirosiyi-krashhim-tankovim-vzvodom-zsu-stav-desantniy/
- 5. Lobin, Alexei. 2011. *Battle of Orsha September 8, 1514* St. Petersburg: Memorial society of Abbess Taisia. (Лобин, Алексей. 2011. Битва под Оршей 8 сентября 1514 г. Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии.)
- 6. Lobin, Alexei. 2022. *The Smolensk War of 1512–1522*. Moscow: «Russian vityaz» Foundation. (Лобин, Алексей. 2022. Смоленская война 1512–1522 гг. Москва: Фонд «Русские витязи».)

- 7. National Bank of Ukraine. b. d. "500th anniversary of the Battle of Orsha". Catalog of numismatic products. (Національниї банк України. б. д. «500-річчя битви під Оршею». Каталог нумізматичної продукції.) https://bank.gov.ua/ua/uah/investment-coins/souvenier-coins?page=3&perPage=5&search=&from=01.01.2014&to=31.12.2014 (access 15.05.2022).
- 8. Radio Svoboda. 2014. «Ukraine marks 500th anniversary of victory over Moscow invaders.» September 6, 2014. (Радіо Свобода. 2014. «В Україні відзначають 500-у річницю перемоги над московськими загарбниками». 6 верасня 2014.) https://www.radiosvoboda.org/a/26570244.html
- 9. Sahanovich, Henadz. 2014. «Battle of Orsha 1514: conflict of interpretations in Belarusian and Russian «places of memory». ARCHE 12(133): 10–39. (Сагановіч, Генадзь. 2014. «Бітва пад Оршай 1514 г.: канфлікт інтэрпрэтацый у беларускім і расійскім "месцах памяці"». ARCHE 12(133): 10–39.)
- 10. Sahanovich, Henadz. 2022 (Сагановіч, Генадзь) Памяць пра бітву пад Грунвальдам: ад падзелу да яднання народаў. "Месцы памяці: еўрапейскі погляд на пераадоленне траўмы мінулага". Зборнік артыкулаў, 2022.
- 11. Slovo i dilo. 2019. «Three combat brigades of the Ground Forces of the Ukrainian Armed Forces received new symbols.» March 11, 2019. (Слово і діло. 2019. «Три бойові бригади Сухопутних військ ЗСУ отримали нову символіку». 11 сакавіка 2019.) https://www.slovoidilo.ua/2019/03/11/novyna/bezpeka/try-bojovyx-bryhady-suxoputnyx-vijsk-zsu-otrymaly-novu-symvoliku
- 12. Udaltsov, Aleksandr. 2014. «It is impossible to drive a wedge between us.» Interview with Valery Tratstsyakou. *Litovskiy kuryer* (Lithuanian courier), November 13, 2014. (Удальцов, Александр. 2014. «Нас поссорить невозможно». Інтэрв'ю Валерыя Траццякова. Литовский курьер, 13 лістапада) 2014. https://www.kurier.lt/nas-rassoritj-nevozmozhno/
- 13. Kholmogorov, Yegor. 2014. «Victory Day for Russophobes.» *Izvestia* (Холмогоров, Егор. 2014. «День победы для русофоба». Известия) https://iz.ru/news/578093
- 14. Čepaitienė, Rasa. 2013. «Remembrance of greatness: the image of the Grand Duchy of Lithuania in the historical memory of modern Lithuania.» *Ukrainian historical collection* 16: 366–392. (Чепайтене, Раса. 2013. «Воспоминание о величии: образ Великого княжества Литовского в исторической памяти современной Литвы». Український історичний збірник 16: 366–392.)
- 15. Cherkas, Borys. 2013. «The Battle of Orsha. Prince Astrozhski against Prince of Muscovy». *Istorychna pravda (Historical truth)*, July 24, 2013. (Черкас, Борис. 2013. «Битва під Оршею. Князь Острозький проти князя Московського». Історична правда, 24 ліпеня 2013.) https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/24/131707/
- 16. 5.ua. 2018. «Battle of Orsha: how Ukrainians, Lithuanians and Poles destroyed the best warriors of the Muscovite army». October 31, 2018. (*5.ua*. 2018. «Битва під Оршею: як українці, литовці та поляки знищили цвіт армії московського». 31 кастрычніка 2018.) https://www.5.ua/ukrayina/bytva-pid-orsheiu-iak-ukraintsi-lytovtsi-ta-poliaky-znyshchyly-tsvit-armii-moskovskoho-tsaria-180271.html
- 17. Delfi. 2014. «A procession held in the old part of Vilnius to honor the victory over Moscow», September 26, 2014. (*Delfi*. 2014. «В старой части Вильнюса прошло шествие в честь победы над Москвой», 26 верасня 2014.) https://www.delfi.lt/ru/news/live/v-staroj-chasti-vilnyusa-proshlo-shestvie-v-chest-pobedy-nad-moskvoj.d?id=65964076
- 18. Dróżdż, Piotr. 2000. Orsza 1514. Warszawa: Bellona.

- 19. Herbst, Stanisław & Walicki, Michał. 1949. «Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.». *Rozprawy komisji historii kultury i sztuki* 1: 33–68.
- 20. Jakštys, Gintautas. 2014. «Oršos mūšis ir modernioji Lietuvos kariuomenė: istorinės atminties aspektas». *Traptautinė mokslinė konferencija «1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai»* Vilnius: LII Leidykla.
- 21. Rudling, Per Anders. 2017. «"Unhappy is the person who has no Motherland": National ideology and history writing in Lukashenka's Belarus». У War and memory in Russia, Ukraine and Belarus, пад рэдакцыяй Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila, Tatiana Zhurzhenko. Cham: Palgrave Macmillan.
- 22. Rzeczpospolita. 2019. «Trzy bitwy pod Orszą: Pogromcy Moskali», 19 студзеня 2019. https://www.rp.pl/historia/art9484681-trzy-bitwy-pod-orsza-pogromcy-moskali
- 23. TVP Wilno. 2020. «Obchody 506. Rocznicy bitwy pod Orszą». 9 верасня 2020. https://wilno.tvp.pl/49784185/obchody-506-rocznicy-bitwy-pod-orsza
- 24. Vitkūnas, Manvydas. 2015. «Oršos mūšis tautų istorinėje atmintyje». *Nepriklausomybės sąsiuviniai* 1(11): 68–79.
- 25. Żygulski, Zdzisław. jun. 1981. «*Bitwa pod Orszą*" struktura obrazu». *Rocznik Historii Sztuki* 12: 85–132.

БІТВА ПАД ОРШАЙ 1514 Г. ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ Ў ПОЛЬШЧЫ, ЛІТВЕ, УКРАІНЕ, БЕЛАРУСІ І РАСІІ: ЦІ МАГЧЫМАЕ ПАРАЗУМЕННЕ?

Аляксандр Казакоў

Ваенныя падзеі спараджаюць пра сябе даволі спецыфічную, часта праблематычную памяць. Непазбежна звязаныя з гібеллю людзей, яны здольныя выступаць і як фактар яднання грамадства вакол пэўных каштоўнасцей, і як прычына разладу паміж нацыямі (contested memory). Бітвы далёкага мінулага саступаюць па значэнні крывавым старонкам найноўшай гісторыі, такім як Другая сусветная вайна, але і яны часам становяцца прадметам палітыкі памяці, выклікаючы гонар у нашчадкаў пераможцаў і ранячы пачуцці нашчадкаў пераможаных. Да такіх падзей адносіцца бітва пад Оршай 1514 г., якая пасля распаду СССР вярнулася з забыцця і заняла істотнае месца ў нацыянальным гістарычным наратыве Беларусі, а пазней атрымала пэўную ўвагу ў Літве і Украіне. У адрозненне ад Грунвальда, які страціў былую важнасць як эпізод змагання з нямецкай агрэсіяй (Сагановіч 2022), Аршанская перамога не толькі захоўвае значэнне месца памяці, але і набывае новае гучанне ў сувязі з анэксіяй Крыма Расіяй у 2014 г. і пачаткам вайны на ўсходзе Украіны⁷⁹, што супала з 500-гадовым юбілеем падзеі.

У гэтым артыкуле я паспрабую зірнуць на бітву пад Оршай з перспектывы гістарычнай памяці ў пяці краінах-«удзельніцах» (Польшча, Беларусь, Літва, Украіна, Расія) і выявіць разыходжанні ў нацыянальных наратывах. Таксама паспрабую паразважаць, ці магчыма пераадолець гэтыя разыходжанні і дасягнуць паразумення.

Напачатку некалькі словаў пра ўласна гістарычную падзею. У 1512 г. Вялікае Княства Маскоўскае пачало чарговую вайну супраць Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ). Летам 1514 г. маскавітам з трэцяй спробы ўдалося захапіць надзвычай важную крэпасць – Смаленск. Пасля гэтага маскоўскія сілы рушылі ўглыб тэрыторыі ВКЛ, і пад Оршай сустрэліся з ліцвінска-польскім войскам пад камандаваннем гетмана найвышэйшага князя Канстанціна Астрожскага. У выніку бітвы, якая адбылася 8 верасня 1514 г., Астрожскі дашчэнту разграміў непрыяцеля. Пераможцам дастаўся вялікі палон, у т. л. большасць маскоўскіх ваяводаў, баявыя сцягі, абоз і шмат коней.

Як гэта часта здараецца, у літаратуры маштабы бітвы былі моцна перабольшаныя. Паводле папулярнай версіі, маскоўскае войска налічвала 80 тысяч чалавек, тады як ліцвінска-польскае – ад 30 да 35 тысяч. На сёння гісторыкі ставяцца да гэтых дадзеных з вялікім скепсісам і схіляюцца да лічбаў у некалькі разоў меншых, асабліва ў тым, што тычыцца колькасці маскоўскіх сіл (Казакоў 2017, 17–19). Але так ці іначай, бітва была вельмі маштабнай для ўсходнееўрапейскага рэгіёна. Невыпадкова ўжо сярод сучаснікаў яна стала вядомай як «вялікая бітва».

Неўзабаве гетман Астрожскі працягнуў рух на ўсход і дасягнуў Смаленска, але захапіць горад не ўдалося. Непасрэдныя стратэгічныя наступствы аршанскай перамогі выявіліся

⁷⁹ Артыкул быў скончаны ў траўні 2022 г., таму апошнія змены ў «аршанскім» дыскурсе, выкліканыя поўнамаштабнай расійска-украінскай вайной, тут не ахопленыя.

сціплымі. Удалося вярнуць тры пункты на ўсходзе краіны, які раней былі саступлены непрыяцелю: Крычаў, Мсціслаў і Дуброўну. У той жа час на міжнароднай арэне слава Оршы была шырока распрапагандавана Ягелонамі, што прынесла дыпламатычны поспех (Граля 2014).

Цяпер пяройдзем да агляду памяці пра бітву ў пяці краінах, якія лічаць яе часткай сваёй гісторыі.

Польшча

Гістарычная навука ў Польшчы не зведала такога моцнага ідэалагічнага ціску, як у рэспубліках Савецкага Саюза. Дзякуючы гэтаму назіраецца кантынуітэт у вывучэнні Аршанскай бітвы ад канца XIX ст. да сённяшняга дня. За гэты час пра бітву пад Оршай было напісана мноства навуковых артыкулаў і папулярных нарысаў. Не дзіва, што менавіта ў польскай гістарыяграфіі былі створаны працы пра Аршанскую бітву, якія сталі класічнымі (Herbst & Walicki 1949; Żygulski 1981). Інтарэс да падзеі падаграваўся наяўнасцю яскравай іканаграфічнай крыніцы, унікальнай для Ўсходняй Еўропы таго перыяду, – карціны невядомага мастака «Бітва пад Оршай», якая захоўваецца ў Нацыянальным музеі ў Варшаве.

Погляд на бітву амаль не мяняўся як у коле прафесійных гісторыкаў, так і сярод шырокай публікі. Разыходжанні маглі з'яўляцца ў такіх аспектах як ацэнка колькасці войск, іх дыспазіцыя на полі пад Оршай і дакладны ход падзей 8 верасня 1514 г.

У 2000 г. пабачыла свет кампілятыўная работа Пятра Дружджа, якую можна лічыць своеасаблівым падсумаваннем польскай візіі Аршанскай бітвы (Dróżdż 2000). Нягледзячы на тое, што войскам камандаваў літоўскі гетман, а само яно складалася з палякаў і ліцвінаў, у польскім наратыве бітва пераважна выступае менавіта як польская перамога. У якасці прыкладу можна прывесці публікацыю буйнога польскага выдання Rzeczpospolita, дзе бітва названая «адным з найвялікшых трыумфаў польскай зброі» (Rzeczpospolita 2019).

Істотна, што мілітарная гісторыя наогул карыстаецца ў Польшчы вялікай папулярнасцю. Бітва пад Оршай, безумоўна, уваходзіць у канон найбольш яскравых вайсковых падзей сярэднявечча і ранняга новага часу, што адлюстравалася нават у манументальнай камемарацыі. «Магіла невядомага жаўнера» у Варшаве, адзін з найважнейшых помнікаў Польшчы, дэкараваны шыльдамі з пералікам бітваў і ваенных аперацый мінулага, дзе праявілі сябе польскія жаўнеры. Надпіс «Orsza 8 IX 1514» стаіць там побач з іншымі бітвамі, такімі як Грунвальд 1410 і Вена 1683.

500-гадовы юбілей бітвы пад Оршай быў адзначаны ў Польшчы шэрагам мерапрыемстваў. Выйшлі спецыяльныя нумары перыядычных выданняў, у т. л. папулярнага гістарычнага часопіса «Мо́ші wieki». Былі праведзеныя дзве публічныя дыскусіі: адна адбылася ў рамках штогадовых Таргоў гістарычнай кнігай (*Targi książki historycznej*), іншая была арганізаваная Цэнтрам польска-расійскага дыялогу і паразумення ў Варшаве. Нягледзячы на гэтыя спробы дыялогу, тое, што пра Аршанскую бітву пішуць і кажуць у іншых краінах, не мае амаль ніякага ўплыву на польскі наратыў. Характэрна, што кніга расійскага гісторыка Аляксея Лобіна, дзе пераглядаўся шэраг старых тэзісаў, не выклікала жывой дыскусіі ў польскай гістарыяграфіі.

Беларусь

У рамках беларускага нацыянальнага наратыву першыя словы пра Аршанскую бітву былі сказаныя Вацлавам Ластоўскім, Усеваладам Ігнатоўскім і Мітрафанам Доўнар-Запольскім (Сагановіч 2014). Яны бачылі гэтую падзею як прыклад слаўнага змагання продкаў супраць знешняй агрэсіі. З усталяваннем таталітарнай сістэмы ў СССР бітва пад Оршай, натуральна, стала забароненай тэмай. Яна супярэчыла ідэі пра тое, што беларускі народ пад уладаю спачатку літоўскіх, а потым і польскіх феадалаў імкнуўся да ўз'яднання з братнім рускім народам у адной дзяржаве.

З развіццём нацыянальнага руху ў канцы 1980-х гг. адрадзіўся інтарэс і да Аршанскай бітвы. У працэсе нацыябудаўніцтва надзвычай актуальным зрабілася фарміраванне нацыянальных гістарычных міфаў. Перамога Астрожскага над маскоўскім войскам была занадта яскравай падзеяй, каб не заняць пачэснае месца ў новым гістарычным наратыве. Яна пачала згадвацца ў навучальных дапаможніках; гісторыкі (і не толькі) пачалі пісаць пра яе артыкулы ў часопісах і газетах. Бітва пад Оршай малявалася як гістарычны прыклад абароны незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага, якое ўспрымалася як беларуская дзяржава. Падкрэслівалася, што ключавую ролю ў разгроме ворага адыграла войска з беларускіх зямель. Аўтары звярталі ўвагу і на тое, што камандуючы Астрожскі, як і вялікая частка войска, быў праваслаўным, г. зн. адной веры з захопнікамі. Гэта павінна было праілюстраваць прыярытэт абароны Айчыны над рэлігійнымі інтарэсамі (Сагановіч 2014, 20–25).

У пачатку 1990-х гг. пра Аршанскую бітву пісалі больш, чым пра якую-колечы падзею айчыннай гісторыі. Колькасць публікацый пра яе штогод падвойвалася і ў 1994 г. дасягнула 40, што садзейнічала надзвычайнай папулярызацыі гэтай падзеі. Як адзначае Генадзь Сагановіч, «дзякуючы гісторыкам і публіцыстам, бітва пад Оршай сталася нарожным каменем у выбудове сучаснай беларускай тоеснасці» (Сагановіч 2014, 37). 8 верасня 1992 г., у гадавіну бітвы, адбылося публічнае прыняцце прысягі патрыятычна настроенымі беларускімі вайскоўцамі. Тады ж зарадзілася ўяўленне пра гэтую дату як пра «дзень беларускай вайсковай славы». Меркавалася, што яна стане альтэрнатывай «дню Савецкай арміі і флоту». Зрэшты, ніякага афіцыйнага статусу дата 8 верасня не набыла.

Змена палітычнага рэжыму ў 1994 г. прынесла новую ідэалогію. Арыентацыя на цесны саюз з Расіяй не пакідала магчымасці для афіцыйнага ўшанавання дня Аршанскай перамогі нават на лакальным узроўні. Нефармальныя фэсты, якія штогод адбываліся пад Оршай на Крапівенскім полі, часта завяршаліся затрыманнямі іх удзельнікаў, альбо наогул зрываліся ўладамі (Rudling 2017, 91–92).

Аднак 500-гадовы юбілей аршанскай перамогі прыпаў на пачатак т. зв. «мяккай беларусізацыі». У Беларусі прайшоў шэраг мерапрыемстваў, якія мелі тую ці іншую сувязь з бітвай. У замкавым комплексе «Мір» адбылася навуковая канферэнцыя «Ваенныя трыумфы эпохі Вялікага Княства Літоўскага», прымеркаваная да памятнай даты. Як бачым, бітва пад Оршай у тытуле не фігуравала, што, безумоўна, не было выпадковасцю. Іншая канферэнцыя пра войны ў гісторыі Беларусі, а таксама публічная дыскусія пра бітву пад Оршай з удзелам замежных гасцей, былі арганізаваны інстытутам «Палітычная сфера» у супрацы з амбасадай Літвы ў Беларусі. Выйшаў у свет згаданы вышэй нумар часопіса «Мо́міа wieki» у перакладзе на беларускую мову. Аршанскай бітве быў прысвечаны адзін з нумароў незалежнага часопіса «АRCHE», а таксама чарговы выпуск штогадовага навуковага выдання «Герольд Litherland».

6 верасня 2014 г. на Крапівенскім полі адбылося ўрачыстае святкаванне з малебнам, якому ўлады не перашкаджалі. У Палацы мастацтва ў Мінску была праведзеная выстава Беларускага саюза мастакоў, прысвечаная бітве пад Оршай. Нацыянальны банк Беларусі выпусціў юбілейную манету ў гонар аршанскага пераможцы – гетмана Канстанціна Астрожскага. Праўда, згадка ўласна пра бітву адсутнічае не толькі на манеце, але нават у тэксце суправаджальнага інфармацыйнага буклета.

Ажыўленне ў юбілейны год цікавасці да Аршанскай бітвы не мела сур'ёзнага працягу, хоць незалежныя СМІ, як і раней, публікавалі матэрыялы пра бітву. Такія публікацыі, як правіла, з'яўляліся раз на год – 8 верасня. Кардынальная змена палітычнага клімату ў Беларусі ў 2020 г. паклала канец нават тым мінімальным праявам лібералізму ў дачыненні да нацыянальнай версіі гістарычнай памяці, які дэманстраваў афіцыйны рэжым у папярэднія гады. Але і сёння бітва пад Оршай застаецца ў свядомасці нацыянальна арыентаваных беларусаў важнай старонкай айчыннай гісторыі і днём беларускай вайсковай славы.

Літва80

80

Не ўся эпоха Вялікага Княства Літоўскага займае аднолькавае месца ў гістарычнай памяці сучаснай Літвы: найбольш папулярнымі з'яўляюцца сюжэты, звязаныя з сярэднявечнай гісторыяй, калі дзяржава актыўна пашырала свае межы і абаранялася ад крыжакоў. Ранні новы час, то бок эпоха позняга Вялікага Княства і Рэчы Паспалітай, застаецца ў цені папярэдняга перыяду; гэта тычыцца і Аршанскай бітвы. У адрозненне ад Грунвальда, памяць пра які актыўна ўшаноўвалася і ў савецкую эпоху, бітва пад Оршай заставалася да апошняга часу падзеяй, невядомай шырокай публіцы, і амаль не цікавіла прафесійных гісторыкаў (Чепайтене 2013, 382–383; Vitkūnas 2015, 72–73). Паказальна, што вікіпедыйны артыкул на літоўскай мове не утрымлівае ніводнай спасылкі на літоўскія публікацыі. Даволі абмежаваная камемарацыя бітвы назіралася толькі ў мілітарнай сферы (Jakštys 2014).

Пэўны паварот адбыўся ў 2014 годзе, абвешчаным годам Аршанскай бітвы. У адпаведнай пастанове Сейма падкрэслівалася надзвычайная важнасць гэтай перамогі ў гісторыі Літвы. У верасні адбылася прадстаўнічая навуковая канферэнцыя ў палацы вялікіх князёў літоўскіх, а таксама ўрачыстае святкаванне перамогі ў цэнтры Вільні з удзелам роты ганаровай варты і ваеннага аркестра (*Delfi 2014*). Былі выпушчаны юбілейная манета і медаль. Рэзка павялічылася колькасць публікацый пра Аршанскую бітву ў літоўскамоўных медыя.

Святочныя мерапрыемствы ў сталіцы Літвы былі праведзеныя і на 505-годдзе бітвы. Тады адбылася публічная дыскусія з удзелам гісторыкаў, а афіцыйная частка ўключала выступленні пасла Украіны, ваеннага аташэ Польшчы і намесніка камандзіра літоўска-украінска-польскай міратворчай брыгады. У публічнай рыторыцы бітва была прадстаўлена як памятная падзея не толькі літоўскай гісторыі, але і як прыклад сумеснага змагання за свабоду палякаў, літоўцаў і ўкраінцаў. Цікава, што аналагічнае святкаванне было зладжана літоўскімі ўладамі і ў наступным, 2020-м годзе, хоць дата была зусім не круглая (*TVP Wilno 2020*). Тым разам да трох нацый, пераможніц Аршанскай бітвы, дадалася чацвёртая – Беларусь. Над сцэнай, дзе адбывалася афіцыйная цырымонія, былі вывешаны чатыры сцягі: тры дзяржаўныя сцягі Польшчы, Літвы і Ўкраіны, а таксама белчырвона-белы сцяг з гербам «Пагоня», які стаў сімвалам палітычных пратэстаў 2020

Дзякую Русцісу Камунтавічусу за кансультацыю па літоўскім наратыве Аршанскай бітвы.

года ў Беларусі. Цікава, што беларускі сцяг знаходзіўся на другім месцы, адразу пасля літоўскага, што наўрад ці было выпадковасцю.

Нягледзячы на святкаванні, якія арганізуюцца ўладамі, бітва пад Оршай застаецца (прынамсі пакуль што) па-за нацыянальным гістарычным дыскурсам Літвы.

Украіна

Кейс Оршы не належыць да вядомых сюжэтаў украінскай гісторыі. Больш за тое, «літоўскі» перыяд агулам не карыстаецца папулярнасцю сярод даследчыкаў, а ў шырокай публікі і пагатоў. Ён успрымаецца як прамежак часу паміж двума важнымі для нацыянальнага наратыву сюжэтамі: сярэдневяковай «Украінай-Руссю» з цэнтрам у Кіеве, а потым у Галічы, і «казацкай рэвалюцыяй» XVII ст.

Нельга сказаць, што да 2014 г. бітва пад Оршай была абсалютна невядомай шырокай публіцы, ці, прынамсі, аматарам гісторыі. Але 2014 г. зазначыў рэзкі рост яе папулярнасці. Ускосна пра гэта сведчыць колькасць публікацый у інтэрнэце, якія ўзнікаюць пры пошуку асобна па гадах. Калі ў 2010–2013 гг. агулам з'явілася 4 публікацыі, прысвечаных Аршанскай бітве, то ў 2014 г. такіх публікацый было ўжо 24 (разам з навінавымі артыкуламі пра святкаванне гэтай падзеі).

У адрозненне ад Літвы, прапанова ад дэпутатаў партыі «Свабода» пра святкаванне ў 2014 г. 500-ай гадавіны Аршанскай бітвы была адхіленая Вярхоўнай радай. Фактычна ж некаторыя яе палажэнні былі выкананы – як падаецца, з ініцыятывы асобных суб'ектаў. Урачыстасці з нагоды Аршанскай перамогі прайшлі ў чатырох абласцях Украіны, але найбольшы размах яны набылі ў Астрозе і Роўне, дзе былі праведзены цырымоніі з удзелам паслоў Польшчы і Літвы, а таксама гасцей з Беларусі (Радіо Свобода 2014). Святкаванні праходзілі там і ў наступныя гады.

У пяцісотыя ўгодкі бітвы Нацыянальны банк Украіны прэзентаваў юбілейную манету, выпушчаную тыражом 30000 штук. На аверсе выяўленыя чатыры мячы, якія сімвалізуюць чатыры народы, што здабылі перамогу пад Оршай: польскі, літоўскі, беларускі і ўкраінскі. Рэверс манеты ўтрымлівае сімвалічную кампазіцыю бітвы на аснове стылізаваных фрагментаў карціны «Бітва пад Оршай» (Національниї банк України, б. д.).

Перамога Астрожскага не пакінула абыякавымі і мастакоў. Да 500-гадовага юбілею бітвы Юрый Нікіцін стварыў батальную карціну, якая цяпер выстаўляецца ў краязнаўчым музеі ў Роўне. Звярнуўся да гэтага сюжэта і вядомы баталіст, сябар студыі ваенна-гістарычнага мастацтва Украіны Андрэй Халаменюк. На яго палатне выяўлены закутыя ў латы вершнікі з гербам «Калюмны» на шчытах, якія заганяюць ворага ў ваду. Гэта карціна была падорана міністэрству абароны Украіны разам з творам Міколы Праданчука, прысвечаным Хоцінскай бітве 1621 г. Абодвух мастакоў міністэрства абароны ўзнагародзіла нагруднымі знакамі, а іх карціны цяпер упрыгожваюць хол міністэрства.

Асобнай тэмай выступае ўшанаванне памяці пра Аршанскую бітву ва ўзброеных сілах Украіны. Яшчэ ў 2009 г. было прынята рашэнне аб стварэнні сумеснай літоўска-польска-украінскай міратворчай брыгады, але да сапраўднай рэалізацыі праекта дайшло толькі ў 2014 годзе. 5 кастрычніка 2017 г. была праведзена ўрачыстая цырымонія надання брыгадзе наймення «ЛІТПОЛУКРБРЫГ імя вялікага гетмана К. Астрожскага». Як можна здагадацца, такі выбар не стаў выпадковым: пад камандаваннем Астрожскага ў Аршанскай бітве змагаліся ваяры з Польшчы, Літвы і Ўкраіны.

22 жніўня 2018 г. 30-я асобная механізаваная брыгада атрымала ганаровага шэфа – Канстанціна Астрожскага, а таксама новы нарукаўны знак з выявай герба Астрожскіх (Слово і діло 2019). У 2016 г. новую эмблему атрымалі танкавыя войскі Ўкраіны – латная рукавіца, якая сціскае пярнач. Аналагічна выглядае і эмблема камандавання сухапутных войскаў. Як патлумачыў сябар калектыву па распрацоўцы новай формы і сімволікі ўкраінскай арміі, заслужаны мастак Украіны Алекса Рудэнка, новая эмблема мела сваёй крыніцай знакамітую карціну «Бітва пад Оршай», на якой выяўлены Канстанцін Астрожскі з перначом у руцэ.

8 верасня 2018 г., у дзень Аршанскай бітвы, адбыўся фінал конкурсу на лепшы танкавы ўзвод Украіны. Прысутны на цырымоніі начальнік Генеральнага штаба Віктар Мужэнка выказаў іншую версію генезісу новай эмблемы. Паводле яго, вырашальную ролю ў бітве пад Оршай адыграў магутны ўдар «цяжкой валынскай конніцы». Сучасная эмблема сімвалізуе гэту перамогу, а танкавыя войскі Ўкраіны «ёсць нашчадкамі ўкраінскага рыцарства эпохі сярэднявечча» (Лиховій 2014).

Зараз ва ўкраінамоўным сегменце інтэрнэта можна знайсці дзясяткі публікацый і відэа, часткова альбо цалкам прысвечаных Аршанскай бітве. За выняткам навучальнага матэрыялу і кантэнту, дзе бітва проста ўзгаданая, напрыклад, у сувязі з біяграфіяй Канстанціна Астрожскага, сярод гэтых публікацый можна вылучыць дзве асноўныя катэгорыі: папулярныя тэксты/відэа і навінавыя артыкулы. Хоць матэрыялы першай катэгорыі больш інфарматыўныя, навіны, як правіла, дасягаюць шырэйшай аўдыторыі.

Цалкам натуральна, што ва Ўкраіне бітва пад Оршай падаецца як слава ўкраінскай зброі. Пры гэтым удзел іншых народаў у бітве можа прыгадвацца, але ў такім выпадку акцэнт часта робіцца на асобе гетмана, таленту якога і прыпісваецца перамога. Прыклад самых крайніх праяваў такога падыходу – словы генерала Мужэнкі, цытаваныя вышэй. Калі гаворка ідзе пра іншыя нацыі, можна заўважыць, што беларусы як удзельнікі бітвы часта апускаюцца. Напрыклад, адна з публікацый на старонцы 5-га канала тэлебачання носіць тытул «Бітва пад Оршай: як украінцы, літоўцы ды палякі знішчылі цвет арміі маскоўскага цара» (5.ua 2018). Удзел у бітве палякаў і літоўцаў добра адпавядае сучаснаму знешнепалітычнаму парадку дня Ўкраіны. Польшча і Літва сталі для яе важнымі партнёрамі, і гістарычныя прыклады ўдалага супрацоўніцтва ў мінулым (а тым болей сумеснага змагання супраць агульнага ворага) вельмі тут пасуюць. Беларусь, наадварот, з'яўляецца стратэгічным партнёрам і ваенным саюзнікам Расіі, таму яна не проста не адпавядае гэтай парадыгме, а супярэчыць ёй.

Іншым характэрным момантам з'яўляецца міфалагізацыя падзеі, што ўкараняецца не толькі ў тэкставым наратыве, але і ў візуальных вобразах. Уяўленне пра украінскіх ваяроў той эпохі як пра рыцараў, закаваных у латы на заходнееўрапейскі манер, падмацоўваецца такімі ўзорамі, як згаданыя вышэй эмблема танкавых войскаў ці карціна А. Халаменюка. Такі наратыў добра суадносіцца з палітычным курсам Украіны. Прыналежнасць у мінулым да еўрапейскай культуры, у дадзеным выпадку – мілітарнай, адпавядае таму цывілізацыйнаму выбару, які зрабіла краіна ў 2013–2014 гг.

Разам з тым немалая доля публікацый пра Аршанскую бітву ва ўкраінамоўным сегменце інтэрнэта вытрымана ў нейтральным тоне і імкнецца да аб'ектыўнасці (Черкас 2013).

Расія

Разгром, які зазнала маскоўскае войска пад Оршай, не спрыяў навуковаму інтарэсу да гэтай падзеі, хоць у дарэвалюцыйнай расійскай гістарыяграфіі яна не замоўчвалася. Па ідэалагічных прычынах за савецкім часам бітва пад Оршай не вывучалася і згадвалася хіба што ў вузкаспецыяльных публікацыях па гісторыі войнаў, падрыхтаваных міністэрствам абароны. У пастсавецкі перыяд яна вярнулася на старонкі навучальных дапаможнікаў, але сітуацыя з вывучэннем бітвы не мянялася да з'яўлення прац Аляксея Лобіна, найважнейшай з якіх стала кніга пра бітву пад Оршай і вайну 1512-1522 гг. у двух рэдакцыях (Лобин 2011; Лобин 2022). Асноўная ідэя гэтай кнігі, не пазбаўленай тэндэнцыйнасці. – паказаць нязначнасць бітвы ва ўсіх аспектах: ад вайскова-тактычнага (войск удзельнічала няшмат, страты маскоўскай арміі не былі высокімі і г. д.) да дыпламатычнага. Апрача таго, Лобін крытыкуе Літву, Беларусь і Ўкраіну за ўшанаванне памяці пра Аршанскую перамогу і палітызацыю гэтай тэмы. Прычым аўтар нават не робіць спробы навуковага асэнсавання гэтага феномена праз прызму тэорыі культуры памяці і гістарычнай палітыкі. Здавалася б. даволі проста знайсці адказ на пытанне, чаму значэнне месца памяці ў Беларусі набыў гістарычны прыклад змагання супраць Масковіі, а, скажам, не супраць татар ці шведаў. Лобін, аднак, нават не спрабуе такое пытанне паставіць, а толькі абураецца тым, як у «былых рэспубліках» адбываецца фармаванне «вобраза ворага» (Лобин 2022, 6).

Прапанаваная Лобіным візія бітвы пад Оршай была ўспрынятая расійскай публікай з энтузіязмам: поўны разгром маскоўскага войска быў прадстаўлены неістотным, а значэнне перамогі для літоўска-польскага боку – мізэрным. Пры адсутнасці альтэрнатыўных работ у расійскай гістарыяграфіі такі пункт погляду запанаваў не толькі ў навуковай сферы, але і сярод шырокай публікі. У якасці прыкладаў можна прывесці адпаведны вікіпедыйны артыкул, а таксама папулярны блог па ваеннай гісторыі «Разведопрос», дзе выпуск пра бітву пад Оршай мае блізу мільёна праглядаў.

Хваравітая рэакцыя на ўшанаванне бітвы ў суседніх краінах назіраецца сярод шавіністычна настроеных расійскіх публіцыстаў (гл., напрыклад: Холмогоров 2014) і прарасійскіх груп у Беларусі, блізкіх да іх ідэалагічна (Западная Русь 2014). Не абмінаюць гэту тэму і расійскія афіцыйныя асобы. Пасол Расіі ў Літве Аляксандр Удальцоў выразіў незадаволенасць абвяшчэннем 2014 года годам бітвы пад Оршай. Характэрна, што ў якасці контраргумента быў выстаўлены тэзіс пра нязначнасць гэтай падзеі, даведзены да крайнасці: «речь шла о локальном конфликте князей, не сыгравшем практически никакой роли в событиях того времени» (Удальцов 2014).

Ці магчымае паразуменне?

Як відаць з гэтага агляду, памяць пра бітву пад Оршай адрозніваецца ва ўсіх пяці згаданых краінах. У Польшчы бітва ўваходзіць у шэраг найяскравейшых ваенных падзей ранняга новага часу, але не адыгрывае ролі нацыянальнага гістарычнага міфа. Для Літвы і Украіны ўшанаванне памяці пра Аршанскую бітву з'яўляецца адносна новым феноменам, абумоўленым не толькі і не столькі 500-гадовым юбілеем падзеі, колькі кардынальнай зменай становішча ў рэгіёне з пункту гледжання міжнароднай бяспекі. Толькі ў Беларусі гэта месца памяці лягло ў падмурак нацыянальнай ідэнтычнасці яшчэ ў першай палове 1990-х гг.

Разыходжанні ва ўяўленнях пра бітву пад Оршай можна назіраць па дзвюх асноўных лініях. Па-першае, кардынальны раскол праходзіць па лініі «пераможцы-пераможаныя».

З пункту гледжання нашчадкаў пераможцаў, гэта была бліскучая перамога над агрэсарам у справядлівай абарончай вайне. З боку нашчадкаў пераможаных – нязначная бітва, гістарычную ролю якой моцна перабольшылі русафобскія элементы. Перспектывы выпрацоўкі агульнага погляду на бітву пад Оршай у Расіі, з аднаго боку, і ў Польшчы, Літве, Украіне, а таксама сярод нацыянальна арыентаваных беларускіх колаў, з другога, станавіліся ўсё больш сумнеўнымі па меры абвастрэння адносін паміж гэтымі лагерамі. Паваротнымі пунктамі ў працэсе абвастрэння можна лічыць 2014 г. (анексія Крыма і пачатак вайны на ўсходзе Украіны) і 2022 г. (пачатак поўнамаштабнай вайны Расіі супраць Украіны).

Аршанская перамога як месца памяці знаходзіцца зараз на піку сваёй запатрабаванасці, асабліва ва Украіне. Для таго, каб памяць пра бітву перастала падзяляць, а пачала аб'ядноўваць, ці, прынамсі, каб яна страціла палітызаванасць, неабходныя доўгатэрміновыя стасункі раўнапраўнага партнёрства паміж Расіяй і суседнімі краінамі, паслядоўная палітыка Расіі, заснаваная на павазе да суверэнітэту Літвы, Беларусі і Украіны. Пакуль, на жаль, мы як ніколі далёкія ад гэтага.

Не такое моцнае, але заўважнае разыходжанне ў трактоўцы Аршанскай бітвы назіраецца і сярод народаў, якія лічаць сябе нашчадкамі пераможцаў: кожны нацыя схільная лічыць яе сваёй. Аднак па меры актуалізацыі пагрозы з боку Расіі матыў «нацыянальнай перамогі» усё больш саступае матыву «аб'яднанай перамогі» (бадай, найбольш гэта заўважна гэта ў Літве). У пасткрымскі перыяд пашырылася і ўзмацнілася супрацоўніцтва паміж Літвой і Украінай у многіх сферах, у т. л. у навуковай-гістарычнай, што, між іншым, выявілася ў сумесным праекце па аднаўленні надмагілля пераможцы маскавітаў Канстанціна Астрожскага. Такое супрацоўніцтва стварае ўмовы для пераадолення супярэчнасцей у гістарычнай памяці, і бітва пад Оршай валодае аб'яднальным патэнцыялам. Як паказала святкаванне ўгодкаў бітвы (Вільня, 2020 г.), Беларусь таксама бачаць як патэнцыйнага партнёра.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Граля, Геронім. 2014. «Палонныя Аршанскай бітвы: паміж ягелонскай "прапагандай поспеху" і дзяржаўнымі інтарэсамі Масковіі (1514–1552)» *ARCHE* 12(133): 645–679.
- 2. Западная Русь. 2014. «К 500-летию битвы под Оршей». 7 верасня 2014. https://zapadrus.su/zaprus/istbl/1085-k-500-letiyu-bitvy-pod-orshej.html
- 3. Казакоў, Аляксандр. 2017. «Аршанская бітва 1514 г.: пра што спрачаюцца гісторыкі?» *Беларускі гістарычны часопіс* 11: 16–25.
- 4. Лиховій, Дмитро. 2014. «500 років ганьби Росії»: кращим танковим взводом ЗСУ став десантний. Новинарня, 8 верасня 2014. https://novynarnia.com/2018/09/08/500-rokiv-ganbi-rosiyi-krashhim-tankovim-vzvodom-zsu-stav-desantniy/
- 5. Лобин, Алексей. 2011. *Битва под Оршей 8 сентября 1514 г.* Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии.
- 6. Лобин, Алексей. 2022. Смоленская война 1512–1522 гг. Москва: Фонд «Русские витязи».
- 7. Національниї банк України. б. д. «500-річчя битви під Оршею». Каталог нумізматичної продукції. https://bank.gov.ua/ua/ua/linvestment-coins/souvenier-coins?page=3&perPage=5&search=&from=01.01.2014&to=31.12.2014 (доступ 15.05.2022).

- 8. *Радіо Свобода*. 2014. «ВУкраїні відзначають 500-урічницю перемоги надмосковськими загарбниками». 6 верасня 2014. https://www.radiosvoboda.org/a/26570244.html
- 9. Сагановіч, Генадзь. 2014. «Бітва пад Оршай 1514 г.: канфлікт інтэрпрэтацый у беларускім і расійскім "месцах памяці"». *ARCHE* 12(133): 10–39.
- 10. Сагановіч, Генадзь. Памяць пра бітву пад Грунвальдам: ад падзелу да яднання народаў. «Месцы памяці: еўрапейскі погляд на пераадоленне траўмы мінулага». Зборнік артыкулаў, 2022.
- 11. Слово і діло. 2019. «Три бойові бригади Сухопутних військ ЗСУ отримали нову символіку». 11 сакавіка 2019. https://www.slovoidilo.ua/2019/03/11/novyna/bezpeka/try-bojovyx-bryhady-suxoputnyx-vijsk-zsu-otrymaly-novu-symvoliku
- 12. Удальцов, Александр. 2014. «Нас поссорить невозможно». Інтэрв'ю Валерыя Траццякова. *Литовский курьер*, 13 лістапада 2014. https://www.kurier.lt/nas-rassoritj-nevozmozhno/
- 13. Холмогоров, Егор. 2014. «День победы для русофоба». *Известия* https://iz.ru/news/578093
- 14. Чепайтене, Раса. 2013. «Воспоминание о величии: образ Великого княжества Литовского в исторической памяти современной Литвы». *Український історичний збірник* 16: 366–392.
- 15. Черкас, Борис. 2013. «Битва під Оршею. Князь Острозький проти князя Московського». *Iсторична правда*, 24 ліпеня 2013. https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/24/131707/
- 16. 5.ua. 2018. «Битва під Оршею: як українці, литовці та поляки знищили цвіт армії московського». 31 кастрычніка 2018. https://www.5.ua/ukrayina/bytva-pid-orsheiu-iak-ukraintsi-lytovtsi-ta-poliaky-znyshchyly-tsvit-armii-moskovskoho-tsaria-180271.html
- 17. Delfi. 2014. «В старой части Вильнюса прошло шествие в честь победы над Москвой», 26 верасня 2014. https://www.delfi.lt/ru/news/live/v-staroj-chasti-vilnyusa-proshlo-shestvie-v-chest-pobedy-nad-moskvoj.d?id=65964076
- 18. Dróżdż, Piotr. 2000. Orsza 1514. Warszawa: Bellona.
- 19. Herbst, Stanisław & Walicki, Michał. 1949. «Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.». *Rozprawy komisji historii kultury i sztuki* 1: 33–68.
- 20. Jakštys, Gintautas. 2014. «Oršos mūšis ir modernioji Lietuvos kariuomenė: istorinės atminties aspektas». *Traptautinė mokslinė konferencija «1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai*» Vilnius: LII Leidykla.
- 21. Rudling, Per Anders. 2017. « "Unhappy is the person who has no Motherland": National ideology and history writing in Lukashenka's Belarus». У War and memory in Russia, Ukraine and Belarus, пад рэдакцыяй Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila, Tatiana Zhurzhenko. Cham: Palgrave Macmillan.
- 22. Rzeczpospolita. 2019. «Trzy bitwy pod Orszą: Pogromcy Moskali», 19 студзеня 2019. https://www.rp.pl/historia/art9484681-trzy-bitwy-pod-orsza-pogromcy-moskali
- 23. TVP Wilno. 2020. «Obchody 506. Rocznicy bitwy pod Orszą». 9 верасня 2020. https://wilno.tvp.pl/49784185/obchody-506-rocznicy-bitwy-pod-orsza
- 24. Vitkūnas, Manvydas. 2015. «Oršos mūšis tautų istorinėje atmintyje». *Nepriklausomybės sąsiuviniai* 1(11): 68–79.
- 25. Żygulski, Zdzisław. jun. 1981. «Bitwa pod Orszą" struktura obrazu». Rocznik Historii Sztuki 12: 85–132.

REMEMBERING THE BATTLE OF GRUNWALD: FROM DIVISION TO UNITY OF NATIONS

Henadz Sahanovich

The Battle of Grunwald belongs to those international conflicts that were destined to have a great afterlife in the imagination of people of following eras, with human imagination changing the essence and meaning of the event beyond recognition. The great battle of the Middle Ages, which at that time involved the armies of the multi-ethnic European states, was attributed epoch-making significance for the destinies of modern nations and was disputed for its symbolic capital. However, until a particular time, the battle did not occupy a special place in the collective memories of the people that settled on our part of the continent. In the 15th–18th centuries, the memory of the victory of 1410 was at times either maintained, or forgotten and lost when its memory did not meet the current needs of society. The glorification of the Grunwald victory at that time did not divide nations, and the military conflicts between the Teutonic Order and the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania did not have a national background.

Historians know that in the early modern era, the memory of Grunwald could acquire a transnational character. Only in the 19th century, when modern nationalism emerged, the medieval battle began to be perceived through the prism of national identities. Still, the image of the famous event was not passed down from generation to generation unchanged – it evolved depending on the socio-political context and the need to confirm one or another version of the past. Below, we will turn to the example of the transformation of the perception of the battle in Poland and Germany - the countries that were the main opponents and principled rivals, who came up with mutually exclusive descriptions and assessments of the event.

In the XIX century the Polish-German antagonism, caused mainly by the policy of Germanization of the Polish population in the Kingdom of Prussia, brought Grunwald's theme anew into Polish society. Deprived of their statehood and being oppressed by a foreign power, the Poles associated the victory of 1410 with the memory of the former glory and power of Poland, the country that restrained the German attack on the Slavic lands. The Polish myth of Grunwald, which arose as a defensive reaction to German policy, brought up similar interpretations of this medieval conflict on the German side, however, with opposite assessments. German journalism and national historiography began presenting the Teutonic knights as fighters for the interests of the entire German people in the war with the Slavs (Ekdahl 1997, 260). As a result, the stereotype of the German «pressure on the East» functioned on both sides - Polish and German, where the first side attributed a negative meaning to it, while the second - a positive one (Tkaczynski 1995, 5–20; Hahn Hans Henning, Hahn Eva 2002, 28).

In the context of growing Slavic-Germanic antagonism, the stereotype of the German *Drang nach Osten* played a vital role in shaping the myths of the Battle of Grunwald in national historiographies. A common ground for them was, firstly, a belief in the eternal enmity between the Germanic and Slavic peoples, and secondly, the postulation of historical continuity between the Teutonic Order, the Kingdom of Prussia and the Kaiser's Germany.

The celebration of the 500th anniversary of the battle in 1910 proved that Grunwald had already become a national myth for Poles (*Knyspel-Kopeć 2014, 178–195*). At that time, Lithuanians were just beginning to address the famous victory, instrumentalizing it in their own interests (*Maiulis, Petrauskas, Staliūnas 2020, 57–74*). As for Belarusians, they were apparently inspired by the Lithuanian example, and perhaps, also due to the influence of Russian historians of the Western Russian school – included this day in the calendar of the most important dates of their history for the first time (*Sahanovich 2015, 127–132*).

During the First World War, the opposing sides directly referred to the battle of 1410 as an example of a defining Slavic-Germanic clash. But this bygone event gained even more significance for the fate of the Slavic peoples in their collective memory during the Second World War. While the ideological leaders of the Third Reich chose the symbolism of the Teutonic Order as a symbol of a successful attack on the East, anti-German propaganda in Poland and the USSR actively used Grunwald as a symbol of the power of Slavic unity in the fight against the «eternal German enemy».

This stereotypical image of Grunwald continued to be exploited in the USSR and socialist Poland after the defeat of Hitler's Germany. The legend about the eternal enmity of Germans and their desire to conquer the Slavic lands was passed off as the reality of a thousand-year history. Meanwhile, the demonization of the Teutonic Order and the claims of a relation between victorious 1945 and the triumph of 1410 were needed to legitimize the new borders of the Polish People's Republic and strengthen the unity of the Communist Bloc led by the Soviet Union. During the Cold War, the image of the medieval battle constructed by propaganda no longer divided people by ethnicity, but by state-political affiliation: it did not serve so much to contrast the Germans and the Slavs but symbolized the unity of the socialist states in their confrontation with the West. At the same time, Grunwald occupied the central place in the collective memory of Polish citizens, where it functioned as a basic myth needed to justify the right of the socialist state to the newly acquired lands, the loss of which the Federal Republic of Germany did not agree to recognize (Walichowski 1981, 56–57).

Changes in the attitude towards Grunwald were predetermined by the treaty on the settlement of relations between Poland and West Germany concluded in 1970, by which Germany renounced its claims to the so-called «eastern lands». This served as the beginning of the ideological de-actualization of the Grunwald myth. In the context of the normalization of relations between two states, it was possible to have an open discussion among historians, to arrange the work of the commission on school history textbooks and other similar initiatives became possible, which allowed scholars to revise schematic and one-sided interpretations of complex issues of the common past.

This dialogue helped in the assessments of German colonization, the activities of the Teutonic Order and its nature, as well as in the representation of the Battle of Grunwald itself. The most important condition for such changes was the desire for objectivity and the desire to understand the views and arguments of the opposing side. Both in Poland and in Germany there were researchers who criticized the one-sided attitudes of their national historiographies. From the Polish side, the historian who did a lot to overcome them was Benedikt Zentara (Zernack 2006, 272–273), and from the German side, Wolfgang Wippermann took up a similar role (Wippermann 1979; 1981).

After the collapse of the Eastern Bloc, during the German-Polish historical panel discussions of historians it became obvious that both German and Polish researchers of the history of the Teutonic Order had unacceptable national involvement and bias. The differences in their

views reflected the dependence not on national-patriotic attitudes, as it was before the 1970s, but on the available facts and persuasiveness of arguments (*Militzer 2010, 45–46*). As a result, the balanced and free of bias and national egoism works of modern historians released the great battle from many additional meanings that served as arguments in the seemingly insurmountable confrontation of the national historiographies of Central-Eastern Europe, primarily Polish and German.

It is obvious that changes in scientific historiography do not necessarily lead to the same reorientation in the historical consciousness of broad circles of society. For Poles, Grunwald remains an important date in their historical memory. But as seen from the results of sociological research conducted before and after the collapse of the Soviet bloc, this battle is no longer perceived as the most important event in Polish history (Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków 2010, 2, 5, 9). The point is that Grunwald has lost its former symbolism and the functions it had performed to strengthen the national identity of Poles since the 19th century. The use of the battle's memory in propaganda was replaced by a commercial approach and the entertaining aspect of the celebration (Traba 2006, 222–224). Nevertheless, each anniversary serves as an occasion to discuss the historical event itself and provides an opportunity to understand the past in a new context.

An excellent example of a new interpretation of the victory of 1410 was the jubilee celebrations on the Grunwald field in 2010, where the leaders of the states whose people once participated in the battle held speeches. The President of Poland, Bronisław Komarowski, called the victory of 1410 a reminder of «how much can be achieved together in the search for what unites people, not what separates them» (Zaborski 2011, 253). The President of Lithuania, Dalia Grybauskaitė, also supported this idea in her speech. In general, the anniversary celebrations were characterized by the mood of reconciliation and mutual understanding. The Grand Master of the Teutonic Order Bruno von Plätter, who was invited to the anniversary by the Polish president, got his chance to address the international audience on the Grunwald Field with his speech, which signified the depoliticization of the historic day of the battle. The Grand Master stated that Tannenberg-Grunwald myth, which was mutually cultivated in the 19th-20th centuries by both Germans and Poles, no longer belongs to the present – it was left in the past, and now Tannenberg-Grunwald can serve «the positive development of a common future, overcoming contradictions and the will to reconciliation and understanding between people" (Tannenberg Grunwald 2010, 63-65). A similar spirit of understanding dominated the jubilee celebrations in Lithuania. In Belarus, sadly, the publications and speeches dedicated to the 600th anniversary of the Grunwald victory had a completely different content.

In contrast with the neighbors, in Belarus the Battle of Grunwald became a factor in the historical consciousness of wide circles of society not that long ago. Only in the late 1980s and 1990s, here emerged a complex of ideas and beliefs, which can be called the Belarusian myth of Grunwald (Harbacheuskaya 2010, 22–27; Sahanovich 2002, 220–222). It was developed by historical journalism and national historiography, which also took over the education role. Historians, under the influence of journalism, uncritically adapted the outdated content of the Grunwald myth - a monumental image of a saving victory with the topos of a mortal threat from the Teutonic Order to Belarus. Although it had been a long time since Europe was split into two hostile camps and the need to reproduce the thesis about Slavic-German enmity disappeared, the archaic legend about the victory of 1410 as the salvation of Belarusians from conquest by the knights and as a Slavic triumph in the fight against Germans still prevailed in the Belarusian historical discourse. It was most loudly articulated in publications and speeches on the occasion of the 600-year anniversary of the victory, which was officially celebrated

with the participation of government officials for the first time in Belarus in 2010. July 15 was presented not as a day of remembrance and reconciliation, but as a day of military glory and triumph over Germans, the eternal enemies of Slavs (*Labadzenka 2010, 2*). Pro-government authors also placed the long-standing battle in the context of the confrontation between official Minsk and the West, which was relevant for them (*Medvedev 2010, 6*).

The Belarusian history of Grunwald, presented on the occasion of the anniversary, had almost nothing to do with modern historical knowledge and hardly responded to the needs of the wider society. With its anachronism, it reminded us of the times of the Cold War. However, to create a new interpretation of the victory under Grunwald, devoid of ideologies of pan-Slavism and one-sided template attitudes, and to be ready for dialogue and understanding Belarus will also require de-ideologizing of research leaving political attitudes and censorship outside historiography, which without freedom is incapable of mytho-criticism; under the rule of totalitarian regimes, it turns into, as J.F. Hayek said, a «factory of official myths.» And today we observe the work of this kind of «factory» in Belarus, where many official historians are engaged in shaping the image of the past that the authoritarian regime needs. Needless to say, the authorities in Minsk are not at all in the mood for dialogue with their neighbors – the states of the European Union. But there can be no doubt that with the change of the political regime in the country, with the return of life to the norms of law, with the restoration of civil liberties as the main condition for discussions and the development of historical thought, the interpretation of the Battle of Grunwald in Belarus will also change.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Harbacheuskaya Volha (2010) The Battle of Grunwald on the Pages of Fiction, Bibliyateka Prapanuie, No. 10, 22–27. (Гарбачэўская Вольга (2010) Грунвальдская бітва на старонках мастацкіх твораў, «Бібліятэка прапануе», № 10, 22–27.)
- 2. Labadzenka Hleb (2010) Grunwald a reminder that we are a nation of knights and strongmen, «Zvyazda», July 15. (Лабадзенка Глеб (2010) Грунвальд напамін, што мы нацыя рыцараў і асілкаў, «Звязда», 15 ліпеня.)
- 3. Medvedev Arkady (2010) The Battle of Grunwald: 600 Years Later, Sovietskaya Belorussia, 15 July. (Медведев Аркадий (2010) Грюнвальдская битва: 600 лет спустя, «Советская Белоруссия», 15 июля.)
- 4. Sahanovich Henadz (2002) Grunwald in textbooks: temptation by a patriotic myth, in: Slavic world and Slavic cultures in Europe and the world: place and significance in the development of civilizations and cultures (history, lessons, experience, modernity) / Materials of the international scientific-theoretical conference. Part 1. Vitebsk, VSU, 220–222. (Сагановіч Генадзь (2002) Грунвальд у падручніках: спакушэнне патрыятычным міфам, у: Славянский мир и славянские культуры в Европе и мире: место и значимость в развитии цивилизаций и культур (история, уроки, опыт, современность) / Материалы междунар. научно-теоретич. конференции. Ч. 1. Витебск, ВГУ, 220–222.)
- 5. Sahanovich Henadz (2015) Grunwald in Belarusian history. An attempt to analyze a political myth. Minsk, «Miedysont» (Сагановіч Генадзь (2015) Грунвальд у беларускай гісторыі. Спроба разбору палітычнага міфа. Мінск, «Медысонт».)

- 6. Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków, in: Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej, BS/97/2010, Warszawa 2010.
- 7. Ekdahl Sven (1997) Tannenberg / Grunwald ein politisches Symbol in Deutschland und Polen, in: Deutscher Orden 1190–1990 / hrsg. von Udo Arnold. Lüneburg, 241–302.
- 8. Hahn Hans Henning, Hahn Eva (2002) Nationale Stereotypen. Plädoyer für eine historische Stereotypenforschung, in: Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen / hg. von H. H. Hahn. Frankfurt am Main, Peter Lang, 17–56.
- 9. Knyspel-Kopeć Renata (2014) Grunwald w świadomości społeczeństwa polskiego w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Toruń, Adam Marszałek.
- 10. Mačiulis Dangiras, Petrauskas Rimvydas, Staliūnas Darius (2020) Kto wygrał bitwę pod Grunwaldem: tradycja grunwaldzka wśród narodów Europy Środkowo-Wschodniej / tłum. B. Piasecka. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej.
- 11. Militzer Klaus (2010) Der mittelalterliche Deutsche Orden in heutiger Sicht, in: Tannenberg Grunwald 2010. Gesammelte Beiträge / Miscellanea Ordinis Teutonici 1. Wien, Amt des Hochmeisters, 42–52.
- 12. Traba Robert (2006) Historia przestrzeń dialogu. Warszawa, ISP PAN.
- 13. Tannenberg Grunwald 2010. Gesammelte Beiträge / Miscellanea Ordinis Teutonici 1. Wien.
- 14. Tkaczynski Jan W. (1995) Der «Drang nach Osten»: Mythos und Realität eines Schlagwortes, «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» Jg. 45, Hf. 1, 5–20.
- 15. Zaborski Marcin (2011) Grunwald a legetymizacja władzy. Miejsce pamięci jako narzędzie instrymentalizacji historii, in: Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej / red. W. Śleszyński. Białystok-Kraków, 237–255.
- 16. Zernack Klaus (2006) Niemcy Polska: z dziejów trudnego diałogu historiograficznego / tłum. Ł. Musiał, red. H. Olszewski. Poznań, PBN.
- 17. Walichowski Tadeusz (1981) Grunwald w świadomości współczesnych pokoleń Polaków, in: Grunwald w świadomości Polaków. Warzawa Łódź.
- 18. Wippermann Wolfgang (1979). Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik. Berlin, Collogium Verlag.
- 19. Wippermann Wolfgang (1981) Der «deutsche Drang nach Osten»: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes. Darmstadt.

ПАМЯЦЬ ПРА БІТВУ ПАД ГРУНВАЛЬДАМ: АД ПАДЗЕЛУ ДА ЯДНАННЯ НАРОДАЎ

Генадзь Сагановіч

Бітва пад Грунвальдам належыць да тых міжнародных канфліктаў, якім было наканавана вялікае пасмяротнае жыццё ва ўяўленнях людзей наступных эпох, прычым людскія ўяўленні непазнавальна змянялі сутнасць і значэнне падзеі. Вялікай бітве Сярэднявечча, у якой удзельнічалі войскі шматэтнічных дзяржаў тагачаснай Еўропы, прыпісвалі эпахальнае значэнне для лёсаў сучасных нацый і спрачаліся за яе сімвалічны капітал. Але да пэўнага часу бітва не займала асаблівага месца ў калектыўных успамінах жыхароў нашай часткі кантынента. У XV–XVIII стагоддзях памяць аб перамозе 1410 г. то падтрымлівалася, то затухала і гублялася, калі нагадванне пра яе не адпавядала актуальным запатрабаванням грамадстваў. Услаўленне грунвальдскай вікторыі ў той перыяд не раздзяляла народы, а ваенныя канфлікты паміж Нямецкім ордэнам і Польскім Каралеўствам ды Вялікім Княствам Літоўскім не мелі нацыянальнай падаплёкі.

Гісторыкі ведаюць, што ў эпоху ранняга Новага часу памяць пра Грунвальд магла набываць транснацыянальны характар. Толькі ў XIX ст., калі з'явіліся сучасныя нацыяналізмы, сярэднявечную бітву пачалі ўспрымаць скрозь прызму нацыянальных ідэнтычнасцяў. Аднак уяўленні пра славутую падзею не перадаваліся з пакалення ў пакаленне нязменнымі – яны эвалюцыянавалі ў залежнасці ад грамадска-палітычнага кантэксту і патрэбаў сцвярджэння той або іншай версіі мінулага. Ніжэй звернемся да прыкладу трансфармацыі ўспрымання бітвы ў Польшчы і Нямеччыне – краінах, што былі галоўнымі апанентамі і прынцыповымі праціўнікамі, якія выступалі з узаемавыключальнымі апісаннямі і ацэнкамі падзеі.

У XIX ст. польска-нямецкі антаганізм, абумоўлены пераважна палітыкай германізацыі польскага насельніцтва ў Прускім каралеўстве, нанова актуалізаваў тэму Грунвальда ў польскім грамадстве. Пазбаўленыя сваёй дзяржаўнасці, палякі ва ўмовах прыцясненняў з боку чужой улады звязвалі з перамогай 1410 г. памяць пра былую славу і моц Польшчы, краіны, якая стрымала нямецкі націск на славянскія землі. Польскі міф пра Грунвальд, што ўзнікаў як абарончая рэакцыя на нямецкую палітыку, выклікаў з нямецкага боку падобныя інтэрпрэтацыі сярэднявечнага канфлікту, толькі з працілеглымі ацэнкамі. Нямецкая публіцыстыка і нацыянальная гістарыяграфія пачала прадстаўляць тэўтонскіх рыцараў як барацьбітоў за інтарэсы ўсяго нямецкага народа ў вайне са славянамі (Ekdahl 1997, 260). У выніку стэрэатып нямецкага «націску на Ўсход» функцыянаваў з абодвух бакоў – польскага і нямецкага, толькі першы бок прыпісваў яму негатыўны сэнс, а другі – пазітыўны (*Tkaczynski 1995, 5–20; Hahn Hans Henning, Hahn Eva 2002, 28*).

У кантэксце нарастальнага славяна-германскага антаганізму стэрэатып нямецкага Drang nach Osten выконваў ключавую ролю ў фармаванні міфаў Грунвальдскай бітвы ў нацыянальных гістарыяграфіях. Агульнымі для іх былі, па-першае, вера ў адвечную варожасць паміж германскімі і славянскімі народамі, а па-другое – пастуляванне гістарычнай пераемнасці паміж Тэўтонскім ордэнам, Прускім каралеўствам і кайзераўскай Германіяй.

Святкаванне 500-гадовага юбілею бітвы ў 1910 г. засведчыла, што для палякаў Грунвальд ужо стаў агульнанацыянальным міфам (*Knyspel-Kope*ć 2014, 178–195). Літоўцы ж тады толькі пачыналі звяртацца да славутай перамогі, інструменталізуючы яе ў сваіх інтарэсах (*Maiulis, Petrauskas, Staliūnas 2020, 57–74*). Што да беларусаў, то яны – відаць, натхнёныя літоўскім прыкладам, а магчыма, і пад уплывам расійскіх гісторыкаў заходнерускай школы – упершыню ўключылі гэты дзень у каляндар найважнейшых датаў сваёй гісторыі (*Сагановіч 2015, 127–132*).

У гады Першай сусветнай вайны працілеглыя бакі наўпрост спасылаліся на бітву 1410 г. як на прыклад вырашальнага славяна-германскага сутыкнення. Але яшчэ большую вагу для лёсаў славянскіх народаў даўняя падзея набыла ў іх калектыўнай памяці падчас Другой сусветнай вайны. Калі ідэолагі Трэцяга Райху выбралі сімволіку Тэўтонскага ордэна як знак паспяховага націску на Усход, то ў антынямецкай прапагандзе ў Польшчы і СССР Грунвальд актыўна выкарыстоўваўся як сімвал моцы славянскага адзінства ў барацьбе з «адвечным нямецкім ворагам».

Гэты ж стэрэатыпны вобраз Грунвальда ў СССР і сацыялістычнай Польшчы працягвалі эксплуатаваць пасля разгрому гітлераўскай Нямеччыны. Легенда пра адвечную варожасць немцаў і іх прагу заваяваць славянскія землі выдавалася за рэальнасць тысячагадовай гісторыі. Тым часам дэманізацыя Тэўтонскага ордэна і сцвярджэнні пра сувязь пераможнага 1945 г. з трыумфам 1410 г. былі патрэбныя для легітымізацыі новых межаў Польскай Народнай Рэспублікі і ўмацавання адзінства камуністычнага блоку на чале з Савецкім Саюзам. У гады халоднай вайны сканструяваны прапагандай вобраз сярэднявечнай бітвы раздзяляў ужо не па этнічнай, а па дзяржаўна-палітычнай прыналежнасці: ён не столькі служыў супрацьпастаўленню немцаў славянскім народам, колькі сімвалізаваў адзінства сацыялістычных дзяржаў у супрацьстаянні з Захадам. Пры гэтым найважнейшае месца Грунвальд займаў у калектыўнай памяці грамадзян Польшчы, дзе функцыянаваў як базавы міф, патрэбны для абгрунтавання права сацыялістычнай дзяржавы на новаатрыманыя землі, страту якіх не згаджалася прызнаваць ФРГ (Walichowski 1981, 56-57).

Перамены ў стаўленні да Грунвальда прадвызначыў заключаны ў 1970 г. дагавор аб урэгуляванні адносін паміж Польшчай і Заходняй Нямеччынай, якая адмовілася ад прэтэнзій на так званыя «усходнія землі». Гэта і паслужыла пачаткам ідэалагічнай дэактуалізацыі грунвальдскага міфу. У кантэксце нармалізацыі адносін паміж дзяржавамі стаў магчымы адкрыты дыялог гісторыкаў, праца камісіі па школьных падручніках гісторыі ды іншыя падобныя ініцыятывы – усё гэта дазволіла пераглядаць схематычныя і аднабаковыя трактоўкі складаных пытанняў супольнага мінулага. Дзякуючы дыялогу пачалі збліжацца пазіцыі абодвух бакоў у ацэнках нямецкай каланізацыі, дзейнасці Нямецкага ордэна і яго характару, а таксама ў рэпрэзентацыі самой бітвы пад Грунвальдам. Найважнейшай умовай такіх перамен было імкненне да аб'ектыўнасці і жаданне зразумець погляды і аргументы працілеглага боку. І ў Польшчы, і ў Нямеччыне знайшліся даследчыкі, якія выступілі з крытыкай аднабаковых установак сваіх нацыянальных гістарыяграфій. З польскага боку гісторыкам, які асабліва шмат зрабіў для іх пераадолення, стаў Бенядыкт Зентара (*Zernack 2006, 272–273*), а з нямецкага падобную ролю выканаў Вольфган Віпэрман (*Wippermann 1979; 1981*).

Пасля распаду усходняга блоку на нямецка-польскіх форумах гісторыкаў выявілася, што і для нямецкіх, і для польскіх даследчыкаў гісторыі Нямецкага ордэна ўжо была непрымальнай нацыянальная заангажаванасць і прадузятасць. Адрозненні ў іх поглядах адлюстроўвалі залежнасць не ад нацыянальна-патрыятычных установак, як

гэта было да 1970-х гадоў, а ад наяўных фактаў і пераканаўчасці аргументаў (*Militzer 2010, 45–46*). У выніку ўзважаныя, пазбаўленыя тэндэнцыйнасці і нацыянальнага эгаізму працы сучасных гісторыкаў вызвалілі вялікую бітву ад многіх наслаенняў, якія служылі аргументамі ў, здавалася б, непераадольнай канфрантацыі нацыянальных гістарыяграфій Цэнтральна-Усходняй Еўропы, і найперш – польскай і нямецкай.

Зразумела, змены ў навуковай гістарыяграфіі не абавязкова вядуць да гэткай жа пераарыентацыі ў гістарычнай свядомасці шырокіх колаў грамадства. Для палякаў Грунвальд застаецца важнай датай у іхняй гістарычнай памяці. Але, як засведчылі вынікі сацыялагічных даследаванняў, што праводзіліся да і пасля распаду савецкага блоку, гэтая бітва перастала ўспрымацца як найважнейшая падзея ў польскай гісторыі (*Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków 2010, 2, 5, 9*). Галоўнае ў тым, што Грунвальд страціў былую сімвалічнасць і тыя функцыі, якія ён з XIX ст. выконваў для ўмацавання нацыянальнай ідэнтычнасці палякаў. Прапагандысцкае выкарыстанне памяці пра бітву саступіла месца камерцыйнаму падыходу і відовішчна-забаўляльным аспектам свята (*Traba 2006, 222–224*). Тым не менш, кожная гадавіна служыць нагодай для актуалізацыі памяці і дае магчымасць асэнсаваць мінулае ў новым кантэксце.

Выдатным прыкладам новага трактавання перамогі 1410 г. сталі юбілейныя ўрачыстасці на Грунвальдскім полі ў 2010 г., дзе выступілі лідары дзяржаў, народы якіх калісь удзельнічалі ў бітве. Прэзідэнт Польшчы Браніслаў Камароўскі назваў перамогу 1410 г. напамінкам пра тое, «як шмат можна дасягнуць разам у пошуку таго, што людзей аб'ядноўвае, а не раздзяляе» (Zaborski 2011, 253). Прэзідэнтка Літвы Даля Грыбаўскайце таксама выказалася ў падобным сэнсе. У цэлым юбілейныя ўрачыстасці характарызаваліся настроямі прымірэння і паразумення. Да міжнароднай аўдыторыі на Грунвальдскім полі са сваёй прамовай змог звярнуцца і вялікі магістр Нямецкага ордэна Бруна фон Плятар, запрошаны на юбілей польскім прэзідэнтам, што найлепшым чынам характарызавала дэпалітызацыю гістарычнага дня бітвы. Вялікі магістр адзначыў, што міф Танэнберга-Грунвальда, узаемна культываваны ў XIX–XX ст. нямецкім і польскім бакамі, больш не належыць сучаснасці, – ён застаўся ў мінулым, і цяпер Танэнберг-Грунвальд можа служыць «пазітыўнай распрацоўцы супольнай будучыні, пераадоленню супярэчнасцяў, волі да прымірэння і паразуменню паміж народамі» (Tannenberg Grunwald 2010, 63-65). Падобны дух паразумення дамінаваў на юбілейных урачыстасцях і ў Літве. У Беларусі, на жаль, публікацыі і прамовы, прысвечаныя 600-годдзю грунвальдскай перамогі, неслі зусім іншы змест.

У адрозненне ад суседзяў, у Беларусі бітва пад Грунвальдам досыць нядаўна стала фактарам гістарычнай свядомасці шырокіх колаў грамадства. Толькі ў канцы 1980-х – 1990-х гадах тут пачаў сцвярджацца комплекс ідэй і перакананняў, які можна назваць беларускім міфам Грунвальда (Гарбачэўская 2010, 22–27; Сагановіч 2002, 220–222). Яго развівала гістарычная публіцыстыка і нацыянальная гістарыяграфія, якая брала на сябе і асветніцкія задачы. Гісторыкі пад уплывам публіцыстыкі некрытычна адаптавалі састарэлы змест грунвальдскага міфа – манументальны вобраз выратавальнай перамогі з топасам смяротнай пагрозы з боку Нямецкага ордэна для Беларусі. Хоць Еўропа даўно не была расколата на два варожыя лагеры і знікла ўсялякая патрэба ўзнаўляць тэзіс пра славяна-германскую варожасць, у беларускім гістарычным дыскурсе запанавала архаічная легенда пра перамогу 1410 г. як выратаванне беларусаў ад заваявання рыцарамі і як славянскі трыумф у барацьбе з немцамі. Найбольш выразна яна артыкулявалася ў публікацыях і выступах з нагоды 600-гадовага юбілею перамогі, які ў 2010 г. упершыню ў Беларусі быў адзначаны афіцыйна, з удзелам прадстаўнікоў

улады. Дата 15 ліпеня прэзентавалася ў іх не як дзень памяці і прымірэння, а як дзень вайсковай славы і трыумфу над немцамі – адвечнымі ворагамі славян (Лабадзенка 2010, 2). Праўладныя аўтары змяшчалі даўнюю бітву яшчэ і ў кантэкст актуальнага для іх супрацьстаяння афіцыйнага Мінска Захаду (Медведев 2010, 6).

Артыкуляваны з нагоды юбілейнай даты беларускі аповед пра Грунвальд не меў амаль нічога агульнага з сучаснымі гістарычнымі ведамі і наўрад ці адказваў на запатрабаванні шырокага грамадства. Сваім анахранізмам ён нагадваў часы халоднай вайны. Аднак для новага трактавання перамогі пад Грунвальдам, пазбаўленага ідэалагемаў панславізму і аднабаковых шаблонных установак, для гатоўнасці да дыялога і паразумення Беларусі таксама спатрэбіцца дэідэалагізацыя даследаванняў, свабода гістарыяграфіі ад палітычных установак і цэнзуры. Гістарыяграфія без свабоды не здольная на міфакрытыку: пад уладай таталітарных рэжымаў яна ператвараецца, калі скарыстацца словамі Я. Ф. Гаека, у «фабрыку афіцыйных міфаў». І сёння мы назіраем дзейнасць гэтай своеасаблівай «фабрыкі» ў Беларусі, дзе многія афіцыйныя гісторыкі займаюцца фармаваннем таго вобраза мінулага, які патрэбны аўтарытарнаму рэжыму. Лішне казаць, што ўлады ў Мінску зусім не настроены на дыялог з суседзямі – дзяржавамі Еўрапейскай Уніі. Але можна не сумнявацца, што са зменай палітычнага рэжыму ў краіне, па вяртанні жыцця да нормаў права, па аднаўленні грамадзянскіх свабодаў як галоўнай умовы дыскусій і развіцця гістарычнай думкі. будзе мяняцца і трактаванне Грунвальдскай бітвы ў Беларусі.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Гарбачэўская Вольга (2010) Грунвальдская бітва на старонках мастацкіх твораў, «Бібліятэка прапануе», № 10, 22–27.
- 2. Лабадзенка Глеб (2010) Грунвальд напамін, што мы нацыя рыцараў і асілкаў, «Звязда», 15 ліпеня.
- 3. Медведев Аркадий (2010) Грюнвальдская битва: 600 лет спустя, «Советская Белоруссия», 15 июля.
- 4. Сагановіч Генадзь (2002) Грунвальд у падручніках: спакушэнне патрыятычным міфам, у: Славянский мир и славянские культуры в Европе и мире: место и значимость в развитии цивилизаций и культур (история, уроки, опыт, современность) / Материалы междунар. научно-теоретич. конференции. Ч. 1. Витебск, ВГУ, 220–222.
- 5. Сагановіч Генадзь (2015) Грунвальд у беларускай гісторыі. Спроба разбору палітычнага міфа. Мінск, «Медысонт».
- 6. Bitwa pod Grunwaldem w pamięci zbiorowej Polaków, in: Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej, BS/97/2010, Warszawa 2010.
- 7. Ekdahl Sven (1997) Tannenberg / Grunwald ein politisches Symbol in Deutschland und Polen, in: Deutscher Orden 1190–1990 / hrsg. von Udo Arnold. Lüneburg, 241–302.
- 8. Hahn Hans Henning, Hahn Eva (2002) Nationale Stereotypen. Plädoyer für eine historische Stereotypenforschung, in: Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen / hg. von H. H. Hahn. Frankfurt am Main, Peter Lang, 17–56.

- 9. Knyspel-Kopeć Renata (2014) Grunwald w świadomości społeczeństwa polskiego w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Toruń, Adam Marszałek.
- 10. Mačiulis Dangiras, Petrauskas Rimvydas, Staliūnas Darius (2020) Kto wygrał bitwę pod Grunwaldem: tradycja grunwaldzka wśród narodów Europy Środkowo-Wschodniej / tłum. B. Piasecka. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej.
- 11. Militzer Klaus (2010) Der mittelalterliche Deutsche Orden in heutiger Sicht, in: Tannenberg Grunwald 2010. Gesammelte Beiträge / Miscellanea Ordinis Teutonici 1. Wien, Amt des Hochmeisters, 42–52.
- 12. Traba Robert (2006) Historia przestrzeń dialogu. Warszawa, ISP PAN.
- 13. Tannenberg Grunwald 2010. Gesammelte Beiträge / Miscellanea Ordinis Teutonici 1. Wien.
- 14. Tkaczynski Jan W. (1995) Der «Drang nach Osten»: Mythos und Realität eines Schlagwortes, «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» Jg. 45, Hf. 1, 5–20.
- 15. Zaborski Marcin (2011) Grunwald a legetymizacja władzy. Miejsce pamięci jako narzędzie instrymentalizacji historii, in: Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej / red. W. Śleszyński. Białystok-Kraków, 237–255.
- 16. Zernack Klaus (2006) Niemcy Polska: z dziejów trudnego diałogu historiograficznego / tłum. Ł. Musiał, red. H. Olszewski. Poznań, PBN.
- 17. Walichowski Tadeusz (1981) Grunwald w świadomości współczesnych pokoleń Polaków, in: Grunwald w świadomości Polaków. Warzawa Łódź.
- 18. Wippermann Wolfgang (1979). Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik, Berlin, Collogium Verlag.
- 19. Wippermann Wolfgang (1981) Der «deutsche Drang nach Osten»: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes. Darmstadt.

LOCAL MEMORIES OF WAR AND PEACE: THE GREAT WAR IN YPRES

Maarten Van Alstein

In 1928 Stefan Zweig travelled to Ypres, a town on the French border in the western part of Flanders. Locals describe their part of the world as the Westhoek - the 'western corner'. Internationally the region, one of the main battlefields of the First World War, is better known as Flanders Fields. Zweig visited the city when the first part of the reconstruction effort was completed. Local townsfolk had made it their mission to reconstruct the ruined city almost exactly like it was before the war - like a "facsimile, a duplicate", in the words of the writer-traveller. Zweig's observations of post-war Ypres were acute, penetrating and subtle. They remain topical. Zweig described the scar-ridden landscape around the city, with the countless headstones and its "sick forests eaten bare and yellowed by poison gas", as a silent witness of the war. Over the decades trees have grown back and grass now covers the once bloodied mud, but the many war cemeteries, subtle lines and holes in the fields and forests, and the occasional bomb dug up by farmers, make clear that the landscape still speaks of the war (Chielens 2014). Zweig was quite perceptive too about the masses of tourists flocking into Ypres. The town had become "the great show of Belgium, a must for all tourists, on its way to become a dangerous competitor to Waterloo." Zweig felt a certain distaste to mingle with this tourist crowd. At the same time, his views on battlefield tourism were nuanced: "One's sense of responsibility is called upon to neglect nothing that can make the history of our time physically tangible: only when many of us engage with this atrocious past in a deliberate way, we can do justice to it, and thus also to the future." Despite all the sightseeing, the sometimes horrific battlefield souvenirs, and the dreadful efficiency and comfort of the tourist industry in Ypres, "It is good that here and there some traces of the big crime remain horribly visible. It is even good that every year one hundred thousand people pass through the town in a comfortable and carefree manner – after all, they will, whether they want to or not, remember these countless graves, these poisoned forests, and the square with the destroyed town halls" (Zweig 2022: 64, 68, 7781).

One hundred years later, Ypres remains an important European place of memory. Remembrance tourism (as one now calls it) is still the order of the day. As in Zweig's time, this is linked to the fact that the town, a century after the war, remains a meaningful site where a variety of remembrance traditions live on and powerful commemorative rituals like the Last Post are performed and perpetuated on a daily basis – like sentinels guarding valuable heritage through the ages. The question central to this essay is exactly *how* war and violence are commemorated in Ypres, a historic battlefield which has become an international place of memory. By and large war commemoration can, on the one hand, reproduce and perpetuate wartime enemy images and old dynamics of violent confrontation while, on the other hand, sites of memory can also become spaces where efforts at understanding or even reconciliation take place.

In this essay, I want to explore how the latter form of war commemoration can take shape. I will do this by investigating the remembrance culture of Ypres from a local perspective. More specifically, I will highlight the characteristics of a local memory culture that, by focusing on

⁸¹ My translation.

the stories of ordinary people and soldiers, artistic practices, and transnational perspectives, has been deeply influential in shaping Ypres' distinctive remembrance landscape. As I will argue, this way of commemorating war not only carries the potential to make people reflect upon the political and moral complexities of war and peace, it also provides opportunities to remember war in critical and potentially transformative ways.

Ypres as an international place of memory

Ypres, one of the important battlefields of WWI, is of course a very international place of memory. From across Europe, and indeed the world, visitors come to the town and its surroundings to visit war cemeteries, monuments and commemorative rituals. Before we delve into the roots and origins of local traditions of war remembrance in and around Ypres, it is useful to look at this broader international context. Indeed, as one observer has phrased it, "Ypres is in fact not just a local entity; it is also a zone of contact for all sorts of people who find the war to be an important past, but who have very diverse relationships to that past" (Meire 2003: 284).⁸² This plurality of relationships to the history of WWI is closely linked to the fact that a great number of nations fought in Flanders. In Ypres and its surroundings, the tradition of the British Commonwealth, which includes not only the commemorative traditions of the United Kingdom but also of its former dominions and colonies, is the most visible. The Commonwealth tradition invokes elements of a national, imperial and military idiom, linking the death of soldiers to themes of patriotic sacrifice, as well as ritualized forms of mourning and remembering on a smaller, familial scale, for example in the form of remembrance pilgrimage. Less visible in the memorial landscape but also present are Belgian and French soldiers' cemeteries and monuments. In Diksmuide, to the north of Ypres, a Flemish-nationalist remembrance tradition has developed on the banks of the *llzer* river (Van Alstein 2016). The German presence in Flanders Fields is complex. Not only have the many smaller German war cemeteries been concentrated into four larger ones, Germany's military graveyards are also more sombre and darker in their outlook than the British sites. Tourists, nonetheless, easily find their way to these German cemeteries, not in the least to the ones in Langemark and Vladslo, where Käthe Kollwitz' statues of mourning parents overlook the many silent graves (Van Alstein 2014).

The plurality of commemorative traditions and practices in Ypres can lead to a certain ambiguity in the perception of visitors. It is not always clear which messages are being sent out on memorial sites and during commemoration ceremonies. The Menin Gate, built by the British Commonwealth in the 1920s (it was inaugurated the year before Zweig's visit) is a good example of how memorials can represent different kinds of messages. On the one hand, the gate speaks in a patriotic and imperial idiom. The words 'pro patria' and 'pro rege', for instance, are engraved on the east-side of the gate. At the same time, every evening the Menin Gate is the stage for the Last Post, played by buglers of the local Last Post Association which, together with the lists of more than fifty thousand names of missing soldiers, conveys a confrontational, intimate message of mourning. For some people, the gate is therefore a symbol of the horror of war and the value of peace. This might explain why in recent decades a number of spontaneous peace demonstrations have taken place under the gate.

This diversity of meanings and messages is, of course, characteristic of the politics and practice of war remembrance. On a historical as well as a theoretical level, we can understand this plurality by distinguishing between three kinds of meaning-giving in the commemoration

Meire mentions that this plurality is demonstrated for example in visitors' books at cemeteries. Australian and Canadian visitors sometimes display their pride concerning the way the war gave birth to their nation, while the English may regret that the British Empire, which presented a united front in the war, is a thing of the past. Some people write about the guilt that Germany feels about both world wars, while for others, political or national differences are irrelevant precisely because they view the war as a general human tragedy. See Meire, J. (2003), De stilte van de Salient, p. 284. Quote: my translation.

of the First World War (Ashplant, Dawson and Roper 2000: 7). In a first manifestation, war commemoration was a political practice closely related to rituals of national identification. The underlying impetus for this strand of remembrance was that, once the hostilities were over, it was vital for nation-states to give some meaning to the wholesale slaughter. This was done by representing the death of soldiers as a sacrifice for the nation, a patriotic martyrdom that the soldiers took upon themselves to save the fatherland from an existential threat. A second manifestation is, again, political. It is linked to the observation that (traumatic) political violence can give rise to resistance and emancipation movements. More specifically, the remembrance of traumatic political violence may be used by social groups to challenge the political system that produced the violence of war in the first place. Commemoration can thus strengthen or even generate transformational movements (Edkins 2003: 57-110 and 216-224). Historical examples are the movements for decolonization in Europe's global empires after the war, or the pacifist movements who linked the commemoration of the war with the message 'No More War' and who wanted to transform the experience of the horror of the war into action to banish war for ever and fundamentally change the international state system (Van Alstein 2011). A third manifestation of war remembrance can be described as expressions of – often intimate and small-scale – forms of mourning. After the war, veterans and families had to find some meaning in the massive scale of death and suffering caused by the war. The remembrance initiatives which sprang from these efforts often happened spontaneously, bottom-up, and not guided from above (Winter 1999: 40-60). Many of the remembrance practices originating from these three types of war commemoration have influenced the ways in which WWI is still commemorated in Ypres, and are visible to this day.

A local remembrance culture

In Flanders, the memory of the war of 14-18 faded somewhat into the background in the aftermath of the Second World. This happened not only because there was a more recent conflict to remember, but also because the experience of 14-18 seemed to have failed as a warning against war. Starting in the 1970s, however, public interest in the First World War increased again. In Flanders, it was a peace-oriented perspective that strongly came to the foreground. The Flemish peace movements played a prominent role in this development. These movements have always promoted the message "No More War" as the most important legacy of the First World War, and took it as the guiding principle in their educational projects (Castryck & Duquet 2010). This peace-oriented approach to the remembrance of the First World War also received a significant impulse from a locally-rooted culture of remembrance in the *Westhoek* (Van Alstein 2011: 9-16).

At the end of the 1970s, a number of young people from the region around Ypres came together in a group which they called, with a reference to Armistice Day, the *Eleven November Group*. The group originated in the context of a regional development project which focused not only on promoting economic development in the region, but also on organizing local cultural initiatives. One of the reasons these young people self-organized in the *Eleven November Group* in 1977 was the upcoming 60th commemoration of the First World War. Their assumption was that in Ypres this commemoration would be dominated by the usual military and patriotic rituals. The group was looking for alternatives. They came up with the idea of talking to elderly people in their families and villages about their experiences during the war (Demeester 2016; Meire 2003: 239-247). They then compiled these testimonials in a book, which was published on 11 November 1978 under the title *Van den Grooten Oorlog* ('On the Great War') (Eleven November Group 1978; Demeester 2016). The book told the stories of some fifty people who had lived at or behind the front, either as soldiers or civilians. The stories talked about issues such as the experience of being a refugee, the encounters with the many nationalities that stayed in the region during the war, the violence of the war, and post-war

reconstruction. The significance of these stories, which were almost literally presented in the vernacular of the storytellers, lies in their local and intimate character. The book took stories that were normally told within the context of families and villages, and introduced them in the public sphere, giving them a place alongside the official memories written by nation-states and the histories of formal historiography. Thus the book was indeed a people's history. It showed how war was the everyday lived reality of ordinary people.

The Eleven November Group also enacted the stories in a play entitled *Nooit brengt een oorlog* vrede ('War never brings Peace'). Local people performed the play from 11 to 15 November 1978 in Kemmel, a village south of Ypres. It was again performed several times in 1979, in Ghent and Brussels (Demeester, 2016). Drawing on the stories in the book, the play consists of a series of scenes that shed light on various aspects of the experience of war. It is anecdotal in the sense that it presents various 'ordinary' stories about the war. At the same time, however, the anecdotal is transcended precisely because in the telling of local stories, the general human dimension of the experience of war surfaces. Although this was not an explicitly stated intention, the play additionally had a peace-minded undertone. Moving in reverse chronological order from 1918 to 1914, for example, the play begins with a talk by a representative of the Krupp company which sold weapons to both sides during the war and, after the armistice, offers its services as producer of artificial arms and legs and of machines to remove scrap metal left behind by the war. During the play, the company representative appears on stage several times and, at the end, confronts lean laurès who continued to plead for peace even in the summer of 1914. Furthermore, the prologue of the play claims that the subject of the play - the First World War - stands for all wars, while the epilogue, immediately after the murder of Jaurès, suggests that war and arms races are not inevitable but result from human decisions for which there are always alternatives. In the context of the late 1970s, at a time when the stationing of new nuclear weapons in Western Europe was imminent, this ending could easily be interpreted as conveying a broader message. For this reason, many indeed perceived the play as political and pacifist consciousness-raising theatre (Meire 2003). According to Marieke Demeester, one of the initiators of the Eleven November Group who was heavily involved in writing the play, this however had not been their original intention:

I would not describe our play as political consciousness-raising theatre. That was not the intention. We started out from the observation that it is unfortunate that we have forgotten what happened to local people here during the Great War, and that we now have to do something about it. But of course, when you hear all those stories, you begin to reflect and wonder: yes, but why? It is terrible what happened to those people in the war, and what has it got us? And I think that, as human beings, we have to continue to ask that question. But that is something very different from saying that it was 'theatre with a message'. Our intention was to bring it to the 'here and now' so that people would finally think about it.⁸³

The work of the Eleven November Group signified an important turning point in the way the memory of the war was approached in and around Ypres. The commemoration of the war of 14-18 had until then given little attention to the perspective of ordinary people. The book *On the Great War* and the play *War never brings Peace* introduced a new approach. By telling the stories of the people who had lived through the First World War, the work of the group both raised awareness about local memories of the war as well as the transnational and universal-human dimensions of these memories. Telling a wide variety of personal stories of soldiers and civilians, and using artistic practices to bring this multiperspectivity to life, is an approach that, in the following decades, would become one of the hallmarks of the local remembrance culture in the *Westhoek*.

⁸³ Cited in J. Meire (2003), De stilte van de Salient, p. 277 (my translation).

Grown out of local initiatives, the In Flanders Fields Museum (IFFM) in Ypres, which was opened in 1998 and completely renewed in 2012, is an important protagonist of this local memory culture. The central idea of the museum is that war is primarily a reality experienced by people - soldiers and civilians alike (Meire 2003: 260-276, 283-284: Whitmarsh 2001). As Piet Chielens. one of the leading figures behind the museum, expresses it, war is a people's history (Meire 2003: 262). Besides a collection of objects and a series of paintings and photographs, the museum features a variety of personal stories, from local civilians as well as soldiers from all sides. Since 2012 the museum also gives a prominent position to the landscape of the Ypres salient as a witness of the war. Through aerial images and videos about archaeological digs in the area around the town, the museum shows how the war impacts the landscape to this day. Furthermore, the IFFM puts a strong emphasis on artistic expressions. The exhibition for example works with a number of video-testimonials of soldiers and civilians enacted by actors. The intention is not to 're-enact' the war or do living history, but rather to present dramatic expressions of the stories of ordinary people in the war. The museum also asked British rock band Tindersticks to compose a soundscape which plays against the background of the large gothic cloth halls where the museum is housed. Lastly, the museum has a tradition of inviting artists in residence. These artists are asked to create new work that, in the context of the more 'objective' history museum, reflects upon war in a subjective tone of voice. (Chielens 2017: 122-124). The end result is an exhibition that tells the history of the war from a variety of perspectives. The museum not only gives a prominent place to stories of ordinary people. The exhibition also explores memories of the war through artistic practices, focusing both on new creative work and dramatic expressions as well as on music.

At the end of the permanent exhibition, the visitor is confronted with a list of all the wars fought since the end of the First World War. There are also references to organisations and people who have received the Ypres Peace Prize. Throughout the museum tour, however, the visitor is not provided with an explicit moral lesson. This does not mean that the museum avoids morality. On the contrary: the problematic morality of war is brought to the foreground precisely by presenting war as a human reality. The museum is arranged in such a way that it encourages many visitors to pose moral questions about war. Thus they can also be incited to reflect upon peace. This is why many people leave the museum with the feeling that they have visited a peace museum, while the permanent exhibition nowhere advances an explicit message of peace. The IFFM also makes a conscious effort not to profile itself as a peace museum (Meire 2003). According to Piet Chielens, the museum would be likely to lose some of its effects were it to do so:

In order to talk about peace we have to talk about war, and then the idea of peace will come spontaneously. [...] If people think about peace when they leave, then you can be pleased. Without mentioning the word even once.

The local memorial culture in Ypres, with its focus on the stories of ordinary people, transnational perspectives and artistic practices, is also propagated by the local government in Ypres. Since the late 1980s and the 1990s, the city's remembrance efforts strongly emphasize peace as the most important legacy of the First World War. The city of Ypres profiles itself as a 'City of Peace', has appointed a 'peace official' responsible for coordinating peace initiatives, and organizes a Peace Prize.⁸⁴

The centennial commemoration 2014-2018

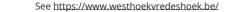
The renewed interest in the remembrance of the First World War initiated in the 1970s gained momentum in the following decades. Especially in the 1990s and the first decade of the 21st century this trend has become more pronounced. This greater interest in the remembrance

of the First World War is part of what scholars have called a broader 'memory boom', a surge in attention for memory and commemoration in general, which can be observed all over the world (Bell 2006; Winter 2006). It does not surprise, therefore, that the centennial commemoration of the First World War in 2014-2018 generated a massive interest, not only on the part of politicians and heritage professionals, but also of the media and the general public. As in other places in Europe, in Ypres the centennial led to a sort of commemorative hyperactivity. Tourist infrastructure was improved, exhibitions in museums were renovated, and countless public history initiatives were set up.

To inaugurate the centennial commemoration in the Westhoek, a remembrance event called Light Front was organized by the Province of West-Flanders on 17 October 2014. The event signalled the start of a large-scale cultural commemoration programme called *Gone West*. The idea of Light Front, a participative event that attracted large audiences and was broadcasted live on Flemish television, was to evoke the frontline established in October 1914, after the inundation of the Yser plains and the First Battle of Ypres. Forming a 85 km long 'frontline of light', more than 8000 volunteer-torchbearers took up their station along the roads from Nieuwpoort to Ploegsteert, thus forming a human chain of torches. At the same time, the names of all victims who fell on Belgian soil in 14-18 were projected on towers and monuments in Ypres, Diksmuide and Nieuwpoort. On nine historic sites along the way (e.g. the German military cemetery in Langemark and the British Commonwealth Cemetery at Tyne Cot), short ceremonies with dignitaries took place, while artistic fire-artworks, evoking historical events during the war, were performed. At the sites, well-known Flemish artists and journalists read fragments from war diaries, letters and eye-witness accounts. This provided the opportunity to represent the war as a 'butchery of men', while it also made it possible to bring nuanced and complex reflections about the history and the current relevance of the war. In one instance, a Flemish war journalist linked the testimonials from WWI to images of present-day violence, such as the war in Syria (Van Alstein 2018: 7). Over the course of the event, its underpinning message was clear and, at times, explicitly articulated, as in the words of one of the television commentators: "Let us keep remembering the war, in order for peace to prevail". Again the main characteristics of the local remembrance culture in Ypres and the At surfaced: a focus on personal stories, a transnational perspective, and the use of artistic practices.

This distinct way of remembering WWI remained prevalent throughout the four-year period of the centennial. At the same time, a certain concern was voiced among a number of people involved in local remembrance initiatives in Ypres and the *Westhoek*. They worried that the peace-oriented remembrance of WWI would recede into the background once the large-scale commemorations were over and public attention would focus on other things. To address this concern, a number of organisations, among which the City of Ypres, joined forces to perpetuate the peace-oriented remembrance of the First World War in the region and, more specifically, express a critical voice in current debates about war and peace. In its mission statement the network declares:

Today, the Westhoek, with its museums, military cemeteries and war memorials, still bears witness every day to what war entails, crying out that war should never occur again. This cry, however, should not remain merely chiselled in stone. Residents and policymakers in the *Westhoek* think it is high time to work together to transform the painful past into a powerful, inspiring and future-oriented peace policy, tailored to the region.⁸⁵

85

Conclusion: War, Memory, and Peace

Over the decades a distinctive local commemorative culture developed in Ypres, one of the main battlefields of the First World War. Characteristic for this local remembrance culture are the focus on stories of ordinary people, a transnational perspective, and the use of artistic practices. Moreover, it has become clear that in this local remembrance tradition references to the horror of the war of 14-18 are very easily linked to the value of peace. This sheds light on how Ypres, at least from a local perspective, is a fascinating example of how battlefields as places of memory can become sites of understanding. The link between the memory of war and a present-day message of peace, however, is not self-evident. To conclude, I will explore some of the problems confronting peace-oriented war remembrance and, by referring back to Ypres' local remembrance culture, show how these problems might be overcome.

Flemish historians have repeatedly voiced concern over the matter-of-course manner in which commemorations of the First World War in Flanders establish a link with peace. In particular, they are concerned that peace-oriented commemorations tend to promote a public understanding of the war as 'senseless'. Insisting too strongly on the trope of the senselessness of the Great War and peace as the main lesson, they claim, tends to obscure our understanding of the historical reality of the war. At the time, for many Belgians the war was neither senseless nor absurd. On the contrary, many Belgians seem to have been motivated by patriotism and the will to defend family and fatherland against the brutal aggressor. Moreover, peace-oriented commemorations tend to ignore that numerous soldiers were not only victims, but also perpetrators, and that many were also fascinated with war and violence. Without taking this fascination into account, we cannot fully understand the First World War (Van Alstein 2014 & 2018).

Historians clearly have a point here. However, in my view, the local remembrance culture in Ypres offers ways forward to link memories of the war to critical reflections on war and peace, while at the same time not mythologizing the past and remaining open to the complexities of history. In particular, I suggest looking again at the historical methodology underpinning the In Flanders Fields Museum. As I noted above, the story-line of the museum does not explicitly depart from a political or moral message. The narrative of the museum, on the contrary, starts out from the history of the war, specifically focusing on the daily life experiences of civilians and soldiers in war time, both in their role as victims and perpetrators. These experiences are presented in their historical context, so that attention is paid not only to the consequences of the war (the suffering of soldiers and citizens), but also to its causes and structural dimensions. In other words, if offers a historical reading that foregrounds the human reality of the war. Interestingly, this is where the museum starts to develop its moral and political potential. Although the museum is not intended to be a peace museum, through presenting war as a human reality, visitors are shown its problematic morality. Many visitors are thus encouraged to pose moral questions, and reflect critically upon the meaning of war – and of peace.

This methodology is interesting, and promising. If offers a logic which brings the past into the present, while avoiding teleological and unifying historical narratives, as well as one-sided instrumentalizations of the past in function of a present-day objective such as the promotion of peace. Starting out from a historical reading of the violent past, it leads to a critical and moral reflection, not only upon the violent past itself, but also upon conflicts and violence in the present. Reading the past critically encourages a critical reading of present-day politics. In other words, this methodology presents the violent past not only as a source of historical knowledge, but also as an occasion for a broader critical reflection upon war and peace (Van Alstein 2014: 6-7).

Great numbers of visitors still come to Ypres every year. As I have noted above, these visitors all consider WWI to be important history, but have diverse relationships to that history. As a great number of nations and peoples fought in the *Westhoek*, the memorial landscape of Ypres expresses a plurality of meanings. Whatever their outlook, however, many visitors visit the In Flanders Fields Museum and encounter the local remembrance culture of Ypres. Stefan Zweig concluded the essay about his visit to Ypres in 1928 with a reflection upon the Belgian tradition in the 1920s to sound all bells each year on August 4 at 9 o'clock, the moment of the German invasion. Zweig lauded this tradition. Although, he admitted, the organizing authorities probably had patriotic and not peace-oriented intentions to sound the bells, "still this tradition helps to remember; it gives the turbid, dozing conscience a push and a shove". It inspired "five minutes of reflection, of remembrance, and of indignation." 186

LIST OF LITERATURE AND AND SOURCES:

- 1. Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), "The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures and Dynamics", in T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge.
- 2. Bell, D. (2006), "Introduction: Memory, Trauma and World Politics", in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan.
- 3. Castryck, G. and Duquet, N. (2010), *On positive and negative peace. Peace education for primary and secondary schools in Flanders: concept definition and analysis of the offer of projects*, Brussels: Flemish Peace Institute.
- 4. Chielens, P. (2014), 'In Flanders Fields. The Landscape of War as Lieu de Mémoire', in: *The Low Countries*, 22.
- 5. Chielens, P. (2017), 'Mediators of time and tone: art and artists in remembrance education', in: Verplancke, M., Dejaeghere, A., Schepers, S. & Van Alstein, M. (eds.), The Past Does not Pass, Tielt: Lannoo Campus, p. 117-129 (in Dutch).
- 6. Edkins, J. (2003), *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 7. Eleven November Group (1978), Van den Grooten Oorlog. Volksboek, Kemmel: Malegijs.
- 8. Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond leper*, Tielt: Lannoo.
- 9. Van Alstein, M. (2011), *The Great War Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields*, Brussels: Flemish Peace Institute.
- 10. Van Alstein, M. (2014), *From Ypres to Brussels? Europe, Peace, and the Commemoration of WWI*, Brussels: Heinrich Böll Stiftung EU.
- 11. Van Alstein, M. (2018), Ingehaald door het heden? Een kanttekening bij de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen', *Streven Web*, 7 november 2018.
- 12. Whitmarsh, A. (2001), 'We Will Remember Them': Memory and Commemoration in War Museums, *Journal of Conservation and Museum Studies*, 7 (November), p. 1-15.

⁸⁶ Zweig (2022), p. 78 (my translation).

- 13. Winter, J. (1999), 'Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War', in Winter, J. and Sivan, E. (Eds.) (1999), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 14. Winter, J. (2006), "Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past", in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan.
- 15. Zweig, S. (1928/2022), *Het land tussen de talen. Reportages uit België*, Amsterdam: Van Oorschot.

МЯСЦОВЫЯ ЎСПАМІНЫ АБ ВАЙНЕ І МІРЫ: ВЯЛІКАЯ ВАЙНА Ў ІПРЫ

Маартэн Ван Альстэйн

У 1928 годзе Стэфан Цвэйг прыехаў у Іпр, горад у заходняй частцы Фландрыі, недалёка ад французскай мяжы. Мясцовыя жыхары сваю частку свету называюць Westhoek -"Заходні кут". На міжнародным узроўні рэгіён, які быў адным з асноўных палёў бітвы падчас Першай сусветнай вайны, больш вядомы пад назвай "Палі Фландрыі". С.Цвэйг прыехаў у горад, калі завяршылася першая частка адбудовы. Мясцовае насельніцтва паставіла сабе на мэту адбудаваць разбураны горад амаль дакладна такім, як да вайны – як "факсіміле, дублікат", гаворачы словамі вандроўнага пісьменніка. Назіранні С.Цвэйга аб пасляваенным Іпры былі вострыя, праніклівыя і субтыльныя. Яны захоўваюць актуальнасць. С.Цвэйг апісвае знявечаны краявід вакол горада, пакрыты надмагіллямі і "хворымі лясамі, паедзенымі ды зжаўцелымі ад атрутных газаў", нібы маўклівымі сведкамі вайны. За дзесяцігоддзі дрэвы адраслі, а некалі крывавую гразь зноў пакрыла трава, але шматлікія вайсковыя могілкі, тонкія палосы і яміны ў палях ды лясах, а таксама бомбы, якія раз-пораз выкопваюць фермеры, не пакідаюць сумневу, што гэтая зямля ўсё яшчэ сведчыць аб вайне (Chielens 2014). Досыць тонка С.Цвэйг пісаў і пра масы турыстаў, што цягнуцца ў Іпр. Горад стаў "вялікім відовішчам Бельгіі, абавязковым пунктам усіх турыстычных маршрутаў, які пачаў прэтэндаваць у небяспечныя канкурэнты Ватэрлоа". С.Цвэйг адчуваў пэўную непрыязнасць да гэтага турыстычнага натоўпу. У той жа час у сваім стаўленні да ваенна-палявога турызму ён улічваў розныя нюансы: "Пачуццё адказнасці патрабуе не ігнараваць нічога, што можа зрабіць гісторыю нашага часу больш фізічна адчувальнай. Толькі калі шмат хто з нас свядома ўвойдзе ў кантакт з гэтай мярзотнай мінуўшчынай, мы зможам забяспечыць справядлівасць як у дачыненні да мінуўшчыны, так і да будучыні". Нягледзячы на забаўляльны характар кантакту, часам – жахлівыя сувеніры з поля бою, а таксама да агіды рацыянальную і зручную арганізацыю турыстычнай індустрыі Іпра, "добра, што там-сям захоўваюцца сташэнна відавочныя сляды вялікага злачынства. Добра нават тое, што штогод праз горад камфортна і бесклапотна праязджае сто тысяч чалавек. У рэшце рэштаў, хочуць яны таго ці не хочуць, ім запомняцца гэтыя незлічоныя магілы, гэтыя атручаныя лясы і плошча з разбуранай гарадской ратушай" (Zweig 2022: 64, 68, 77⁸⁷).

Мінула сто гадоў, а Іпр застаецца важным месцам агульнаеўрапейскай памяці. Нікуды не знік запыт на памінальны турызм, як ён сёння называецца. Як і ў часы С.Цвэйга, гэта абумоўлена тым, што і праз стагоддзе пасля вайны горад захоўвае шматлікія глыбокія традыцыі памяці і магутныя рытуалы, такія як "Сігнал адбою", якія выконваюцца і ўвекавечваюцца штодня, як і вартавыя, што стагоддзямі ахоўваюць каштоўныя аб'екты даўніны. У гэтым эсэ найперш разглядаецца менавіта пытанне таго, як у Іпры – горадзе гістарычнай бітвы, які ператварыўся ў міжнароднае месца памяці – ушаноўваецца памяць аб вайне і гвалце. У агульным і цэлым, камемарацыя вайны, з аднога боку, можа рэпрадукаваць і фіксаваць вобраз ворага ваенных часоў ды старую дынаміку гвалтоўнай канфрантацыі, але з іншага боку, мясціны памяці могуць спрыяць паразуменню і нават прымірэнню.

У гэтай працы прадпрымаецца спроба высветліць, як можа выглядаць ушанаванне памяці аб вайне ў другім варыянце. З гэтай мэтай праз мясцовыя акуляры вывучаецца іпрская культура памяці. Гаворачы больш канкрэтна, выяўляюцца рысы мясцовай камемарацыйнай культуры, якія істотна паўплывалі на фармаванне самабытнай іпрскай мадэлі памяці за кошт канцэнтрацыі на гісторыях звычайных людзей і салдатаў, прымянення мастацкіх сродкаў і транснацыянальнай оптыкі.

Іпр як міжнароднае месца памяці

Не выклікае сумневаў, што Іпр, дзе адбываліся адны з самых важных бітваў Першай сусветнай вайны, з'яўляецца месцам памяці міжнароднага маштабу. Каб наведаць вайсковыя могілкі, пабачыць помнікі і прыняць удзел у памінальных рытуалах, у горад і яго ваколіцы прыязджаюць людзі не толькі з усёй Еўропы, але і з усяго свету. Перад тым, як пачаць разбірацца ў каранях і вытоках тутэйшых традыцый памяці аб вайне, карысна зірнуць на шырэйшы міжнародны кантэкст. Насамрэч, як сфармляваў адзін назіральнік, "па сутнасці, Іпр – не проста мясцовая з'ява. Гэта таксама зона кантакту для самых розных людзей, якія лічаць вайну важнай часткай мінуўшчыны і ў якіх вельмі рознае стаўленне да гэтай мінуўшчыны" (Meire 2003: 284). 88 Гэтая множнасць стаўлення да гісторыі Першай сусветнай вайны шчыльна звязаная з тым, што ў Фландрыі ваявала вельмі шмат народаў. Найбольш яскрава ў Іпры і яго ваколіцах праяўляецца традыцыя Брытанскай Садружнасці, што ўключае ў сябе камемарацыйныя традыцыі не толькі Аб'яднанага Каралеўства, але і яго былых уладанняў і калоній. Брытанская традыцыя змяшчае складнікі нацыянальнага, імперскага і ваеннага, злучаючы смерць салдатаў з тэмамі патрыятычнай самаадданасці, а ў меншым, сямейным маштабе – рытуальныя формы жалобы і памінання, напрыклад, у выглядзе паломніцтва. Могілкі і помнікі бельгійскіх ды французскіх салдатаў у мемарыяльным ландшафце менш прыкметныя, але таксама прысутнічаюць. На поўнач ад Іпра, у горадзе Дыксмёйдэ на рацэ Ізер, паўстала фламандска-нацыяналістычная традыцыя памяці (Van Alstein 2016). Складана ў Палях Фландрыі адлюстроўваецца нямецкая прысутнасць. Шматлікія дробныя нямецкія вайсковыя могілкі не толькі аб'яднаныя ў чацвёра буйнейшых, яны і на выгляд змрачнейшыя і цямнейшыя за брытанскія. Тым не меней, турысты ахвотна збіраюцца на гэтых нямецкіх захаваннях, не ў апошнюю чаргу – у Лангемарку і Ўладсле, дзе ў шматлікія маўклівыя магілы ўзіраюцца статуі скрушных бацькоў, створаныя Кетэ Кольвіц (Van Alstein 2014).

У выніку прысутнага ў Іпры плюралізму камемарацыйных традыцый і практык у наведнікаў можа скласціся досыць двухсэнсоўнае ўражанне. Не заўсёды зразумела, якую галоўную думку перадаюць мемарыяльныя аб'екты і ўрачыстыя цырымоніі. Добрым прыкладам таго, як мемарыялы могуць трансляваць розныя пасылы, служыць Мененская брама, пабудаваная Брытанскай Садружнасцю ў 1920-ыя гг. і адкрытая за год да прыезду Цвэйга. З аднога боку, брама даносіць патрыятычныя і імперскія матывы. Напрыклад, з усходняга боку брамы выгравіраваныя словы 'pro patria' і 'pro rege'. У той жа час кожны вечар каля Мененскай брамы трубачамі мясцовай Асацыяцыі "Сігнал адбою" даецца традыцыйны сігнал горнам, які разам са спісамі з больш як пяцідзесяці тысяч зніклых без вестак салдатаў даносіць супрацьлеглую, інтымна-жалобную думку. Такім чынам, для кагосьці брама – гэта сімвал жаху вайны і каштоўнасці міру. Гэтым можна патлумачыць, чаму ў апошнія дзесяцігоддзі каля брамы прайшоў шэраг стыхійных дэманстрацый за мір.

⁸⁸ Паводле Meire, гэты плюралізм адлюстроўваецца, напрыклад, у гасцявых кнігах могілак. Аўстралійскія і канадскія наведнікі часам выражаюць гонар, што дзякуючы вайне паўсталі іх народы, а ангельцы раз-пораз шкадуюць, што Брытанская імперыя, якая ў ваенныя часы выступала адзіным фронтам, засталася ў мінулым. Хтосьці піша аб віне, якую адчувае Нямеччына за абедзве сусветныя войны, а іншым палітычна-нацыянальныя адрозненні не ўяўляюцца актуальнымі, бо яны ставяцца да вайны як да агульначалавечай трагедыі. Гл. Meire, J. (2003), De stilte van de Salient, p. 284. Пераклад цытаты мой.

Безумоўна, гэткая разнастайнасць значэнняў і пасылаў уласцівая палітыцы ды практыцы памяці аб вайне. На гістарычным і тэарэтычным узроўні гэты плюралізм можна асэнсаваць праз класіфікацыю трох відаў сэнсаўтварэння ва ўшанаванні памяці аб Першай сусветнай вайне (Ashplant, Dawson and Roper 2000: 7). У першай праяве шанаванне памяці аб вайне з'яўлялася палітычнай практыкай, шчыльна звязанай з рытуаламі нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Матывам для гэтага кірунку памяці стала тое, што пасля заканчэння ваенных дзеянняў у нацыянальных дзяржаў узнікла неабходнасць што б там ні было неяк напоўніць сэнсам гэтае масавае кровапраліцце. Гэта было зроблена, смерць салдатаў падаючы як ахвяру нацыі, патрыятычнае пакутніцтва, на якое пайшлі вайскоўцы, каб выратаваць Айчыну ад экзістэнцыйнай пагрозы. Другая праява таксама палітычная. Яна звязаная з высновай, што (траўматычны) палітычны гвалт можа даць пачатак рухам супраціву і вызвалення. Гаворачы больш канкрэтна, найперш памяццю аб палітычным гвалце і нанесенай ім траўме могуць скарыстацца грамадзянскія ініцыятывы, якія імкнуцца кінуць выклік палітычнай сістэме. што спарадзіла вайну ды гвалт. Такім чынам, у выніку мемарыяльных практык могуць узмацніцца старыя рухі, якія змагаюцца за пэўныя пераўтварэнні ў грамадстве, або нават паўстаць новыя (Edkins 2003: 57-110 and 216-224). У якасці гістарычных прыкладаў можна прыгадаць рухі за дэкаланізацыю ў глабальных еўрапейскіх імперыях пасля вайны або пацыфісцкія рухі. Апошнія ўвязалі памяць аб вайне са сваім пасылам "Больш ніякіх войнаў" і імкнуліся на падставе досведу кашмару вайны арганізавацца дзеля перадухілення вайны ў будучыні ды дамагчыся падмуркавых змяненняў міждзяржаўнай сістэмы (Van Alstein 2011). Трэцюю праяву памяці аб вайне можна ахарактарызаваць як выражэнне формаў жалобы, часта інтымных і маламаштабных. Пасля вайны ветэранам і іх сем'ям трэба было знайсці нейкі сэнс у прынесеных вайной масавых смерцях і пакутах. Часта такія памінальныя ініцыятывы фармаваліся стыхійна, знізу, без указкі ўладаў (Winter 1999: 40-60). Шмат якія памінальныя практыкі, якія бяруць пачатак з гэтых трох тыпаў ушанавання памяці аб вайне, паўплывалі на тое, як памяць аб тых падзеях падтрымліваецца ў Іпры ажно да сёння.

Мясцовая культура памяці

Пасля Другой сусветнай вайны памяць аб вайне 1914-1918 гг. у Фландрыі часткова адышла на другі план. Гэта здарылася не толькі таму, што з'явілася памяць аб больш нядаўнім канфлікце. Засталося адчуванне, што досвед 1914-1918 г. не дапамог перадухіліць новую вайну. Але з 1970-х гг. зацікаўленасць у Першай сусветнай зноў вырасла. У Фландрыі запанавала імкненне да міру. Выбітную ролю ў гэтым адыгралі фламандскія рухі прыхільнікаў міру. У якасці самай галоўнай высновы Першай сусветнай вайны гэтыя рухі заўсёды прасоўвалі пасыл "Больш ніякіх войнаў", які яны ўзялі за краевугольны прынцып у сваіх адукацыйных праектах (Castryck & Duquet 2010). Істотны штуршок да прымянення гэтага падыходу да памяці аб Першай сусветнай вайне, арыентаванага на мір, надала мясцовая культура памяці, уласцівая "Заходняму куту" (Van Alstein 2011: 9-16).

У канцы 1970-х гг. у іпрскім рэгіёне пачала дзейнічаць група маладых людзей, якая назвалася "Групай 11 лістапада" са спасылкай на Дзень замірэння. Група паўстала ў кантэксце праекту рэгіянальнага развіцця, што быў накіраваны не толькі на судзеянне развіццю эканамічнаму, але і на арганізацыю мясцовых культурных ініцыятыў. Адной з прычын, чаму "Група 11 лістапада" самаарганізавалася ў 1977 г., стала 60-ая гадавіна Першай сусветнай вайны. Прадстаўнікі ініцыятывы сыходзілі з меркавання, што ў ходзе адзначэння гэтай гадавіны зноў будуць пераважаць звыклыя ваенна-патрыятычныя рытуалы. Аб'яднанне шукала альтэрнатывы. Яго ініцыятары прапанавалі думку наведаць пажылых людзей у іх сем'ях і вёсках ды пагутарыць з імі пра досвед вайны (Demeester 2016; Meire 2003: 239-247). Пазней гэтыя сведчанні былі складзеныя ў кнігу, апублікаваную

11 лістапада 1978 г., пад назвай *Van den Grooten Oorlog* ("Аб Вялікай вайне") (Eleven November Group 1978; Demeester 2016). У кнізе расказваліся гісторыі прыблізна пяцідзесяці чалавек, якія жылі на фронце ці за ім, салдатаў і цывільных. Гісторыі перадавалі досвед уцекачоў, досвед сутыкнення з прадстаўнікамі розных народаў, што прайшлі праз рэгіён у ходзе вайны, праявы ваеннага гвалту і пасляваеннай адбудовы. Значнасць гісторый, якія былі амаль даслоўна перададзеныя на гаворцы апавядальнікаў, палягае ў іх тутэйшым і простым характары. Дзякуючы кнізе гісторыі людзей, якія звычайна апавядаліся ў хатнім або вясковым кантэксце, былі вынесеныя ў публічную прастору і знайшлі сабе месца поруч з афіцыйнымі ўспамінамі, што распаўсюджваліся нацыянальнымі дзяржавамі, ды сюжэтамі афіцыйнай гістарыяграфіі. Такім чынам, у кнізе была выкладзеная сапраўдная народная гісторыя, дзе адлюстроўвалася, як вайна выглядала ў штодзённасці простых людзей.

На аснове гісторый "Група 11 лістапада" таксама паставіла п'есу пад назвай Nooit brengt een oorlog vrede ("Ад вайны міру не бывае"). У пастаноўцы, што дэманстравалася 11-15 лістапада 1978 г. ў вёсцы Кемель на поўдзень ад Іпра, ролі выконвалі мясцовыя насельнікі. Яшчэ некалькі разоў п'есу паказвалі ў 1979 г. ў Генце і Бруселі (Demeester, 2016). П'еса збудаваная з гісторый, выкладзеных у кнізе, і складаецца з шэрагу сцэн, якія праліваюць святло на розныя аспекты жыцця на вайне. Яна ўяўляе з сябе несістэматычную выбарку сюжэтаў "звычайных" людзей, што перажылі вайну. З іншага боку, іх адрывачнасць пераадольваецца тым, што праз асобныя гісторыі мясцовых жыхароў на паверхню выходзіць агульначалавечы ваенны досвед. Хаця адкрыта гэта не заяўляецца, п'еса змяшчае ў сабе дадатковае пацыфісцкае адценне. Напрыклад, твор, у якім падзеі разгортваюцца ў адваротным храналагічным парадку з 1918 да 1914 г., пачынаецца з гутаркі з прадстаўніком кампаніі Кrupp, якая падчас вайны прадавала зброю абодвум бакам, а пасля замірэння прапаноўвае свае паслугі ў якасці вытворцы штучных рук, ног і апаратаў для збору металалому, што застаўся ад вайны. На працягу п'есы прадстаўнік фірмы на сцэне з'яўляецца некалькі разоў. У канцы ён спрачаецца з Жанам Жарэсам, які ажно да лета 1914 г. працягваў адгаворваць ад вайны. Акрамя гэтага, у пралогу п'есы сцвярджаецца, што яе тэма – Першая сусветная вайна – увасабляе сабой усе войны, а ў эпілогу, адразу пасля забойства Жарэса, выказваецца сцверджанне, што вайна і гонка ўзбраенняў – гэта не нешта непазбежнае, а вынік людскіх рашэнняў, якім заўсёды ёсць альтэрнатыва. У кантэксце канца 1970-х гг., калі ў Заходняй Еўропе рыхтавалася размяшчэнне новай ядзернай зброі, у канцоўцы лёгка прачытвалася шырэйшая думка. З гэтай прычыны п'еса шмат кім успрымалася як палітычна-пацыфісцкая пастаноўка асветніцкага характару (Meire 2003). Але паводле словаў адной з ініцыятараў "Групы 11 лістапада" Марыеке Дэместэр, якая актыўна ўдзельнічала ў падрыхтоўцы п'есы, першапачаткова такога намеру яны не мелі:

Я не стала б апісваць нашу п'есу як палітычна-асветніцкую. Такой задумы не было. Пачалося ўсё з таго, што мы заўважылі, як, на жаль, забываецца тое, што падчас Вялікай вайны перажылі мясцовыя жыхары, і нам захацелася штосьці з гэтай нагоды зрабіць. Але вядома, калі слухаеш усе гэтыя гісторыі, то пачынаеш задавацца пытаннем: так, але навошта? З гэтымі людзьмі у ваенныя гады здарыліся страшныя рэчы, і што з таго? І я думаю, што мы, як людзі, павінны працягваць задаваць гэтае пытанне. Але гэта не азначае, што мы рыхтавалі "асветніцкі тэатр". Мы імкнуліся вынесці гэта ўсё ў "тут і цяпер", каб людзі нарэшце задумаліся⁸⁹.

Праца "Групы 11 лістапада" стала важным паваротным пунктам у падыходзе да памяці аб вайне ў Іпры і рэгіёне. Раней у памяці аб вайне 1914-1918 гг. успамінам звычайных людзей удзялялася мала ўвагі. Дзякуючы кнізе "Аб Вялікай вайне" і п'есе "Ад вайны міру не бывае" з'явіўся новы падыход. Расказаўшы гісторыі людзей, што перажылі Першую сусветную, ініцыятыва прыцягнула ўвагу да ўспамінаў мясцовых жыхароў аб ваенных гадах і да транснацыянальнага, агульначалавечага кампанента гэтых успамінаў. Падыход, заснаваны на перадачы вялікай колькасці разнастайных асабістых гісторый салдатаў і мірных грамадзян, а таксама выкарыстанні мастацкіх сродкаў для практычнага ўцелаўлення гэтага шматгалосся, у пазнейшыя дзесяцігоддзі стаў фірмавым знакам мясцовай культуры памяці "Заходняга кута".

Важным суб'ектам вышэй згаданай мясцовай культуры памяці стаў іпрскі музей "У палях Фландрыі", які ўзнік на базе мясцовых ініцыятыў, адкрыты ў 1998 і цалкам абноўлены ў 2012 г. Асноўная думка музея – што вайна перш за ўсё ўяўляе з сябе рэчаіснасць, якую перажываюць людзі, як салдаты, так і цывільныя (Meire 2003: 260-276, 283-284; Whitmarsh 2001). Як гаворыць адзін з заснавальнікаў музея Піт Хіленс, вайна – гэта чалавечая гісторыя (Meire 2003: 262). У музеі выстаўленыя на паказ не толькі рэчавыя экспанаты, малюнкі і фатаздымкі, але і розныя асабістыя гісторыі як тутэйшых жыхароў, так і салдатаў з усіх бакоў. З 2012 г. вялікая ўвага ўдзяляецца ландшафту "Іпрскай дугі", дзе адбываліся актыўныя ваенныя дзеянні. З дапамогай фота- і відэаздымкаў з паветра, дзе дэманструюцца археалагічныя раскопкі ў ваколіцах горада, наведнікі музея бачаць. як вайна дагэтуль уплывае на агульны краявід. У дадатак, важны акцэнт у музеі "У палях Фландрыі" робіцца на мастацкія сродкі выражэння. Напрыклад, у экспазіцыі фігуруе шэраг відэасведчанняў салдатаў і мірных жыхароў у выкананні акцёраў. Не ставіцца мэта "рэканструяваць" вайну або прадэманстраваць "жывую" гісторыю – хутчэй гэта спроба прэзентаваць драматычнасць гісторый простых людзей на вайне. Музей таксама звярнуўся да брытанскага рок-гурта Tindersticks з просьбай напісаць гукавы краявід, які прайграецца ў вялікіх гатычных гандлёвых радах "Палаты суконшчыкаў", дзе знаходзіцца музей. Варта таксама прыгадаць, што ў музеі ёсць традыцыя правядзення "мастацкіх рэзідэнцый". Запрошаных мастакоў просяць стварыць новую работу, якая ў кантэксце "аб'ектыўнага" гістарычнага музея адлюстроўвае суб'ектыўную мастацкую пазіцыю (Chielens 2017: 122-124). Так фармуецца экспазіцыя, якая перадае гісторыю вайны з розных пунктаў гледжання. Музей не толькі ставіць у цэнтр увагі гісторыі простых людзей, але і паглыбляецца ва ўспаміны аб вайне з дапамогай мастацкіх сродкаў, дзе важную ролю грае стварэнне новых творчых работ, драматычная пастаноўка і музыка.

У канцы экспазіцыі наведніку даводзіцца пабачыць спіс усіх войнаў, якія адбываліся пасля заканчэння Першай сусветнай вайны. Даюцца таксама спасылкі на арганізацыі і людзей, якія атрымалі Іпрскую прэмію міру. Але нідзе на працягу знаходжання ў музеі ніякая яўная мараль наведніку не навязваецца. Гэта не азначае, што музей пазбягае маральнага складніка. Наадварот – менавіта за кошт паказу вайны як чалавечай рэчаіснасці праблемная ваенная мараль выходзіць на першы план. Музей арганізаваны такім чынам, каб навесці наведнікаў на маральныя роздумы аб прыродзе вайны, тым самым і аб міры. Таму ў шмат каго пасля наведвання музея застаецца пачуццё, што яны пабывалі ў музеі міру, хаця ідэя міру нідзе ў экспазіцыі адкрыта не прагаворваецца. Музей "У палях Фландрыі" нават прыкладае свядомыя намаганні, каб не пазіцыянавацца музеем міру (Meire 2003). Паводле П. Хіленса, у выпадку такога пазіцыянавання музей страціў бы частку эфекту:

Каб размаўляць пра мір, трэба размаўляць пра вайну. Тады ідэя міру прыходзіць сама. [...] Калі на выхадзе людзі думаюць пра мір, можна быць задаволеным, хаця само гэтае слова ні разу не прыгадвалася⁹⁰.

90

Улады Іпра таксама прапагандуюць мясцовую мемарыяльную культуру, заснаваную на гісторыях простых людзей, транснацыянальным падыходзе і мастацкіх сродках. З канца 1980-х і 1990-х гадоў ва ўшанаванні памяці аб Першай сусветнай вайне на ўзроўні горада важны націск робіцца на мір як на ключавы ўрок вайны. Горад Іпр пазіцыянуецца як "Горад міру". У горадзе ёсць "супрацоўнік па пытаннях міру", які адказвае за каардынацыю мірных ініцыятыў, а таксама ўручаецца Прэмія міру⁹¹.

Адзначэнне 100-й гадавіны ў 2014-2018 гг.

Пасля таго, як у 1970-х гг. аднавілася зацікаўленасць у памяці аб Першай сусветнай вайне, гэтая тэндэнцыя ў пазнейшыя дзесяцігоддзі толькі ўзмацнілася, а найбольш яскрава праявілася ў 1990-х і 2000-х. Павышаны інтарэс да памяці Першай сусветнай вайны – гэта праява агульнага "буму памяці". Так навукоўцы называюць успышку ўвагі да памяці і яе шанавання, што ў той час назіралася ва ўсім свеце (Bell 2006; Winter 2006). Таму не дзіва, што адзначэнне стагоддзя Першай сусветнай вайны ў 2014-2018 гг. прыцягнула вялікую ўвагу не толькі палітыкаў і спецыялістаў па спадчыне, але і СМІ ды шырокай грамадскасці. Як і ў іншых гарадах Еўропы, у Іпры з нагоды гадавіны назіраўся выбух памінальных мерапрыемстваў, была ўдасканаленая турыстычная інфраструктура, абноўленыя экспазіцыі музеяў, паўстала безліч грамадскіх гістарычных ініцыятыў.

Адзначэнне стагоддзя ў "Заходнім куце" пачалося 17 кастрычніка 2014 г. памінальным мерапрыемствам пад назвай "Фронт святла", што было арганізаванае правінцыяй Заходняя Фландрыя. Мерапрыемства стала пачаткам маштабнай культурна-гістарычнай праграмы "Заходні кірунак". "Фронт святла" – інтэрактыўнае мерапрыемства з удзелам вялікай аўдыторыі, якое транслявался фламандскім тэлебачаннем. Ідэя мерапрыемства – нагадаць пра тое, як у кастрычніку 1914 г. пасля затаплення ізерскіх раўнін і першай Іпрскай бітвы ўсталявалася лінія фронту. Звыш 8000 валанцёраў з паходнямі размясціліся ўздоўж дарог ад Ніўпорта да Плёгстэрта, сфармаваўшы жывы ланцуг паходняў – "фронт святла" 85-кіламетровай даўжыні. Адначасова на вежы і помнікі ў Іпры, Дыксмёйдэ і Ніўпорце былі спраектаваныя прозвішчы ўсіх ахвяр, палеглых на бельгійскай зямлі ў 1914-1918 гг. На дзевяці гістарычных аб'ектах, размешчаных уздоўж маршрута (напрыклад, нямецкія вайсковыя могілкі ў Лангемарку і могілкі Брытанскай Садружнасці ў Цінэ-Кот), прайшлі кароткія цырымоніі з удзелам высокапастаўленых гасцей і выкананнем вогненных мастацкіх пастановак з адсылкай да гістарычных падзей часоў вайны. Таксама на аб'ектах вядомыя фламандскія дзеячы мастацтва і журналісты зачытвалі ўрыўкі з ваенных дзённікаў, лістоў і пераказаў відавочцаў. Гэта дазволіла перадаць уяўленне пра вайну як пра "крывавую лазню", а таксама данесці больш комплексныя і разнародныя думкі пра гісторыю і актуальнасць вайны ў цяперашнія часы. У адным з прыкладаў фламандскі ваенны журналіст звязаў сведчанні часоў Першай сусветнай вайны з гвалтоўнымі падзеямі нашых часоў, такімі як вайна ў Сірыі (Van Alstein 2018: 7). На працягу ўсяго мерапрыемства выразна даносілася і часам адкрыта прамаўлялася яе асноўная думка, сфармуляваная словамі аднога з тэлекаментатараў: "Памятайма вайну, каб зберагчы мір". Зноў праявіліся асноўныя рысы мясцовай культуры памяці Іпра і Ата: увага да асабістага, транснацыянальнасць, выкарыстанне мастацкіх сродкаў.

Гэты адметны почырк захоўваўся на працягу чатырох гадоў адзначэння 100-й гадавіны вайны. Пры гэтым нямала людзей, якія ўдзельнічалі ў мясцовых памінальных ініцыятывах Іпра і "Заходняга кута", выказвалі занепакоенасць, што пасля заканчэння маштабных памінальных акцый арыентацыя на ідэалы міру ў памяці пра Першую сусветную вайну адыдзе на другі план, а грамадская ўвага пераключыцца на іншае. У звязку з гэтым шэраг арганізацыйных структур, у тым ліку горад Іпр, аб'ядналі высілкі з мэтай увекавечання

Гл. <u>www.vredesprijs-ieper.be</u>

памяці аб Першай сусветнай вайне ў рэгіёне з акцэнтам на падтрыманне міру і, гаворачы больш канкрэтна, данясенне крытычнай пазіцыі ў кантэксце бягучых дыскусій аб вайне і міры. Вось як гэта абазначана ў місіі новай сеткавай структуры:

У нашыя дні "Заходні кут", дзе знаходзіцца шмат музеяў, вайсковых могілак і мемарыялаў, па-ранейшаму штодня сведчыць аб тым, да чаго прыводзіць вайна, і нібыта крычыць, як важна, каб гэта больш ніколі не паўтарылася. Але гэты заклік не павінен заставацца толькі высечаны ў каменні. Жыхары і адказныя кіраўнікі "Заходняга кута" перакананыя, што надышоў час супольнага дзеяння з мэтай пераўтварэння балючага досведу мінуўшчыны ў магутныя і натхняльныя палітычныя рашэнні, арыентаваныя на будучыню, накіраваныя на дасягненне міру і прыстасаваныя да патрэбаў нашага рэгіёну⁹².

Высновы: вайна, памяць і мір

На працягу дзесяцігоддзяў у Іпры, дзе ў гады Першай сусветнай вайны адбываліся адны з самых важных бітваў, сфармавалася адметная мясцовая камемарацыйная культура. Гэтай мясцовай культуры памяці ўласцівая ўвага да гісторый простых людзей, транснацыянальнасць і выкарыстанне мастацкіх сродкаў. Акрамя гэтага, у мясцовай памінальнай традыцыі адсылкі да жахаў вайны 1914-1918 гг. вылучаюцца выразнай прывязкай да каштоўнасці міру. Гэта тлумачыць, як Іпр, прынамсі на мясцовым узроўні, стаў цудоўным прыкладам выкарыстання палёў бою ў якасці мясцін памяці і пляцоўкі паразумення. Але сувязь паміж памяццю аб вайне і сённяшнім пасылам міру не відавочная. У заканчэнне разгледзім некаторыя праблемы памяці ў Іпры пакажам, як гэтыя праблемы могуць быць пераадоленыя.

Фламандскімі гісторыкамі не раз выказвалася занепакоенасць, як у ходзе шанавання памяці аб Першай сусветнай вайне сувязь з ідэяй міру падаецца як нешта само сабой зразумелае. У прыватнасці, іх хвалюе, як у памінальных мерапрыемствах, дзе за аснову бярэцца ідэя міру, праяўляецца схільнасць прасоўваць уяўленне аб вайне як аб чымсьці "бессэнсоўным". Занадта актыўнае ўкараненне матыву аб бессэнсоўнасці Вялікай вайны і важнасці міру, як яе асноўным уроку, на іх думку, можа прывесці да замутнення разумення гістарычнай рэальнасці вайны. У тыя часы для шмат каго з бельгійцаў вайна не была бессэнсоўная або абсурдная. Наадварот, многія з іх, мяркуючы па ўсім, былі настроеныя патрыятычна і імкнуліся абараніць сям'ю ды Радзіму ад грубага нападу. У дадатак, падчас урачыстых мерапрыемстваў, арыентаваных на мір, нярэдка забываецца, што шмат хто з салдатаў былі не толькі ахвярамі, але і агрэсарамі, якім падабалася вайна і гвалт. Не ўлічваючы гэта, нам не ўдасца цалкам зразумець Першую сусветную вайну (Van Alstein 2014 & 2018).

Шмат у чым гісторыкі маюць рацыю. Але на маю думку, мясцовая іпрская культура памяці прапануе варыянты, як злучыць успаміны аб вайне з крытычнымі развагамі пра вайну і мір, пры гэтым не міфалагізуючы мінуўшчыну і захоўваючы адкрытасць да складаных аспектаў даўніны. У прыватнасці, можна яшчэ раз зірнуць на гістарычную метадалогію, што ляжыць у аснове музея "У палях Фландрыі". Як зазначана вышэй, музейная канцэпцыя не мае адкрытай прывязкі да пэўнага палітычнага або маральнага пасылу. Наадварот, наратыў музейнай экспазіцыі пачынаецца з гісторыі вайны. Увага ўдзяляецца штодзённаму жыццю цывільных і вайскоўцаў на вайне, раскрываючы іх ролю і як ахвяр, і як агрэсараў. Гэты досвед прадстаўляецца ў адпаведным гістарычным кантэксце, тым самым накіроўваючы ўвагу не толькі на наступствы вайны (пакуты

92

салдатаў і мірных жыхароў), але і на яе прычыны ды структурныя вымярэнні. Інакш кажучы, прапануецца гістарычнае прачытанне, у якім на першы план ставіцца чалавечая рэальнасць вайны. Цікава тое, што менавіта ў гэтым месцы ў музейнай экспазіцыі пачынае праяўляцца яе маральны і палітычны патэнцыял. Хаця музей не задумваўся як аб'ект прасоўвання ідэі міру, за кошт выяўлення вайны ў выглядзе яе чалавечай штодзённасці ён дэманструе наведнікам яе маральную праблемнасць. У выніку шмат хто з наведнікаў прыходзіць да маральных пытанняў і пачынае крытычна разважаць аб сэнсе вайны (і міру).

Гэта цікавая і перспектыўная методыка. Яна прапануе логіку, з дапамогай якой мінуўшчына выносіцца ў цяпершчыну, пры гэтым абыходзячыся без тэлеалагічных і абагульняльных гістарычных наратываў, як і аднабаковай інструменталізацыі мінулага дзеля нейкай сённяшняй мэты, такой як прапагандаваць мір. Пачынаючы з гістарычнага прачытання гвалтоўнай мінуўшчыны, методыка падводзіць да крытычнага і маральнага роздуму не толькі аб самой гвалтоўнай мінуўшчыне, але і аб канфліктах ды гвалце ў нашыя часы. Крытычнае стаўленне да мінуўшчыны спрыяе крытычнаму стаўленню да палітыкі нашых дзён. Іншымі словамі, методыка прэзентуе гвалт у мінулым не толькі як крыніцу гістарычных ведаў, але і як нагоду шырэй паразважаць аб вайне і міры (Van Alstein 2014: 6-7).

Штогод у Іпр па-ранейшаму прыязджае шмат наведнікаў. Як адзначалася вышэй, для іх усіх чымсьці важная гісторыя Першай сусветнай вайны, але ў іх рознае стаўленне да гэтай гісторыі. Паколькі ў "Заходнім куце" ваявала шмат дзяржаў і народаў, у мемарыяльным краявідзе Іпра выражаецца плюралізм сэнсаў. Нягледзячы на іх светапогляд, шмат хто з наведнікаў прыходзіць у музей "У палях Фландрыі" і зазнае мясцовую іпрскую культуру памяці. Сваё эсэ аб прыездзе ў Іпр у 1928 г. С. Цвэйг завяршыў думкамі аб бельгійскай традыцыі 1920-х гг. штогод 4 жніўня а 9.00, у момант нямецкага ўварвання, званіць ва ўсе званы. Гэтую традыцыю С. Цвэйг вітае. Хаця, як ён прызнае, хутчэй за ўсё званы звоняць не дзеля міру, а дзеля патрыятызму, "тым не меней, гэтая традыцыя дапамагае памятаць. Яна абуджае і разварушвае затуманеную, сонную свядомасць". Дзякуючы ёй з'яўляецца "пяць хвілін на роздум, на ўспамін, на абурэнне"⁹³.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), "The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures and Dynamics", in T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge.
- 2. Bell, D. (2006), "Introduction: Memory, Trauma and World Politics", in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan.
- 3. Castryck, G. and Duquet, N. (2010), *On positive and negative peace. Peace education for primary and secondary schools in Flanders: concept definition and analysis of the offer of projects*, Brussels: Flemish Peace Institute.
- 4. Chielens, P. (2014), 'In Flanders Fields. The Landscape of War as Lieu de Mémoire', in: *The Low Countries*, 22.

⁹³ Zweig (2022), р. 78 (пераклад мой).

- 5. Chielens, P. (2017), 'Mediators of time and tone: art and artists in remembrance education', in: Verplancke, M., Dejaeghere, A., Schepers, S. & Van Alstein, M. (eds.), The Past Does not Pass, Tielt: Lannoo Campus, p. 117-129 (in Dutch).
- 6. Edkins, J. (2003), *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 7. Eleven November Group (1978), Van den Grooten Oorlog. Volksboek, Kemmel: Malegijs.
- 8. Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond leper*, Tielt: Lannoo.
- 9. Van Alstein, M. (2011), *The Great War Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields*, Brussels: Flemish Peace Institute.
- 10. Van Alstein, M. (2014), *From Ypres to Brussels? Europe, Peace, and the Commemoration of WWI*, Brussels: Heinrich Böll Stiftung EU.
- 11. Van Alstein, M. (2018), Ingehaald door het heden? Een kanttekening bij de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen, *Streven Web*, 7 november 2018.
- 12. Whitmarsh, A. (2001), 'We Will Remember Them': Memory and Commemoration in War Museums, *Journal of Conservation and Museum Studies*, 7 (November), p. 1-15.
- 13. Winter, J. (1999), 'Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War', in Winter, J. and Sivan, E. (Eds.) (1999), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 14. Winter, J. (2006), "Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past", in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan.
- 15. Zweig, S. (1928/2022), Het land tussen de talen. Reportages uit België, Amsterdam: Van Oorschot.

MATERIALS OF THE EXPERT ROUNDTABLE "CITIES WITH DISPARATE MEMORY"

МАТЭРЫЯЛЫ ЭКСПЕРТНАГА КРУГЛАГА СТАЛА "ГАРАДЫ З РАЗРОЗНЕНАЙ ПАМЯЦЦЮ"

DIFFERENT "VERSIONS" OF ONE CITY: HOW SHOULD WE WRITE THE STORY OF LVIV

Natalia Otrishchenko

As I write this text, it's been over three months since the full-scale war Russia started in Ukraine. Since then, approximately 12 million Ukrainians left their homes and thousands of civilians have been brutally killed. Numerous cities and villages have been destroyed; the scale of devastation is enormous. In the fourth month of the war we have no idea when and on what terms it would end, neither can we estimate the price of victory.

I have the privilege to work on this text in the city of Lviv. Unlike many Ukrainians whose homes were destroyed with bombs, rockets, and artillery shelling, who had to flee to save their lives and the lives of their loved ones, my home is still intact. I continue my academic work (while being less concentrated and productive, but still), unlike many colleagues whose institutions came under attacks, whose life-long work perished in the fire, whose libraries and archives might be lost forever. Thanks to the Ukrainian army and the work of thousands of people – communal workers and IT-specialists, who ensure I have electricity and stable internet connection – I can engage in conversations with my colleagues and friends all around the globe.

When I agreed to participate in the seminar "Cities with Divided Memory", the world was different. It feels like decades have passed. At the same time, I owe much to interview partners with whom I talked before in the context of various research projects and whose voices helped me to shape my arguments. This text is also a tribute to them.

I am going to take you to Lviv, a city that used to have different names during its centuries-long history. It was a contested place during both world wars, and it had been part of different national projects. It had been a site of mass violence and deportations, but also hope and peaceful everyday life. In 1944 it was incorporated into the Soviet Union and the Ukrainian SSR. Since 1991 Lviv is an important regional center of independent Ukraine. Now the future of the city is challenged yet again, and its urban past is being reevaluated in this new context. Public discussion about renaming streets has resumed with a new force after Russian invasion – the current policy intends to wipe out all the references to Russian or Soviet culture. It brings us back to questions about ways the city tells its own story in the public space, who should be responsible for this narrative, and what themes and actors are visible, at the expense of others.

To approach this discussion, I will refer to expert interviews with the representatives of the local cultural field – artists, managers, heads of institutions, administrators, educators – we collected with Dr Inga Kozlova in 2019 and 2020 for the Institute for Cultural Strategy. ⁹⁴ We built these conversations around aims and priorities set out in 2025 Strategy of Culture

In total, we recorded 30 conversations: seven with heads of cultural institutions (municipal, regional and national), six with managers who are self-employed or work in the third sector, five with individual artists, five with representatives of business, namely art event agencies and cultural industries, four with officials whose responsibilities include the development of culture in Lviv and the region, three with educators in the field of formal cultural education of different levels (primary and higher).

Development⁹⁵. This document itself contained a narrative about the city; produced by working group and approved by city council, it had significant representational and political value. Together with Inga we wanted to find out how much this text and its vision resonated with the larger professional community. Authors of the Strategy see Lviv as "a city of cultural traditions that nurture creative freedom, a city of relevant heritage that the community rethinks, develops, and passes on to future generations".⁹⁶ Therefore, we included cultural heritage in the interview guide in order to tease out how it was perceived in relation to the city.⁹⁷ The reflections we collected helped me to outline multiple challenges in dealing with urban past of Lviv.

The first one is related to **broken continuity**, a theme that provides the most general context for conversations about the history of Lviv. The city faced tremendous social rupture due to the mass violence during the Second World War and the post-war years. Our narrators reflected on this in terms of loss: "Structurally Lviv has changed a lot after the Second World War, yes. And a large number of languages have been lost here, a large number of artistic environments and people, in general, have been lost ... Perhaps, now it is important for us to discover them, understand them, and continue their experience". One interviewee referred to countries in Western Europe, where locals could connect their family stories to the spaces they inhabited. In Lviv, however, social fabric was destroyed and it remains a crucial task for local cultural professionals to rediscover links between various communities that used to live in the city. And these communities often differed from the current population in terms of their ethnic origins or religious affiliations.

Another continuity constantly challenged in Lviv is related to the absence of a coherent narrative about the city that is endorsed both by authorities and locals. Existing narratives were interrupted at least twice: the pre-Soviet tradition was destroyed by Soviet regime, and Soviet heritage was denied at the time of independence. Ocnstant reevaluation of the past from a changing ideological perspective leads to numerous effects: from the destruction of "alien" objects through changes in urban toponymy to new forms of cultural production geared towards promoting "right" or "more accurate" versions of local history.

Interviewees are very critical of the official methods of dealing with heritage marked as "not our" in terms of its ethnic, religious or ideological origin. They promote a more nuanced and balanced approach to working with the past in every way possible. As a cultural manager and educator mentioned, any human artefact should be approached from the perspective of the ideas embedded in it, and not as a token of the period when it was made. ¹⁰¹ This process requires intense and in-depth research, which often lacks.

The second challenge concerns the **quality of research and extent of popular knowledge** about the urban past among locals. One of the narrators referred to Katarzyna Kotyńska, author of the book "Lwów. O odczytywaniu miasta na nowo" [Lviv. Re-reading the City], and claimed that only a multilingual person can be "truly effective researcher of the intellectual"

The document is available on the webpage of the Cultural Strategy Institute: http://isc.lviv.ua/wp-content/uploads/2019/02/strategiya-rozvytku-kultury-2025.pdf. Accessed 30.05.2022.

^{96 2025} Strategy of Culture Development, 6. Translated from Ukrainian by author.

More details about the results of our study see in: Otrishchenko, N. and Kozlova I. (2020). (Not) Our Heritage: Cultural Milieu and Urban Space of Lviv. In: V. Mihaylov (ed). *Urban spaces of conflicts and divisions in Central and Eastern Europe*. Springer. The Urban Book Series. 151–70.

⁹⁸ Cultural manager, female; recorded 09.02.2020. Here and later all quotes from interviews are translated from Ukrainian by author.

⁹⁹ Cultural manager, male; recorded 31.01.2020.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Cultural manager and educator, male; recorded 03.10.2019.

history of Lviv"¹⁰² as the city has been important for a number of national narratives, and has belonged to several imperial and national state projects. During the interview he continued that "there is a need for some level of integration of different versions – versions of this city – because Lviv is still not integrated in that respect".¹⁰³ Developing a vocabulary for such integration is a task for academic community, and academia could be a space where such a dialogue might take place. However, the conversation about urban heritage should be taken beyond the university walls – truly integrated narrative about the city and its heritage must include different voices and be acknowledged (if not accepted) by wider circles.

A careful approach to the urban past requires a mobilization of both codified and tacit knowledge. For instance, a cultural manager spoke about experts, who should be consulted in when working with certain types of historical environments: "If we have respect for each other, we will never use metal plastic windows or glass balconies. We will ask people who know how to do it delicately. Do you want something new and fresh? Okay. You have this chance, but you have to do it in a way that does not destroy something important". 104 Research is an important grounding for decisions about what should or should not be preserved as well: "Maybe, we should not carry all this heritage on our shoulders through pain and tears". 105 Tension between abandoning and preserving of both material and intangible heritage will never be fully resolved as the professional judgment cannot be completely divorced from political agendas and economic capacities.

The urban past is multilayered, and every new layer comes with its own content as well as its changes over the existing ones ("The architecture of the 16th century has to work today, because it is an object that exists in the 21th century", as one of narrators put it 106). The objects and spaces also have their own "biographies" that must be studied and presented. Talking about the works of a Baroque-Rococo sculptor Johann Georg Pinsel (1715/25 - 1761/62), a cultural manager said that "a person who comes to the Pinsel Museum, she approaches not Pinsel but a discourse, a certain way of exhibiting, that is not very relevant... This thing [Pinsel works] is underexposed, underrepresented, underordered and underinventoried even, because no one has even researched it". 107 He was also very critical about popular semi-mythological narratives about the city presented by local guides, who believe their audiences would be more interested in legends instead of "a historical truth". 108 This introduces a new dimension in the problem: the gap between knowledge production itself and the way narratives are adopted for various reference groups. Not only "different versions" of a single city exist in different language environments but parallel versions are developed in various academic circles, by tourist guides (or more generally – by non-academic communities, who present urban past to visitors, listeners, or readers), and by local inhabitants themselves, who develop narratives about city based on their own vernacular memory. These versions are not often interlinked either.

The broken continuity and the lack of appropriate research and public discourse leads to the third challenge. We **need to establish connections** – both in space and time. With regard to spatial connection interviewees referred to place attachment: "Two thirds, and maybe more, of those who live here have nothing to do with those who created this city... Very often people who live in this place feel that it is not their [heritage]". 109 A sense of ownership or connection could be

- 102 Artist, male; recorded 04.03.2020.
- 103 Ibid.
- 104 Cultural manager, male; recorded 22.02.2020.
- Head of institution, female; recorded 03.03.2020.
- 106 Cultural manager, male; recorded 22.02.2020.
- 107 Cultural manager, male; recorded 03.03.2020.
- 108 Ibid.
- 109 Cultural manager, male; recorded 03.10.2019.

fostered by various practices of care, especially care for small things. As the representative of city council mentioned, for her it is very straightforward to speak about heritage in terms of recognized architectural monuments or works of art. But it is more important to go beyond this type of popular thinking: "Heritage is a door latch, heritage is a gateway, a window, a stove, a doll near the stove. It is the recognition of details; we do not recognize the value of details". 110 Caring for small details shows respect to urban past, it creates the link between different communities who used to share the same space. This is something that needs to be consciously and continuously practiced.

Temporal connections could be enacted through links between current public discussions and ones that shaped the city before. For example, a cultural manager referred to Polish science fiction writer of Jewish origin, Stanislaw Lem (1921 – 2006), who had lived in Lviv before and during World War II, survived the Holocaust, left the city in 1945, and never returned: "He reworked PTSD in his writing – it is already a framework we apply now, because now many people have PTSD as they went through the war and Maidan as well". 111 She also mentioned Polish-Jewish philosopher and poet Debora Vogel (1902 – 1942) and the possibility of including her in contemporary conversation about feminism and literary discourse in general. The official initiative of naming a street after Lem started only in the year of his centenary – in 2021. This was the year when an information table on the building where he used to live was finally unveiled as well. As for Vogel, she is still almost absent in public debates and awareness.

Acknowledging the entanglements of previous experiences with current projects, and being cognizant that you never start from the scratch in a city like Lviv is an important step in connecting oneself to the place. Here "everything is mixed... and without knowing one [generation's contribution] is impossible to understand the other". 112 Constructing genealogies ensures better recognition of complex urban past, clearer setting of your position now, and more informed decisions about the future.

British literary scholar Uilleam Blacker, who works intensively on East European cities, also claims that "[s]ince urban text is made up of different layers, urban memory is complex as well. Deep reading of the multileveled text will help the reader to better understand himself/herself as an urban person who lives in the spaces connecting him/her with other cultural layers and people who lived here 'before us'."¹¹³ I would take this point even further and say that deep reading of the city connects us not only to those who were "before us" but also to those who are around. Every city is about people. Now Lviv has hosted thousands of those who escaped the war and their stories and experiences have to be accommodated as well. How do we include them in our narratives about Lviv? How do we make their voices visible? What does it actually mean – to integrate newcomers? What kind of community do we create together?

The city needs to have a space where different versions of the past and present could be negotiated for the sake of the future. It also needs a language for such discussions and professional research to inform them. The story of Lviv can be written inclusively and with respect to contributions from different communities. This process must be supported with the acts of care for the environment we share with others – those who were here before us and people around us. A cultural manager compared people to plants that together form an ecosystem:

¹¹⁰ City official, female; recorded 28.02.2020.

¹¹¹ Cultural manager, female; recorded 09.02.2020.

¹¹² Ibid.

Blacker, U. (2020). Post-catastrophic city text: The city reading in the city in the postwar East and Central Europe. *City History, Culture, Society*, (8), 51. Translated from Ukrainian by author.

"You have to grow where you were planted, appreciate the place where you grow up". 114 Full-scale Russian invasion showed us how vulnerable our cities are and how much love and compassion they need and deserve.

¹¹⁴ Cultural manager and educator, male; recorded 03.10.2019.

РОЗНЫЯ "ВЕРСІІ" АДНОГА ГОРАДА: ЯК НАПІСАЦЬ ГІСТОРЫЮ ЛЬВОВА

Наталля Атрышчанка

Гэты тэкст я пішу праз больш як тры месяцы з пачатку поўнамаштабнай вайны, якую Расія распачала ва Ўкраіне. З таго часу свае дамы пакінулі каля 12 мільёнаў украінцаў, жорстка забітыя тысячы мірных жыхароў. Разбурана мноства гарадоў і вёсак. Маштаб разбурэння велізарны. Ідзе чацвёрты месяц вайны, і мы не ведаем, калі і на якіх умовах яна закончыцца, і цану перамогі нават прыблізна ўявіць немагчыма.

Мне выпаў прывілей над гэтым тэкстам працаваць у горадзе Львове. У адрозненне ад шмат якіх украінцаў, дамы якіх знішчылі бомбамі, ракетамі і артылерыйскімі абстрэламі, якім давялося ўцякаць, каб выратаваць свае жыцці ды жыцці сваіх блізкіх, мой дом усё яшчэ цэлы. Мне цяжэй, чым раней, засяродзіцца і працаваць прадуктыўна, але ж я працягваю навуковую працу – у адрозненне ад многіх калегаў, чые ўстановы трапілі пад атаку, праца ўсяго жыцця якіх загінула ў агні, чые бібліятэкі і архівы, мабыць, страчаныя назаўжды. Дзякуючы ўкраінскаму войску і працы тысяч людзей – такіх як камунальшчыкі і айцішнікі, якія забяспечваюць электрычнасць і стабільную інтэрнэт-сувязь – я магу падтрымліваць кантакт з калегамі і сябрамі ва ўсім свеце.

Калі я прыняла прапанову ўзяць удзел у семінары "Гарады з разрозненай памяццю", свет быў інакшы. Такое адчуванне, што мінулі дзесяцігоддзі. У той жа час я шмат вінная партнёрам па інтэрв'ю, з якімі я размаўляла раней у кантэксце розных даследчыцкіх праектаў і чые галасы дапамаглі мне адтачыць аргументы. Гэты тэкст – таксама і даніна павагі ім.

Я пакажу Вам Львоў – горад, які на працягу сваёй шматвекавой гісторыі называўся парознаму. За яго ваявалі падчас абедзвюх сусветных войнаў, і ён уваходзіў у розныя нацыянальныя праекты. Тут адбываўся масавы гвалт, адсюль ссылалі, але тут таксама спадзяваліся і жылі мірным штодзённым жыццём. У 1944 годзе яго ўключылі ў склад Савецкага Саюза і Ўкраінскай ССР. З 1991 года Львоў – гэта важны рэгіянальны цэнтр незалежнай Украіны. Цяпер будучыні горада зноў кінуты выклік, і ў гэтых новых умовах пераацэньваецца яго гарадская мінуўшчына. Пасля расійскага нападу з новай сілай аднавіліся грамадскія дыскусі аб пераназванні вуліц з мэтай пазбавіцца ад усіх спасылак на расійскую або савецкую культуру. Гэта вяртае нас да пытання, як горад расказвае сваю гісторыю ў публічнай прасторы, хто павінен несці адказнасць за гэты аповед, а таксама якія тэмы і суб'екты трапляюць у поле зроку, выштурхоўваючы іншыя.

Да гэтай дыскусіі мне дапамогуць падысці экспертныя інтэрв'ю з прадстаўнікамі мясцовага культурнага поля – дзеячамі культуры, мэнэджарамі, кіраўнікамі ўстаноў, адміністратарамі, прадстаўнікамі сферы адукацыі – якія мы з д-ркай Інгай Казловай правялі ў 2019 і 2020 гг. на замову Інстытута культурнай стратэгіі¹¹⁵. Гутаркі праведзеныя,

¹¹⁵ Агулам запісана 30 размоў: сем з кіраўнікамі культурных устаноў (муніціпыльных, рэгіянальных, нацыянальных), шэсць – з мэнэджарамі, самананятымі або якія працуюць у трэцім сектары, пяць – з асобнымі дзеячамі мастацтва, пяць – з прадстаўнікамі бізнэсу, а менавіта агенцтваў правядзення мастацкіх імпрэзаў або культурных індустрый, чатыры – з прадстаўнікамі ўладаў, у абавязкі якіх уваходзіць развіццё культуры ў Львове і рэгіёне, тры – з педагогамі ў галіне фармальнай культурнай адукацыі на розных узроўнях (пачатковым і вышэйшым).

адштурхоўваючыся ад мэтаў і прыярытэтаў, вызначаных Стратэгіяй развіцця культуры 2025 г. 116 У самім гэтым дакуменце, падрыхтаваным працоўнай групай і зацверджаным гарадской радай, які мае вялікае рэпрэзентатыўнае і палітычнае значэнне, закладзены наратыў аб горадзе. Разам з Інгай мы хацелі высветліць, які водгук гэты тэкст і закладзенае ў ім бачанне знаходзіць у шырэйшай прафесійнай супольнасці. Аўтарам Стратэгіі Львоў бачыцца як "горад культурных традыцый, якія сілкуюць творчую свабоду, горад актуальнай спадчыны, якую супольнасць пераасэнсоўвае, развівае і перадае наступным пакаленням" 117. Такім чынам, мы ўключылі культурную спадчыну ў інструкцыю правядзення інтэрвою, каб даведацца, як яна ўспрымаецца ў дачыненні да горада 118. Сабраныя намі думкі дапамаглі ў выяўленні шматлікіх выклікаў, з якімі звязаная праца з львоўскай гарадской мінуўшчынай.

Першы выклік – перарваная пераемнасць. Гэтая тэма акрэслівае самы агульны кантэкст для абмеркавання гісторыі Львова. Горад перажыў вялізны грамадскі злом у звязку з масавым гвалтам у часы Другой сусветнай вайны і пасляваенныя гады. Аб гэтым нашыя суразмоўцы разважаюць як аб страце: "У структурным сэнсе Львоў пасля Другой сусветнай вайны вельмі змяніўся, так. І тут страчана вельмі шмат моваў, мастацкіх асяроддзяў і ўвогуле шмат людзей страчана... Напэўна, цяпер нам важна іх для сябе адкрыць, зразумець і працягнуць іх існаванне"¹¹⁹. Адзін суразмоўца згадаў краіны Заходняй Еўропы, дзе мясцовыя жыхары могуць звязаць сямейную гісторыю з мясцінамі, дзе яны жывуць¹²⁰. А ў Львове грамадская тканка разарваная, і перад мясцовымі прафесіяналамі культуры па-ранейшаму стаіць задача адрадзіць сувязі паміж супольнасцямі, што некалі пражывалі ў горадзе. Гэтыя супольнасці часта адрозніваюцца ад цяперашняга насельніцтва нацынальнасцю і рэлігійным паходжаннем.

Яшчэ адна пераемнасць, якая ў Львове пастаянна сутыкаецца з цяжкасцямі, звязаная з адсутнасцю паслядоўнага наратыву аб горадзе, які падтрымліваўся б як уладамі, так і мясцовым насельніцтвам. Існыя наратывы былі прынамсі двойчы перарваныя: дасавецкую традыцыю разбурыў савецкі рэжым, а савецкая спадчына была адкінутая з прыходам незалежнасці¹²¹. Пастаянная пераацэнка мінулага з розных ідэалагічных гледзішчаў прыводзіць да розных наступстваў: ад разбурэння "чужых" аб'ектаў да змен у гарадской тапаніміцы, а таксама новых формаў культурнай вытворчасці, арыентаваных на прасоўванне "правільных" або "дакладнейшых" версій мясцовай гісторыі.

Суразмоўцы вельмі крытычна ацэньваюць афіцыйны падыход да спадчыны, абазначанай як "не наша" паводле нацыянальнай, рэлігійнай або ідэалагічнай прыметы. Яны ўсімі магчымымі шляхамі прапагандуюць больш узважаны падыход да працы з мінуўшчынай. Як прыгадаў адзін культурны мэнэджар і прадстаўнік сферы адукацыі, да любога людскога артэфакту належыць падыходзіць з пункту гледжання замацаваных у ім ідэй, а не як да маркера эпохі, калі ён быў створаны¹²². Гэты працэс патрабуе стараннага і глыбіннага аналізу, які часта не робіцца.

Другі выклік тычыцца якасці аналізу і ступені грамадскай веды аб гарадской мінуўшчыне сярод мясцовага насельніцтва. Паводле аднога суразмоўцы, які прыгадаў аўтарку кнігі

¹¹⁶ Дакумент дасяжны на старонцы Інстытута культурнай стратэгіі: http://isc.lviv.ua/wp-content/up-loads/2019/02/strategiya-rozvytku-kultury-2025.pdf. Accessed 30.05.2022.

¹¹⁷ Стратэгія развіцця культуры 2025, б. Перакладзена з украінскай мовы аўтаркай.

¹¹⁸ Больш падрабязна аб выніках даследавання гл.: Otrishchenko, N. and Kozlova I. (2020). (Not) Our Heritage: Cultural Milieu and Urban Space of Lviv. In: V. Mihaylov (ed). *Urban spaces of conflicts and divisions in Central and Eastern Europe*. Springer. The Urban Book Series. 151–70.

¹¹⁹ Мэнэджарка культуры, запісана 09.02.2020. Тут і далей ва ўсіх цытатах з інтэрв'ю: перакладзена з украінскай мовы аўтаркай.

¹²⁰ Мэнэджар культуры, запісана 31.01.2020.

¹²¹ Ён жа.

Культурны мэнэджар і прадстаўнік сферы адукацыі; запісана 03.10.2019.

"Lwów. О odczytywaniu miasta na nowo" ("Львоў. Аб перачытанні горада") Катажыну Катынску (Каtarzyna Kotyńska), "сапраўды эфектыўна даследаваць інтэлектуальную гісторыю Львова" можа толькі шматмоўны чалавек¹²³, бо горад меў важнасць для шэрагу нацыянальных наратываў і ўваходзіў у склад некалькіх імперскіх ды нацыянальных праектаў. У ходзе інтэрв'ю суразмоўца далей выказаў думку, што "існуе патрэба ў пэўнай ступені інтэграцыі розных версій – версій гэтага горада – бо ў гэтым сэнсе Львоў усё яшчэ не інтэграваны"¹²⁴. Выпрацоўка слоўніка для такой інтэграцыі – гэта задача навуковай грамады, і менавіта ў акадэмічным асяроддзі можа адбывацца такі дыялог. Але гэтую гутарку аб гарадской спадчыне варта вынесці і за межы ўніверсітэцкіх сцен – каб наратыў аб горадзе і яго гісторыі быў сапраўды цэльны, ён павінен уключаць у сябе розныя галасы і быць прызнаны (калі не прыняты) шырэйшымі коламі.

Беражлівы падыход да гарадской мінуўшчыны патрабуе мабілізацыі як кадыфікаваных, так і маўклівых ведаў. Напрыклад, мэнэджар культуры сцвярджае, што ў працы з некаторымі відамі гістарычных асяродкаў неабходна кансультавацца з экспертамі: "Калі ў нас ёсць павага адно да аднога, мы ніколі не будзем усталёўваць метала-пластыкавае акно або шкляны балкон. Мы спытаем у людзей, якія ведаюць, як гэта зрабіць далікатна. Хочацца па-новаму, па-свежаму? Добра. Такая магчымасць ёсць, але гэта трэба рабіць так, каб не знішчыць штосьці важнае"125. Удумлівы падыход патрабуецца і пры прыняцці рашэнняў, што захаваць, а што – не: "Магчыма, неабавязкова несці ўсю гэтую спадчыну на плячах скрозь боль і слёзы"126. Напруга паміж адмовай ад спадчыны, як матэрыяльнай, так і нематэрыяльнай, і яе захаваннем ніколі не будзе цалкам знятая, бо прафесійнае меркаванне немагчыма зусім аддзяліць ад палітычных памкненняў і эканамічных мэтазгоднасцяў.

Гарадская мінуўшчына шматслойная, і кожны новы слой прыходзіць са сваім уласным зместам, а таксама са сваімі зменамі адносна папярэдніх слаёў (выражаючыся словамі аднога суразмоўцы, "Архітэктура XVI ст. павінна функцыянаваць сёння, бо гэта аб'ект, які існуе ў XXI ст."127). У аб'ектаў і прастор таксама ёсць свае "біяграфіі", якія неабходна вывучаць і прэзентаваць. Гаворачы пра работы скульптара стылю барока-ракако Ёгана Георга Пінзеля (1715/25 – 1761/62), мэнэджар культуры адзначыў, што "чалавек, які прыходзіць у Музей Пінзеля, набліжаецца не да Пінзеля, а да дыскурсу, пэўнага спосабу экспазіцыі, які не вельмі актуальны... Гэтая рэч [работы Пінзеля] недаэкспанаваныя, недапрадстаўленыя, недазапатрабаваныя і нават недаінвентарызаваныя, бо іх нават ніхто не даследаваў"128. Ён вельмі крытычна выказаўся аб папулярных паў-міфічных наратывах аб горадзе, якія распаўсюджваюцца мясцовымі экскурсаводамі, перакананымі, што аўдыторыю больш цікавяць легенды, а не "гістарычная праўда" 129. Гэта прыўносіць новы ўзровень праблемы: разрыў паміж самой вытворчасцю ведаў і адаптацыяй наратываў для розных мэтавых груп. "Розныя варыянты" аднога і таго ж горада існуюць не толькі ў розных моўных асяроддзях. Паралельныя версіі выпрацоўваюцца ў розных акадэмічных колах, а таксама экскурсаводамі (або, гаворачы больш агульна неакадэмічнымі суполкамі, якія даносяць гарадскую даўніну да наведнікаў, слухачоў,

чытачоў) і самімі мясцовымі жыхарамі, якія развіваюць наратывы аб горадзе, грунтуючыся на ўласнай народнай памяці. Гэтыя версіі часта таксама не перасякаюцца.

```
123 Дзеяч мастацтва; запісана 04.03.2020.
```

¹²⁴ Ён жа.

¹²⁵ Мэнэджар культуры; запісана 22.02.2020.

¹²⁶ Кіраўнічка ўстановы; запісана 03.03.2020.

¹²⁷ Мэнэджар культуры; запісана 22.02.2020.

¹²⁸ Мэнэджар культуры; запісана 03.03.2020.

¹²⁹ Ён жа.

Праз перарваную пераемнасць і недахоп належнай навуковай працы ды грамадскага дыскурсу паўстае трэці выклік. Неабходна завязваць сувязі – у прасторы і ў часе. Адносна прасторавай злучанасці суразмоўцы прыгадалі прывязанасць да месца: "Дзве траціны, калі не больш, людзей, якія тут жывуць, нічога супольнага не маюць з тымі, хто ствараў гэты горад... Вельмі часта людзі, якія жывуць у гэтым месцы, адчуваюць, што гэта не іх [спадчына]" Адчуванне прыналежнасці або сувязі можна падтрымаць рознымі практыкамі клопату, асабліва клопату аб чымсьці невялікім. Паводле прадстаўнічкі гарадской рады, вельмі звыкла гаварыць аб спадчыне, пад ёй разумеючы прызнаныя архітэктурныя помнікі або мастацкія творы. Але важней выйсці за межы гэтага звыклага мыслення: "Спадчына – гэта дзвярная зашчапка, спадчына – гэта вароты, акно, печ, лялька ля пячы. Гэта ўвага да дэталяў; мы не бачым каштоўнасць дэталяў" 131. Клопат аб малым паказвае павагу да гарадской мінуўшчыны, ён стварае сувязь паміж рознымі супольнасцямі, якія пражывалі ў адной прасторы. Гэта неабходна практыкаваць – свядома і паслядоўна.

Сувязі ў часе можна актывізаваць праз злучэнне цяперашніх грамадскіх дыскусій і дыскурсу, што фармаваў аблічча горада ў мінулым. Напрыклад, мэнэджарка культуры спаслалася на польскага пісьменніка-фантаста габрэйскага паходжання Станіслава Лема (1921 – 2006), які жыў у Львове да і падчас Другой сусветнай вайны, з'ехаў у 1945 г. і больш ніколі не вярнуўся: "У сваіх тэкстах ён прапрацоўваў тэму ПТСР – гэта ўжо тая рамка, якую мы прымяняем сёння, бо шмат у каго ёсць ПТСР, хто прайшоў праз вайну і Майдан"¹³². Яна ж прыгадала польска-габрэйскую філосафку і паэтку Дэбору Фогель (1902 – 1942) ды магчымасць уключыць яе ў цяперашнюю гутарку пра фемінізм і ўвогуле літаратурны дыскурс. Толькі ў 100-ую гадавіну нараджэння С.Лема ў 2021 г. з'явілася афіцыйная ініцыятыва назваць яго імем вуліцу. У тым жа годзе нарэшце была адкрытая інфармацыйная шыльда на будынку, дзе ён жыў. А Д.Фогель па-ранейшаму амаль цалкам адсутнічае ў грамадскай дыскусіі і свядомасці.

Важным крокам ва ўсталяванні сувязі з месцам з'яўляецца прызнанне ўзаемазвязанасці папярэдняга досведу з цяперашнімі пачынаннямі і ўсведамленне, што ў такім горадзе, як Львоў, ніколі не бывае так, каб пачаць з нуля. Тут "усё перамяшана... і не ведаючы [ўнёсак] аднога [пакалення], немагчыма зразумець іншае"¹³³. Канструяванне генеалогіі дапамагае лепш разабрацца ў складанай гарадской мінуўшчыне, ясней акрэсліць сённяшнюю пазіцыю і прымаць больш абгрунтаваныя рашэнні на будучыню.

Як сцвярджае брытанскі літаратуразнаўца Ўільям Блэкер, які інтэнсіўна займаецца тэматыкай ўсходне-еўрапейскіх гарадоў, "паколькі гарадскі тэкст складаецца з розных слаёў, гарадская памяць таксама складаная. Глыбокае прачытанне шматузроўневага тэксту дапаможа чытачу лепш зразумець сябе як гараджаніна або гараджанку, што жыве ў прасторах, якія яго/яе злучаюць з іншымі культурнымі слаямі і людзьмі, якія тут жылі "да нас"¹³⁴. У гэтай думцы можна пайсці яшчэ далей і сказаць, што глыбокае прачытанне горада злучае нас не толькі з тымі, хто былі "да нас", але і з тымі, хто вакол нас. Галоўнае ў кожным горадзе – гэта людзі. Цяпер у Львове прытулак знайшлі тысячы ўцёклых ад вайны. Для іх гісторый і іх досведу тут таксама павінна знайсціся месца. Як іх уключыць у наратыў пра Львоў? Як пачуць іх галасы? Што насамрэч азначае інтэграваць наноў прыбыўшых? Якую супольнасць мы разам ствараем?

¹³⁰ Мэнэджар культуры; запісана 03.10.2019.

¹³¹ Прадстаўнічка гарадскіх уладаў; запісана 28.02.2020.

¹³² Мэнэджарка культуры; запісана 09.02.2020.

¹³³ Яна ж.

¹³⁴ Blacker, U. (2020). Post-catastrophic city text: The city reading in the city in the postwar East and Central Europe. City History, Culture, Society, (8), 51. Пераклад з українскай мовы зроблены аўтаркай.

Гораду патрэбная прастора, дзе дзеля будучыні ўзгадняюцца розныя версіі мінуўшчыны і цяпершчыны. Патрэбная і мова, на якой адбываюцца гэтыя дыскусіі, і прафесійны аналіз, які кладзецца ў іх аснову. Гісторыю Львова можна напісаць інклюзіўна, з павагай да ўнёску розных суполак. У падмацаванне гэтаму працэсу неабходныя акты клопату аб асяроддзі, дзе мы жывем разам з іншымі – тымі, што тут былі да нас, і людзьмі вакол нас. "Дзе прарос, там трэба і расці, і шанаваць месца, дзе вырас"¹³⁵. Поўнамаштабнае расійскае ўварванне паказала нам, якія ўразівыя нашыя гарады, колькі ім трэба любові і спагады, як моцна яны іх заслугоўваюць.

¹³⁵ Культурны мэнэджар і прадстаўнік сферы адукацыі; запісана 03.10.2019.

CULTURAL LANDSCAPE OF HRODNA AS A PLACE OF MEMORY OF THE BORDER CITY

Aliaksandr Smalianchuk

Hrodna is a border city, which largely determines its cultural landscape. The latter is interpreted as a cultural construction, created by a social group (or groups) for the formation/reproduction of a collective or national identity (*Lastouski 2009, 21*). At the same time, there are different identity projects on the borderland, each of which mobilises history and memory.

Hrodna is a city of various borders. Politically, it is located just between integrated Europe and the remnants of the disintegrated Soviet Union. The latter somewhat continues its existence here in new state forms and forces researchers to sometimes turn to such categories as the border of civilizations.

Also, Hrodna is a borderland of religions, cultures and nations, the formation of which started back in the Middle Ages and continues today. The Soviet period of the city's history can be seen as an attempt to destroy this traditional border by fighting religion and historical memory, imposing the Soviet-Russian cultural model and political persecution of all manifestations of national life. After the USSR collapsed, the cultural landscape of the city became a territory for a certain transformation of places of memory. This research mostly concentrates on this very process of transformation.

Although it is probably better to use the terms "national symbol" and "cultural sign" for a modern Belarusian city, where both political and cultural processes are strictly controlled by the authorities, I will use the well-known concept of "place of memory" and rely on previous studies (*Smalianchuk*, 2014, 483–497) in my reasoning. The aforementioned terms were proposed by Professor Nikzhentaitis during the seminar "Vilnius as a place of memory of many peoples" (2008). While "national symbol" is close to the concept of "place of memory", "cultural sign" as a symbolic category has a weaker emotional charge (*Nikzhentaitis & Smalianchuk*, 2009, 364–365).

In order to understand and interpret the cultural landscape as a certain narrative, researchers usually turn to the names of streets, squares, monuments and museums. I will not break this tradition, but let me note that Hrodna's streets and squares have almost completely preserved their Soviet names; their only competition are the remnants of pre-Soviet urban toponymy, which, however, is gradually disappearing as a result of demographic changes. I will limit myself to monuments.

First, let's pay attention to the **Soviet places of memory**. On the outside, Hrodna looks almost the same as 30 years ago. Streets with Soviet names, a monument to Lenin, to soldiers who died in the Second World War, which, according to the Soviet-Russian approach, is still referred to as "The Great Patriotic War" in the texts of the monuments.

The city still lives according to the Soviet calendar with an addition of religious holidays. After 1995, the Soviet tradition of organising rallies on the day of the October Revolution, May 1, and Victory Day was revived. But it's no secret to anyone that most of the adults take part in

these festive rallies only under the pressure of their superiors, while schoolchildren are just brought there by school administration, and they often have no idea why flowers are placed at the Lenin monument.

In fact, Soviet places of memory are becoming "invisible", which applies even to new places, such as the monument to Soviet border guards (2006). The fate of the monument to Vasiliy Chapaev, the communist hero of the Civil War, is a shining example of this trend. The only thing that makes it "visible" is that it has turned into a place of memory for the local Chuvash community.

One can fully agree with the opinion of political scientist Andrei Kazakevich, who, while analysing the symbolics of Minsk, noticed that many Soviet places of memory today are identified exclusively by the events of post-Soviet history (*Kazakevich, 2011*). Another trend is related to the fact that some Belarusian and Polish memorials (for example, the Katyn cross at the military cemetery) are now perceived as a memorial of the Soviet repressions against both the city's residents and its history.

The Soviet era is irrevocably becoming a thing of the past. In Hrodna, as in the whole of Belarus, one can observe the same trend towards the USSR as in our Western neighbouring countries. Even the state's historical policy — a mixture of postulates of neo-Western Russianism, Soviet propaganda and Orthodox religious fanaticism — proved unable to stop this process.

After the collapse of the USSR and the declaration of independence of Belarus, there was a strong public need to get rid of Soviet myths related to Hrodna, and to form a memory based not on communist ideology, but on national narratives. Belarusian memorials and cultural signs began to appear in the city. Also, Polish, Jewish and Lithuanian places of memory appeared or were revived.

Belarusian places of memory or cultural signs are mainly associated with the origins of the city and the period of the Grand Duchy of Lithuania, as well as with the national movement and development of Belarusian culture in the 20th century.

However, there have been almost no new Belarusian places of memory in the 30 years of the country's independence. The public failed to make officials install a monument to Kastuś Kalinoŭski, although it was very close to it in the early 1990s. Belarusians also did not manage to name one of the city streets after the famous writer Vasil Bykaŭ, who lived in Hrodna for almost thirty years. However, there are signs of gradual "Belarusization" of the existing historical and cultural monuments, or their adaptation to the modern Belarusian period of Hrodna, s history.

The most interesting example refers to the Kalozha Church of the 12th century. In 1948 it stopped religious ceremonies as the building was converted into a historical and archaeological museum. A recreation park was created nearby, which, however, did not gain popularity among the townspeople. In 1977, the church building, which was gradually collapsing, was taken over by the Republican Museum of the History of Religion and Atheism. There were plans to open a branch of the museum there (but they did not succeed). At the beginning of the 1980s archeological research took place on the Kalozha hill, and some restoration was done inside the church. Despite the permanent closure of the church, it was nevertheless actively present in the memory of the people of Hrodna. The site was popular with city guides including excursions for many tourists from different parts of the USSR. In 1991, at the request of the then Metropolitan Filaret of Minsk and Hrodna, Kalozha was returned to the church.

Kalozha church was interpreted by Soviet researchers as a wonderful "model of the architecture of the ancient Russian state": this is how Doctor of Architecture Uladzimir Čanturyja described it back in 1983 (Čanturyja, 1983, 10). The official historical interpretation gave no grounds for turning the church into a Belarusian place of memory. And yet, even then, it acquired certain characteristics of such a place – largely thanks to writers. When talking about Belarusian architecture in the preface to the book "Memory of the Belarusian Land" (Minsk, 1979), Uladzimir Karatkievich named the "rainbow of Kalozha" its first monument.

Only in the post-Soviet period did Kolozha actually turn into a Belarusian place of memory. An important event was the opening of the "Pahonia for Grunwald" monument near the church back in 1990. The monument was consecrated by Catholic, Orthodox and Greek Catholic priests, and the opening was attended by Belarusian, Lithuanian and Polish historians that participated in the "Vitaŭt the Great and his era" scientific conference. After a while, the guides were already telling the tourists that it was right there, near Kalozha, where the troops of the Grand Duchy of Lithuania marched to Grunwald.

At the same time, we owe it to the local historians of Hrodna, that the myth about the grave of the famous warrior Davyd Haradzienski near the Kalozha church is spreading. In 2003, a huge stone monument was erected near the church. It had an inscription "To Davyd Haradzienski (ca. 1287-1326) - the famous defender of Hrodna against the Crusader invasion. From grateful descendants." The "Pahonia for Grunwald" monument has also become a place where flowers are laid every year on Freedom Day (March 25) in memory of those who defended the independence of Belarus. The organisers of the Belarusian Military Glory Day, which was held in the 1990s, also liked this place. It was celebrated annually on September 8 as a tribute to the victorious Battle of Orsha in 1514 (*Karnievich*, 1998).

The efforts of the society to preserve the historical uniqueness of the church, and to prevent the implementation of scientifically unfounded "reconstruction" plans secular and spiritual authorities had, greatly contributed to the "Belarusization" of Kalozha. The authorities' plans for the "reconstruction" of the church were announced back in 2006. The first critique of it appeared on the website "Architecture of Hrodna. History and the Present" (http://harodnia.com). The article drew attention to the fact that the proposed project by Gennady Lavretsky, was not properly examined by experts and was not discussed by the concerned public of the city. Meanwhile, its implementation could endanger the very existence of the church as a unique monument of Belarusian history and culture.

On September 23, 2010, the first public hearing "Reconstruction of Kalozha: for or against?" took place. The public discussion of the project with the participation of well-known Belarusian experts and the author of the project was of great interest to the society and has received extensive media coverage. It was an unconditional success of the defenders of the values of Belarusian history and culture. "Reconstruction" of Kalozha was postponed.

The struggle against "reconstruction" contributed to the appearance of striking features of the "Belarusian church" in the church. Services in Belarusian on the first Sunday of every month and the activities of the Kalozha Brotherhood at the church with its Belarusian version of the website has also played an important role.

The proactive stance of the society was decisive in the process of transformation of Kalozha from a "model of ancient Russian architecture" to a "Belarusian church. It was reflected in the activities of the mentioned site "Architecture of Hrodna. History and the Present", as well as in numerous Belarusian public and cultural events that took place on the Kalozha hills and

turned this site into an actual place of Belarusian memory. Besides, Belarusians have no one to share the Kalozha church with.

The Church of Vitaut the Great (church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, 14th century), which was blown up by order of the city authorities in November 1961, also has significant potential as a Belarusian memorial site. It is worth recalling the initiative of the 1990s about its reconstruction as a Belarusian church. Historian Aliaksandr Krautsevich compared its possible reconstruction with the completion of the construction of St. Vitus Cathedral in Prague in the 1920s, which symbolised the true unification of the Czech nation.

The society returned to the idea of restoring this church in the summer of 2007. Participants of the round table "Who benefits from the destruction of Hrodna?" offered the city authorities to restore the Church of Vitaŭt the Great, as well as the fragments of the urban complex of Zamkavaja and Savetskaja streets, which were destroyed after war.

The Old Hrodna Castle of (14th century) is gradually acquiring the characteristics of a Belarusian place as the castle of Grand Duke Vitaŭt, the ruler who many consider a defender of Belarusian statehood thanks to the books of the historian Mikola Jermalovich. The idea of Hrodna as the capital city is associated with the same castle in the time of the Grand Duke of Lithuania and King of Poland Stefan Batory (end of the 16th century). This idea is supported by distinctive memory of the city as the capital of the separate Principality of Hrodna, the residence of Duke Vitaŭt, the city of the Sejm (parliament) of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 17–18th centuries, and also the second "capital" of the Belarusian People's Republic in November 1918-April 1919.

The leitmotif of a capital city became distinctive at the beginning of the 1990s. A certain romantic yearning for Hrodna's capital status is extremely important for the city's Belarusian community. It is not relevant for local Poles and Lithuanians, who value the modern capitals of Poland and Lithuania, and sometimes causes indignation from the pro-Russian and pro-Soviet residents of Hrodna.

Returning to the issue of the Old Hrodna Castle, let us note certain aspects of its modern reconstruction. In 2021, a new exposition was opened, where the topic of "Belarusian Vitaŭt" coexists with a story about the time of Grand Duke Stefan Batory (referred to as "our Batory"). Thanks to this exposition, the motif of Hrodna as the unofficial capital of the Polish-Lithuanian Commonwealth was heard again.

The period of the Polish-Lithuanian Commonwealth does not occupy a proper place in the Belarusian national memory. In Hrodna, it is most visible from the figure of Antoni Tyzenhauz (1733–1785), famous reformer and royal starosta (position equivalent to the County Sheriff). He was extraordinarily active and gave a second life to the city, which was heavily destroyed in the wars. In recent years, the history of Tyzenhauz's reforms has acquired an "outdoors" actualization thanks to three sculptures that appeared in the Jean-Emmanuel Gilibert park. Contrary to the authorities, who were afraid of the personification of these monuments, Hrodna residents, curious about their own history, associate them with Tyzenhauz and prominent figures from his time - the botanist Jean-Emmanuel Gilibert and the architect Giuseppe Sacco.

It must be noted that the personality of Tyzenhauz did not acquire a specific national characteristic in the memory of the citizens of Hrodna. All residents are equally proud of his work, regardless of nationality and religion ("our Tyzenhauz"). In some ways it is true that his

figure unites the people of Hrodna and reminds them that the flow of the city's history can not be interrupted and the artificiality of its national division.

The museumification of the memory of Maksim Bahdanovič, who spent a part of his childhood in Hrodna, plays a major role as well. The creation of the poet's museum and the social and cultural work of its creators (among whom we must highlight the figure of the poetess Danuta Bichel-Zagnetova) became the decisive factor in turning the name of Maksim Bahdanovič into a Belarusian place. The museum was opened in 1982 and for a long time was one of the centres of Belarusian cultural life in the city.

It is worth noting that the transformation of the memorial sites of the post-Soviet city in the Belarusian direction was supported by local and republican authorities only in the early 1990s. After 1994, when A. Lukashenka won the presidential elections, the situation changed significantly. Today, only the active position of the local Belarusian intelligentsia and youth contributes to the creation of new Belarusian places of memory. But even under these conditions, the places mentioned above are the most sought-after and have the greatest potential for gradually turning into actual national symbols.

The public perception of the sculpture "The Shroud of the Holy Virgin" designed by sculptor Uladzimir Pantsielieu and located near the Pokrovsky Cathedral makes a shining example. Almost immediately after its installation, the citizens of Hrodna started talking about the erection of a "monument of Euphrosyne of Polatsk" in the city...

Polish places of memory in Hrodna are mainly related to the Polish-Lithuanian Commonwealth period, the development of Polish culture in modern times, and the political history of the 20th century. The Old Hrodna Castle as the castle of Stefan Batory certainly is on the list of the most significant sites.

In this case, we can talk about a certain return of tradition. The fact is that during the interwar period, King Stefan Batory was the most popular historical figure for the people of Hrodna. The town was often called "gródem Batorego" (a city of Batory), and the Old Castle - "Batorowym zamkiem" (Batory's castle). Back in 1919, the central square was named after him. In November 1933, the city celebrated the 400th birth anniversary of Stefan Batory with all the honours and celebrations (even the president Ignacy Mościcki participated in the festivities). Three years later Hrodna commemorated the 350th anniversary of his death (*Milewski*, 2000, 462–467).

The New Hrodna Castle (first half of the 17th century) can also be attributed to the Polish places of memory. It was there that the session of the Sejm took place, which approved the second division of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Later, the Castle became the residence of the Grand Duke of Lithuania and King of Poland Stanisław August Poniatowski (1795–1797), who came here with the prefix "ex" already. This last episode in the history of Hrodna as a "royal city" is also very attractive to the Polish community. Tadeush Kasciushka (1746–1817) came here during the uprising of 1794, which is commemorated by a plaque in Belarusian near the entrance to the New Castle. By the way, the popularity that Kasciushka has gained in modern Belarusian literature and historiography indicates that his figure has become a place of Belarusian memory.

Hrodna churches are potential places of Polish memory as well (St. Francis Xavier Cathedral or Jesuit church, Franciscan, Bridgettines monastery and Bernardin churches, built in the 17th-18th centuries). Apart from their immediate religious functions, each of them also plays the role of a certain memorial place, reminding believers of famous figures and events of

Polish history. The events of World War II occupy a significant place in this "confessional" commemoration of national memory. In particular, there is a sign at St. Francis Xavier Cathedral commemorating the slain scouts of the Polish Scouting and Guiding Association who defended Hrodna in September 1939. The analysis of Polish memorials shows that Hrodna is gradually becoming part of Polish martyrology.

The old Catholic cemetery founded in 1792 and also known as the Farny cemetery is an important place of Polish memory in Hrodna. It is the third Polish necropolis in the east of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, after Rossa Cemetery in Vilnius and Lychakovsky cemetery in Lviv.

The famous Polish writer Eliza Azheshka (1841–1910) is buried at this cemetery. Her figure is inextricably linked with the history of Hrodna, the city on the Nioman river, in the last decades of the existence of the Russian Empire. "Adam Mickiewicz's younger sister", "a recluse from Hrodna, its guardian", "the spiritual mother of all the poor, the humiliated and oppressed", "the queen of Polish prose and painful truth" (Francišak Bahuševič), – that's what her contemporaries and later researchers said about her. The story "On the Nioman" is considered one of the masterpieces of Polish literature.

Azheshka's biography as a famous writer started in Hrodna. But the great respect and love with which she was surrounded there is also attributed to the help that the writer provided in 1885 to the victims of the terrible fire in Hrodna. Her funeral on May 18, 1910 became a demonstration of love the people of Hrodna had for her.

Józef Jodkowski, the founder of the Museum in Hrodna, was one of the first to purposefully preserve the memory of Eliza Azheshka. He tried to identify all Hrodna addresses related to her life and activities. In the interwar period, the writer transformed into a distinct Polish memory site of the city. A street of her last address was named after her, a monument to her was installed in the central park in 1929 (sculptor Romuald Zerich), as well as the Literary Award in her name was established.

After the Second World War, the Soviet government did not immediately agree to preserve the memory of the writer. It was only in 1949 that the monument was allowed to be re-erected - already in the Azheshka street. It was only in 1958, that a plaque appeared on the wall of her last house with an inscription "From 1894 to May 1910, an outstanding Polish writer and democrat Eliza Azheshka lived here."

The writer received much more attention and respect after the declaration of independence of Belarus, and not only from the local Polish community. In this period, her works were often translated into Belarusian, and Azheshka became a part of the Belarusian historical topography. The contacts of "Ms. Eliza" with Francišak Bahuševič received special attention from the public. In 2001, a memorial room of the writer was opened in the "House of Azheshka", where the branch of the regional library named after Yauhim Karski is now located. Recently, people started visiting "Literary Thursdays" and the literary salon "At lady Eliza's". The figure of the writer today also has certain qualities of a Belarusian place of memory. Nevertheless, the attention paid to the writer by the Polish public is much more noticeable. Today, the "Azheshka House" and her grave are a must-see for tourists from Poland.

The aforementioned figure of Józef Jodkowski (1890–1950), a historian, archaeologist and the creator of the museum is a Polish place of memory of Hrodna as well. His devotion to Hrodna's history and his obsession with protecting the city's monuments became a model for

many researchers. In the interwar period, which was filled with national and political conflicts, he tried to preserve scientific objectivity. That is why in the autumn of 2012, Belarusian public organisations initiated the Józef Jodkowski Award for a great contribution to the study and popularisation of the history of Hrodna, as well as activities to preserve its historical and cultural heritage. The first laureates of the Award were the famous local historian Ales Gostev and the historian Tatsiana Kasataja.

It is obvious that in the case of Józef Jodkowski, we observe the phenomenon of a certain integral place of memory, where the national factor no longer plays a fundamental role, and the value for the common memory of the city comes to the forefront.

Regarding the Farny cemetery, it should be noted that the restoration of the graves of Polish soldiers from the period of the Soviet-Polish war of 1919–1920 and the appearance of a symbolic grave of Tadeusz Jasiński were particularly important for its gradual transformation into a Polish place of memory. The latter lets us claim that one of the clearest Polish signs of memory of Hrodna is the defence of the city against the Red Army on September 20–22, 1939. As we know, the civilian population participated in the defence; 13-year-old Tadeusz Jasiński died, which became a legend in Hrodna. The figure of Jasiński is gradually acquiring the qualities of a symbol of the Polish struggle against the Soviets and a most distinctive Polish place of memory.

The Katyn Cross located at the Military Cemetery (Belusha street) also reminds us of the tragedy of Soviet rule in the city.

The Polish memorial sites of Hrodna fit well into the martyrology of Polish historical losses, and this may influence the formation of a historical memory of a community "under siege".

Jewish memorial sites in Hrodna include the Choral Synagogue of the 19th century, probably built on the site of the oldest Hrodna synagogue of the 16th century, and the site of the ancient cemetery on the bank of Haradnichanka river. The museum of the History of the Jews of Hrodna operated for a long time in the building of the synagogue.

Many researchers associate the creation of the Jewish community in Hrodna with Grand Duke Vitaŭt, who allegedly granted privileges to Jewish merchants to own land in the central part of the city. In fact, the text of the privilege was falsified in the 17th century. Nevertheless, the "privilege" continues to exist as a legend.

The Holocaust in Hrodna is a distinctive memory place of the Jewish city. A modest monument on Zamkavaja street marks the former entrance to the ghetto No. 1, and the commemorative sign informs about the murder of almost 30,000 Hrodna Jews by the Nazis during the German occupation. A monument at the site of the transit camp in Kalbasina district reminds us of this tragedy as well.

The figure of Ludwik Lazar Zamenhof (1859–1917), the famous "Doctor of Esperanto", creator of the Esperanto language otherwise known as the *Lingwe Uniwersala* has untapped potential for turning the city into a distinctly Jewish place of memory. Zamenhof worked as an ophthalmologist in Hrodna from 1893 to 1897. In 1991, a commemorative sign was installed on the house where he lived (Kirava street, 4). At the beginning of the 1990s international conferences of Esperantoists were held twice in Hrodna. And in 1996 one of the new streets of the city was named after Zamenhof. But later this historical figure was somehow forgotten, and today the modern city almost ignores him.

One street name reminds us of the Hrodna "residence" of the famous lyric poet, a classic of Jewish literature, Leyba Naidus (1890–1918), who lived in Hrodna since 1911. Here he wrote his books and did editorial work. Unfortunately, his name does not ring a bell to most of the city's present day inhabitants. It is also difficult to find any trace of Rabbi Nachum Kaplan (Nachum Grodner), who became famous for charity in the 18th century. His name appeared in the Hrodna tourist guide in 1936, but it was only in 1990 when it returned from oblivion after the war, when the restoration of Jewish life began. The Jewish charity centre "Hesed Nohum" was opened in the city.

In general, Jewish places of memory are barely noticeable in the memory topography of the city, as public activity for their creation and promotion is currently minimised.

The Lithuanian heritage of Hrodna found itself in a similar position. The Old Castle is nearly the only Lithuanian place of memory as the castle of Grand Duke Vitaŭt. A wooden monument to Vitaŭt with an inscription in two languages saying "Vitaŭt the Great. 1392. Vytautas Didysis" was erected between the Old and the New castles in the second half of the 1990s. This monument was made and donated as a gift to the Hrodna State Museum of History and Archaeology by the Lithuanian sculptor Robertas Uškunas. The courtyard of the Old Castle is a traditional place for representation of Lithuanian culture and history during the Republican Festival of National Cultures held in Hrodna.

It is also worth mentioning the plaque commemorating Jonas Jablonskis, the creator of the first Lithuanian grammar who was a teacher at the Hrodna grammar school.

It is hard to write about **Russian places of memory**, since they exist mainly in the form of "imperial" signs, associated either with either the period of the Russian Empire or the era of the "Soviet Empire". This is not surprising, because there was no other Russia in the history of the city.

The memory of the Romanov empire in Hrodna is comprised of, in particular, the celebration of the 200th anniversary of the founding of the Hrodna province in 2001 and the plaque commemorating Pyotr Stolypin (2011) on the building of the regional administration (Stolypin was Hrodna governor in 1902-1903) . Also, there is a dream of some officials and Orthodox clergy to rebuild the Orthodox Sophia church in the city centre. At the same time, the fact that Sophia church was created as a result of violent reconstruction of the Catholic Church of Vitaŭt the Great is simply ignored.

Obviously, many representatives of the local Russian community believe the prosperity of Hrodna is connected exclusively with the existence of the corresponding province of the Russian Empire or the region of the BSSR/USSR. Accordingly, "Soviet" is increasingly perceived as "Russian".

Another tendency we must mention is the emergence and gradual expansion of **integral places of memory** that connect the past of different peoples in the city. This is manifested in the memory of the figures of Duke Vitaŭt/Witold/Vytautas, the starosta Antoni Tyzenhauz, Tadeush Kasciushka, and writer Eliza Azheshka. The same peculiarity can be traced in the interpretations of the place and role in the history of Hrodna of the Old Castle as the castle of Vitaŭt and Stefan Batory, in relation to the Church of Vitaŭt the Great and the idea of its restoration. The historical figure of Kastuś Kalinoŭski has great potential for such an integral place of memory. The same is true for the memory of the Second World War (not in the concept of the "Great Patriotic War") . After certain political changes, the memory of the

Belarusian "Revolution of Dignity" in the summer-autumn of 2020 will apparently become a factor in the unification of Hrodna citizens as well.

Integral places of memory are evidence of a gradual perception of the history of a multicultural and multi-religious city as a single space for all nations and religions. This process reflects the trend of a certain distancing from the national discourse in historical research. Even in our part of Central and Eastern Europe, nationhood is becoming an inevitable reality, and its legitimization is increasingly sought not in the past, but in the future.

LIST OF LITERATURE AND SOURCES:

- 1. Kazakevich, Andrei. 2011. "Symbolics of place: forgetting and fragmentation of the "Soviet" in the landscape of Minsk." Казакевич, Андрей. 2011. «Символика места: забывание и фрагментация "советского" в ландшафте Минска». Неприкосновенный запас 6(80). https://magazines.gorky.media/nz/2011/6/simvolika-mesta-zabyvanie-i-fragmentacziya-sovetskogo-v-landshafte-minska.html
- 2. Karnevich, Mikhail. 1998. "The Holiday Happened." Карневіч, Міхаіл. 1998. «Свята адбылося». Біржа інфармацыі 29, 1–2.
- 3. Lastouski, Aliaksei. 2009. "The urban landscape as a place of memory and identity." Ластовский, Алексей. 2009. «Городской ландшафт как место памяти и идентичности». Палітычная сфера 12: 17–28.
- 4. Nikzhentaitis, Alvidas & Smalianchuk, Aliaksandr. 2009. "Vilnius as a place of memory of many peoples" Нікжэнтайціс, Альвідас & Смалянчук, Аляксандр. 2009. «Вільня як месца памяці многіх народаў» у: Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі народаў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі, рэд. Даніловіч ды інш., 363–367. Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы.
- 5. Smalianchuk, Aliaksandr. 2014. "The city as a place of memory". Смалянчук, Аляксандр. 2014. «Горад як месца памяці» у: Гародня X-XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам, рэд. А. Смалянчук, 483–497. Гродна: Гарадзенская бібліятэка.
- 6. Čanturyja, Uladzimir. 1983. Architectural monuments of Hrodna. Чантурия, Владимир. 1983. Архитектурные памятники Гродно. Минск: Полымя.
- 7. Milewski, Jan Jerzy. 2000. «Stefan Batory in Hrodna tradition 1919–1939». Milewski, Jan Jerzy. 2000. «Stefan Batory w tradycji Grodna 1919–1939» In Наш радавод. Кніга 8, рэд. Дзмітры Караў, 462–467. Гродна-Беласток.

КУЛЬТУРНЫ ЛАНДШАФТ ГРОДНА ЯК МЕСЦА ПАМЯЦІ ГОРАДА ПАМЕЖЖА

Аляксандр Смалянчук

Гродна – горад памежжа, што ў вялікай ступені вызначае яго культурны ландшафт. Апошні трактуецца як культурная канструкцыя, што ствараецца сацыяльнай групай (або групамі) для фармавання/ўзнаўлення калектыўнай ці нацыянальнай ідэнтычнасці (Ластовский 2009, 21). Пры гэтым на памежжы існуюць розныя праекты ідэнтычнасці, кожны з якіх мабілізуе гісторыю і памяць.

Гродна – горад розных памежжаў. У палітычным плане гэта памежжа інтэграванай Еўропы і рэшткаў дэзінтэграванага Савецкага Саюза; апошні ў пэўным сэнсе працягвае тут сваё існаванне ў новых дзяржаўных формах і прымушае даследчыкаў часам звяртацца да катэгорый цывілізацыйнага памежжа.

Таксама Гродна – памежжа рэлігій, культур і нацый, фармаванне якога пачалося яшчэ ў Сярэднявеччы і працягваецца сёння. Савецкі перыяд гісторыі горада можна разглядаць як спробу знішчэння гэтага традыцыйнага памежжа шляхам барацьбы з рэлігіяй і гістарычнай памяццю, навязваннем савецка-расійскай культурнай мадэлі і палітычным пераследам усіх праяў нацыянальнага жыцця. Пасля распаду СССР культурны ландшафт горада стаў тэрыторыяй пэўнай трансфармацыі месцаў памяці. Гэты працэс і з'яўляецца галоўным прадметам даследчыцкай увагі.

У сваіх разважаннях я буду карыстацца вядомым паняццем «месца памяці» і абапірацца на ранейшыя даследаванні (Смалянчук, 2014, 483–497), хоць для сучаснага беларускага горада, у якім не толькі палітычныя, але і культурныя працэсы знаходзяцца пад пільным кантролем улады, магчыма, лепей ужываць паняцці «нацыянальны сімвал» і «культурны знак». Яны былі прапанаваны прафесарам Нікжэнтайцісам падчас семінара «Вільня як месца памяці многіх народаў» (2008). Калі «нацыянальны сімвал» блізкі да паняцця «месца памяці», то «культурны знак» як сімвалічная катэгорыя мае слабейшы эмацыйны зарад (Нікжэнтайціс & Смалянчук, 2009, 364–365).

Дзеля разумення і інтэрпрэтацыі культурнага ландшафту як пэўнага наратыву даследчыкі звычайна звяртаюцца да назваў вуліц і плошчаў, да помнікаў і музеяў. Не буду парушаць гэтай традыцыі, але заўважу, што назвы вуліц і плошчаў Гродна амаль цалкам захавалі свае савецкія назвы; канкурэнцыю ім складаюць толькі рэшткі гарадской тапанімікі дасавецкага часу, якая, зрэшты, паступова знікае ў выніку дэмаграфічных зменаў. Абмяжуюся помнікамі.

Спачатку звернем увагу на савецкія месцы памяці. Звонку Гродна выглядае амаль як 30 год таму – вуліцы з савецкімі назвамі, помнік Леніну, вайскоўцам, загінуўшым у Другую сусветную вайну, якая паводле савецка-расійскага падыходу па-ранейшаму прачытваецца ў тэкстах помнікаў як «Великая Отечественная война».

Горад усё яшчэ жыве па савецкім календары, дапоўненым рэлігійнымі святамі. Пасля 1995 г. аднавілася савецкая традыцыя мітынгаў — у дні Кастрычніцкай рэвалюцыі, 1

траўня, на Дзень Перамогі. Але не сакрэт, што большасць дарослых удзельнікаў гэтых святочных мітынгаў прыходзяць туды выключна пад ціскам начальства, а школьнікаў «прыганяюць», і яны часта нават не ведаюць, чаму да помніка Леніна кладуцца кветкі.

Фактычна, савецкія месцы памяці становяцца «нябачнымі», што датычыць нават новых месцаў, такіх як помнік савецкім памежнікам (2006). Красамоўна выглядае лёс помніка камуністычнаму герою Грамадзянскай вайны Васілю Чапаеву. Яго робіць «бачным» толькі тое, што ён ператварыўся ў месца памяці мясцовай чувашскай суполкі.

Можна цалкам пагадзіцца з думкай палітолага Андрэя Казакевіча, які, аналізуючы сімволіку Мінска, заўважыў, што многія савецкія месцы памяці сёння апазнаюцца выключна па падзеях постсавецкай гісторыі (Казакевич, 2011). Іншая тэндэнцыя звязаная з тым, што некаторыя беларускія і польскія месцы памяці (напрыклад, Катынскі крыж на вайсковых могілках) сёння сталі памяццю пра савецкія рэпрэсіі як у адносінах да жыхароў горада, так і ягонай гісторыі.

Савецкае беспаваротна адыходзіць у мінулае. У Гродне, як і ва ўсёй Беларусі, у адносінах да савецкага назіраецца тая ж тэндэнцыя, што і ў нашых заходніх суседзяў. Нават дзяржаўная гістарычная палітыка, якая ўяўляе сабой пэўную мяшанку пастулатаў неазаходнерусізму, савецкай прапаганды і праваслаўнага фанатызму, аказалася няздольнай перашкодзіць гэтаму працэсу.

Пасля распаду СССР і абвяшчэння незалежнасці Беларусі выявілася моцная грамадская патрэба ў развітанні з савецкімі міфамі, датычнымі Гродна, і фармавання памяці, заснаванай не на камуністычнай ідэалогіі, а на нацыянальных наратывах. У горадзе пачалі ўзнікаць беларускія месцы памяці і культурныя знакі, а таксама з'яўляцца (або адраджацца) польскія, габрэйскія і літоўскія.

Беларускія месцы памяці або культурныя знакі звязаныя пераважна з пачаткамі гісторыі горада і перыядам Вялікага Княства Літоўскага, а таксама з нацыянальным рухам і развіццём беларускай культуры ў XX ст.

За 30 год незалежнасці новых беларускіх месцаў памяці амаль не з'явілася. Грамадскасць не здолела дамагчыся ўстаноўкі помніка Кастусю Каліноўскаму, хоць на пачатку 1990-х гг. была вельмі блізкай да гэтага. Таксама не атрымалася надаць адной з гарадскіх вуліц імя славутага пісьменніка Васіля Быкава, які пражыў у Гродне амаль трыццаць год. Затое можна казаць пра паступовы працэс «беларусізацыі» існуючых помнікаў гісторыі і культуры, або пра іх адаптацыю да сучаснага беларускага перыяду гісторыі Гродна.

Найбольш цікавы прыклад адсылае да Каложскай Барыса-Глебскай царквы XII ст. Набажэнствы ў ёй спыніліся ў 1948 г., храм перадалі гісторыка-археалагічнаму музею. Побач зрабілі парк для адпачынку, які, аднак, папулярнасці сярод гараджанаў не здабыў. У 1977 г. будынак царквы, што паступова руйнаваўся, быў перададзены Беларускаму дзяржаўнаму музею гісторыі рэлігіі і атэізму; існавалі (аднак не рэалізаваліся) планы адкрыць у ім філіял музея. На пачатку 1980-х гг. на Каложанскім узвышшы былі праведзеныя археалагічныя даследаванні, а ў храме адбыліся пэўныя рэстаўрацыйныя працы. Нягледзячы на пастаянную закрытасць храма, ён тым не менш актыўна прысутнічаў у памяці жыхароў Гродна. Сюды рэгулярна прыходзілі экскурсіі, у т. л. шматлікіх турыстаў з розных куткоў СССР. У 1991 г. па просьбе тагачаснага Мітрапаліта Мінскага і Гродзенскага Філарэта храм быў вернуты Царкве.

Барыса-Глебская царква савецкімі даследчыкамі трактавалася як цудоўны «узор архітэктуры старажытнарускай дзяржавы»: менавіта так характарызаваў яе доктар архітэктуры Уладзімір Чантурыя ў 1983 г. (Чантурыя, 1983, 10). Афіцыйная гістарычная трактоўка не давала падставаў для ператварэння храма ў беларускае месца памяці. І тым не менш ён ужо тады набываў пэўныя рысы такога месца – шмат у чым дзякуючы літаратарам. Уладзімір Караткевіч у прадмове да кнігі «Памяць зямлі беларускай» (Мінск, 1979), згадваючы беларускае дойлідства, першым яго помнікам назваў «вясёлку Каложы».

Толькі ў постсавецкі перыяд Каложа насамрэч ператварылася ў беларускае месца памяці. Важнай падзеяй стала адкрыццё каля Храма ў 1990 г. помніка «Пагоня на Грунвальд». Помнік асвяцілі каталіцкі, праваслаўны і грэка-каталіцкі святары, на адкрыцці прысутнічалі ўдзельнікі навуковай канферэнцыі «Вітаўт Вялікі і яго эпоха» – гісторыкі з Беларусі, Літвы і Польшчы. А праз нейкі час гіды ўжо распавядалі турыстам, што менавіта тут, каля Каложы, праходзілі войскі Вялікага Княства Літоўскага, якія ішлі на Грунвальд.

У той жа час, дзякуючы гродзенскім краязнаўцам, пашыраецца міф пра магілу славутага ваяра Давыда Гарадзенскага каля Барыса-Глебскай царквы. У 2003 г. паблізу Каложы быў усталяваны вялізны камень з надпісам: «Давыду Гарадзенскаму (каля 1287–1326 гг.) – славутаму абаронцу Гродна ад крыжацкай навалы. Ад удзячных нашчадкаў». Помнік «Пагоня на Грунвальд» каля Каложы таксама стаўся месцам, дзе штогод на Дзень Волі (25 сакавіка) ускладаюцца кветкі ў памяць тых, хто адстойваў незалежнасць Беларусі. Таксама гэтае месца ўпадабалі арганізатары Дня беларускай вайсковай славы, які ў 1990-я гг. адзначаўся штогод 8 верасня як даніна памяці пра пераможную Аршанскую бітву 1514 г. (Карневіч, 1998).

«Беларусізацыі» Каложы моцна паспрыялі намаганні грамадскасці захаваць гістарычную ўнікальнасць Храма, не дапусціць рэалізацыі навукова неабгрунтаваных планаў свецкай і духоўнай уладаў па «рэканструкцыі» Каложы. Планы ўладаў па «рэканструкцыі» Барыса-Глебскай царквы былі агучаныя яшчэ ў 2006 г. Першая крытычная рэакцыя на іх з'явілася на сайце «Архітэктура Гродна. Гісторыя і сучаснасць» (http://harodnia.com). Звярталася ўвага на тое, што прапанаваны праект аўтарства Генадзя Лаўрэцкага не прайшоў належнай экспертызы спецыялістаў і не быў абмеркаваны зацікаўленай грамадскасцю горада. Між тым яго рэалізацыя магла паставіць пад пагрозу само існаванне Храма як унікальнага помніка гісторыі і культуры Беларусі.

23 верасня 2010 г. адбыліся Першыя грамадскія слуханні «Рэканструкцыя Каложы: за ці супраць?» Публічнае абмеркаванне праекта з удзелам вядомых беларускіх спецыялістаў і аўтара праекта выклікала вялікую зацікаўленасць і мела шырокі розгалас. Гэта быў безумоўны поспех людзей, якія выступалі ў абарону каштоўнасці беларускай гісторыі і культуры. «Рэканструкцыя» Каложы была адкладзена.

Барацьба супраць «рэканструкцыі» спрыяла з'яўленню ў вобразе царквы выразных рысаў «беларускага Храма». Вялікую ролю адыгралі таксама набажэнствы па-беларуску ў першую нядзелю кожнага месяца і дзейнасць Каложскага брацтва пры Свята-Барыса-Глебскай царкве Гродна з яго беларускамоўным варыянтам сайта.

У працэсе трансфармацыі Каложы ад «узору старажытнарускага дойлідства» да «беларускага Храма» вырашальнай была актыўнасць грамадскасці, што адлюстравалася ў дзейнасці згаданага сайта «Архітэктура Гродна. Гісторыя і сучаснасць», а таксама ў

шматлікіх беларускіх грамадскіх і культурных акцыях, якія адбываліся на Калажанскім узвышшы і ператварылі яго ў сапраўднае месца беларускай памяці. Да таго ж Барыса-Глебскую царкву беларусам няма з кім дзяліць.

Значны патэнцыял беларускага месца памяці ўтрымлівае таксама «Фара Вітаўта» (касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі, XIV ст), узарваная на загад гарадскіх уладаў у лістападзе 1961 г. Варта прыгадаць ініцыятыву 1990-х гг. наконт яе адбудовы менавіта як беларускага храма. Гісторык Аляксандр Краўцэвіч у тагачасных дыскусіях параўноўваў яго мажлівую адбудову з завяршэннем будаўніцтва касцёла св. Віта ў Празе ў 1920-я гг., якое сімвалізавала сапраўднае паяднанне чэшскай нацыі.

Да ідэі аднаўлення Храма грамадскасць вярнулася ўлетку 2007 г. Удзельнікі круглага стала «Каму выгодна руйнаванне Горадні?» прапанавалі гарадскім уладам аднавіць «Фару Вітаўта», а таксама знішчаныя ў пасляваенныя гады фрагменты горадабудаўнічага комплексу вуліц Замкавая і Савецкая.

Якасць беларускага месца паступова набывае і «Стары каралеўскі замак» XIV ст. – як замак вялікага князя Вітаўта, валадара, які, пачынаючы яшчэ з кніг гісторыка Міколы Ермаловіча, для многіх стаўся абаронцам беларускай дзяржаўнасці. З гэтым жа замкам, але ўжо часоў вялікага князя літоўскага і караля польскага Стэфана Баторыя (канец XVI ст.), звязаная ідэя Гродна як сталіцы. На ідэю выразна працуе памяць пра горад як пра сталіцу ўдзельнага Гарадзенскага княства, рэзідэнцыю князя Вітаўта, горад сеймаў Рэчы Паспалітай у канцы XVII–XVIII ст., а таксама як другую «сталіцу» Беларускай Народнай рэспублікі ў лістападзе 1918 г. – красавіку 1919 г.

Сталічны матыў выразна загучаў на пачатку 1990-х гг. Пэўная рамантычная туга па сталічным статусе Гродна надзвычай важная менавіта для беларускай супольнасці горада. Яна не актуальная для мясцовых палякаў і літоўцаў, які шануюць сучасныя сталіцы Польшчы і Літвы, і часам выклікае абурэнне з боку гродзенцаў прарасійскай і прасавецкай арыентацыі.

Вяртаючыся да Старога замка, варта адзначыць пэўныя вынікі яго сучаснай рэканструкцыі. У 2021 г. адкрылася новая экспазіцыя, дзе тэматыка «беларускага Вітаўта» дапоўнена расповедам пра часы вялікага князя Стэфана Баторыя (як «нашага Баторыя»). Дзякуючы гэтай экспазіцыі зноў загучаў матыў Гродна як неафіцыйнай сталіцы Рэчы Паспалітай.

Эпоха Рэчы Паспалітай не займае належнага месца ў беларускай нацыянальнай памяці. У Гродне пра яе найбольш нагадвае постаць вядомага рэфарматара, каралеўскага старасты Антонія Тызенгаўза (1733–1785), які сваёй надзвычайнай актыўнасцю надаў другое жыццё гораду, моцна знішчанаму ў войнах. У апошнія гады гісторыя рэформаў Тызенгаўза набыла «вулічную» актуалізацыю дзякуючы тром скульптурам, якія з'явіліся на тэрыторыі парка імя Жана Эмануэля Жылібера. Насуперак уладам, якія пабаяліся персаніфікацыі гэтых помнікаў, цікаўныя да ўласнай гісторыі гродзенцы звязваюць іх з Тызенгаўзам і дзеячамі з яго атачэння – батанікам Жанам Эмануэлем Жыліберам і дойлідам Джузэпе Сака.

Варта адзначыць, што асоба Тызенгаўза не набыла ў памяці гродзенцаў канкрэтнай нацыянальнай афарбоўкі. У аднолькавай меры яго дзейнасцю ганарацца ўсе жыхары, незалежна ад нацыянальнасці і канфесіі («наш Тызенгаўз»). У пэўным сэнсе гэтая постаць яднае гродзенцаў, нагадвае ім пра непарыўнасць гарадской гісторыі і штучнасць яе нацыянальнага падзелу.

Важную ролю адыграла таксама музеефікацыя памяці пра Максіма Багдановіча, дзяцінства якога часткова прайшло ў Гродне. Менавіта стварэнне музея паэта разам з грамадскай і культурнай актыўнасцю яго стваральнікаў, сярод якіх трэба адзначыць постаць паэткі Дануты Бічэль, стала вырашальным фактарам ператварэння імя М. Багдановіча ў беларускае месца. Музей быў адчынены ў 1982 г. і працяглы час быў адным з цэнтраў беларускага культурнага жыцця ў горадзе.

Варта адзначыць, што трансфармацыя месцаў памяці постсавецкага горада ў беларускім накірунку мела падтрымку з боку мясцовых і рэспубліканскіх уладаў толькі на пачатку 1990-х гг. Пасля 1994 г., калі на прэзідэнцкіх выбарах перамог А. Лукашэнка, сітуацыя істотна змянілася. Сёння толькі актыўная пазіцыя мясцовай беларускай інтэлігенцыі і моладзі спрыяе фармаванню беларускіх месцаў памяці. Але нават у гэтых умовах названыя месцы з'яўляюцца найбольш запатрабаванымі ў горадзе і маюць вялікі патэнцыял для паступовага ператварэння ў сапраўдныя нацыянальныя сімвалы.

Красамоўным прыкладам з'яўляецца грамадскае ўспрыманне скульптуры «Пакроў Прасвятой Багародзіцы» каля кафедральнага Пакроўскага сабора (скульптар Уладзімір Панцелеў). Амаль адразу па яе ўсталяванні гродзенцы пачалі казаць пра пастаўлены ў горадзе «помнік Еўфрасінні Полацкай»...

Польскія месцы памяці Гродна звязаныя пераважна з эпохай Рэчы Паспалітай, развіццём польскай культуры ў найноўшы час і палітычнай гісторыяй XX ст. Сярод найбольш значных, безумоўна, Стары каралеўскі замак як замак Стэфана Баторыя.

У гэтым выпадку можна казаць пра пэўнае вяртанне традыцыі. Справа ў тым, што ў міжваенны час кароль Стэфан Баторы быў найбольш папулярнай гістарычнай постаццю для гродзенцаў. Горад часта называлі «gródem Batorego», а Стары Замак – «Batorowym zamkiem». У 1919 г. цэнтральная плошча атрымала яго імя. У лістападзе 1933 г. у горадзе надзвычай урачыста (з удзелам прэзідэнта Ігнацыя Масціцкага) адзначалі 400-годдзе нараджэння Стэфана Баторыя, а праз тры гады – 350-годдзе яго смерці (*Milewski, 2000, 462–467*).

Таксама да польскіх месцаў памяці можна аднесці «Новы каралеўскі замак» (першая палова XVII ст.). Менавіта там адбылося паседжанне сейма, які зацвердзіў ІІ падзел Рэчы Паспалітай. Пазней Замак стаў рэзідэнцыяй вялікага князя Літоўскага і караля Польскага Станіслава Аўгуста Панятоўскага (1795–1797), які прыехаў сюды ўжо з прыстаўкай «экс». Гэты апошні эпізод у гісторыі Гродна як «каралеўскага горада» таксама вельмі прыцягальны для польскай супольнасці. Сюды падчас паўстання 1794 г. прыязджаў Тадэвуш Касцюшка (1746–1817), што ўшанавана памятнай шыльдай на беларускай мове каля ўваходу ў «Новы замак». Дарэчы, тая папулярнасць, якую набыла постаць Тадэвуша Касцюшкі ў сучаснай беларускай літаратуры і гістарыяграфіі, сведчыць пра ператварэнне Касцюшкі і ў беларускае месца памяці.

Патэнцыял польскіх месцаў памяці ўтрымліваюць гродзенскія касцёлы (Фарны ці Паезуіцкі, Францысканскі, Брыгіцкі і Бернардынскі), збудаваныя ў XVII–XVIII стст. Кожны з іх, апроч непасрэдных канфесійных функцый, выконвае яшчэ ролю пэўнага памятнага месца, нагадвае вернікам пра славутыя постаці і падзеі польскай гісторыі. Значнае месца ў гэтым «канфесійным» ушанаванні нацыянальнай памяці займаюць падзеі Другой сусветнай вайны. У прыватнасці, у Фарным касцёле прыцягвае ўвагу шыльда памяці забітых харцараў, якія абаранялі Гродна ў верасні 1939 г. Аналіз польскіх месцаў памяці сведчыць пра тое, што Гродна паступова ўпісваецца ў польскі мартыролаг.

Важным месцам польскай памяці Гродна з'яўляюцца старыя каталіцкія могілкі, заснаваныя ў 1792 г., – іх яшчэ называюць Фарнымі. Пасля Росаў у Вільні і Лычакоўскіх могілак у Львове яны з'яўляюцца трэцяй польскай некраполіяй на ўсходзе былой Рэчы Паспалітай.

На гэтых могілках пахаваная славутая польская пісьменніца Эліза Ажэшка (1841–1910), постаць якой непарыўна звязаная з гісторыяй горада на Нёмане ў апошнія дзесяцігоддзі Расійскай імперыі. «Малодшая сястра Адама Міцкевіча», «гродзенская самотніца, стражнічка крэсаў», «духовая маці ўсіх бедных, змеценых у жмені лёсу, усіх прыніжаных і прыгнечаных», «каралева польскай прозы і пакутлівай праўды» (Францішак Багушэвіч), – так пра яе казалі сучаснікі, а пазней і даследчыкі. Аповесць «Над Нёманам» – адзін з шэдэўраў польскай літаратуры.

У Гродне распачалася біяграфія Ажэшка як славутай пісьменніцы. Але вялікая павага і любоў, якой яна была тут аточаная, не ў меншай ступені абумоўленая той дапамогай, якую пісьменніца аказала ў 1885 г. ахвярам жахлівага гродзенскага пажару. Яе пахаванне (18 траўня 1910 г.) ператварылася ў дэманстрацыю любові гродзенцаў.

Адным з першых мэтанакіравана займаўся захаваннем памяці пра Элізу Ажэшка заснавальнік Музея ў Гродне Юзаф Ядкоўскі, які паспрабаваў выявіць усе гродзенскія адрасы, звязаныя з яе жыццём і дзейнасцю. У міжваенны час ператварэнню пісьменніцы ў выразнае польскае месца памяці горада спрыяла наданне імя Элізы Ажэшка вуліцы з яе апошнім адрасам, устаноўка помніка ў цэнтральным парку ў 1929 г. (скульптар Рамуальд Зэрых), а таксама заснаванне Літаратурнай прэміі яе імя.

Пасля Другой сусветнай вайны савецкая ўлада не адразу згадзілася на захаванне памяці пра пісьменніцу. Толькі ў 1949 г. дазволілі паўторна ўстанавіць помнік – ужо на вул. Ажэшка. У 1958 г. на сцяне яе апошняга дома з'явілася шыльда: «Тут з 1894 па май 1910 г. жыла выдатная польская пісьменніца дэмакратка Эліза Ажэшка».

Значна больш увагі і пашаны атрымала пісьменніца пасля абвяшчэння незалежнасці Беларусі, і не толькі з боку мясцовай польскай супольнасці. У гэты перыяд яе творы часта перакладаліся на беларускую мову, а постаць сталася часткай беларускай гістарычнай тапаграфіі, прычым асаблівая ўвага надавалася кантактам «пані Элізы» з Францішкам Багушэвічам. У 2001 г. у «Доме Ажэшкі», дзе зараз месціцца філіял абласной бібліятэкі імя Яўхіма Карскага, быў адкрыты мемарыяльны пакой пісьменніцы. Яшчэ нядаўна гасцей збіралі «Літаратурныя чацвяргі» і літаратурны салон «У пані Элізы». Постаць пісьменніцы сёння таксама мае пэўныя якасці беларускага месца памяці. Тым не менш увага да пісьменніцы з боку польскай грамадскасці значна больш прыкметная. Сёння «Дом Ажэшкі» і яе магіла – абавязковыя пункты наведвання для турыстаў з Польшчы.

Польскім месцам памяці Гродна з'яўляецца ўжо згаданая постаць Юзафа Ядкоўскага (1890–1950) — гісторыка і археолага, стваральніка музея. Яго адданасць вывучэнню гродзенскага мінулага і апантанасць у абароне помнікаў Гродна сталі ўзорам для многіх даследчыкаў. У міжваенныя гады, напоўненыя нацыянальнымі і палітычнымі канфліктамі, ён імкнуўся захаваць навуковую аб'ектыўнасць. Якраз таму ўвосень 2012 г. па ініцыятыве прадстаўнікоў беларускіх грамадскіх арганізацый была ўведзена Ўзнагарода імя Юзафа Ядкоўскага за вялікі ўнёсак у вывучэнне і папулярызацыю гісторыі Гродна, дзейнасць па захаванні яго гісторыка-культурнай спадчыны. Першымі лаўрэатамі Ўзнагароды сталі вядомы краязнаўца Алесь Госцеў і гісторык Таццяна Касатая.

Відавочна, што ў выпадку Юзафа Ядкоўскага мы сустракаемся з феноменам пэўнага інтэгральнага месца памяці, дзе нацыянальны чыннік перастае адыгрываць прынцыповую ролю, а на першы план выходзіць каштоўнасць для агульнай памяці горада.

Вяртаючыся да Фарных могілак, трэба заўважыць, што асаблівае значэнне для іх паступовага ператварэння ў польскае месца памяці мела аднаўленне магілаў польскіх салдат перыяду савецка-польскай вайны 1919–1920 гг., а таксама з'яўленне сімвалічнай магілы Тадэвуша Ясіньскага. Апошняе дазваляе сцвярджаць, што адным з найбольш выразных польскіх знакаў памяці Гродна з'яўляецца абарона горада ад Чырвонай арміі 20–22 верасня 1939 г. Як вядома, у абароне ўдзельнічала цывільнае насельніцтва; тады загінуў 13-гадовы Тадэвуш Ясіньскі, смерць якога стала гродзенскай легендай. Постаць Т. Ясіньскага паступова набывае якасці сімвала польскага змагання супраць «Саветаў» і найбольш выразнага польскага месца памяці.

Пра трагедыю савецкага панавання ў горадзе нагадвае таксама Катынскі крыж на Вайсковых могілках (вул. Белуша).

Варта заўважыць, што польскія месцы памяці Гродна добра ўпісваюцца ў мартыралог польскіх гістарычных стратаў, а гэта можа паўплываць на фармаванне своеасаблівай гістарычнай памяці супольнасці «у аблозе».

Да габрэйскіх месцаў памяці Гродна належыць Харальная сінагога XIX ст., верагодна, збудаваная на месцы самай старажытнай гродзенскай сінагогі XVI ст., і месца старажытных могілак на беразе Гараднічанкі. У будынку сінагогі працяглы час дзейнічаў музей гродзенскіх габрэяў.

Пачаткі гісторыі габрэйскай абшчыны ў Гродне многія даследчыкі звязваюць з Вялікім князем Вітаўтам, які нібыта выдаў прывілей габрэйскім гандлярам на валоданне зямлёй у цэнтральнай частцы горада. Насамрэч тэкст прывілея быў сфальсіфікаваны ў XVII ст. Тым не менш на ўзроўні легенды «прывілей» працягвае сваё існаванне.

Выразным месцам памяці габрэйскага горада з'яўляецца Галакост у Гродне. Сціплы помнік на вул. Замкавай пазначае былы ўваход у гета № 1, а памятная шыльда паведамляе пра забойства нацыстамі ў перыяд нямецкай акупацыі амаль 30 тыс. гродзенскіх габрэяў. Пра гэтую трагедыю нагадвае таксама помнік на месцы перасыльнага лагера ў Калбасіне.

Невыкарыстаны патэнцыял для ператварэння ў выразна габрэйскае месца памяці горада захоўвае постаць славутага «Доктара Эсперанта» Людвіка Лазара Заменгофа (1859–1917), стваральніка мовы эсперанта, г. зв. *Lingwe Uniwersala*. У Гродне ён працаваў афтальмолагам з 1893 па 1897 гг. У 1991 г. на доме па вул. Кірава, 4, дзе ён жыў, была ўстаноўленая памятная шыльда. На пачатку 1990-х гг. двойчы ў Гродне праходзілі міжнародныя канферэнцыі эсперантыстаў, у 1996 г. адна з новых вуліцаў горада атрымала яго імя. Але потым пра Л. Заменгофа нібыта забыліся, і ў сучасным горадзе гэта амаль ігнараваная гістарычная постаць.

Адна назва вуліцы нагадвае пра гродзенскую «прапіску» славутага паэта-лірыка, класіка габрэйскай літаратуры Лейбы Найдуса (1890–1918), які жыў у Гродне з 1911 г. Тут ён пісаў свае кнігі, займаўся рэдакцыйнай працай. На жаль, большасці сучасных жыхароў горада гэтае імя нічога не гаворыць. Таксама складана сёння адшукаць які-небудзь след рабі Нахума Каплана (Нахума Гроднера), які ў пазамінулым стагоддзі праславіўся сваёй дабрачыннай дзейнасцю. Яго імя фігуравала ў гродзенскім турыстычным даведніку 1936

г., аднак пасля вайны вярнулася з забыцця толькі ў 1990 г., калі пачалося аднаўленне габрэйскага жыцця. У горадзе быў адчынены габрэйскі дабрачынны цэнтр «Хэсед Нохум».

У цэлым, габрэйскія месцы памяці слаба заўважальныя ў тапаграфіі памяці горада, бо грамадская актыўнасць па іх стварэнні і папулярызацыі цяпер мінімізаваная.

У падобнай сітуацыі апынулася і літоўская спадчына Гродна. Амаль адзіным літоўскім месцам памяці з'яўляецца Стары замак як замак вялікага князя Вітаўта. Паміж Старым і Новым замкамі ў другой палове 1990-х гг. быў усталяваны драўляны помнік Вітаўту з надпісам на двух мовах: «Вітаўт Вялікі. 1392. Vytautas Didysis». Гэты помнік быў зроблены і падараваны Гісторыка-археалагічнаму музею літоўскім скульптарам Робертасам Ушкунасам. Падворак Старога замка – традыцыйнае месца прэзентацыі літоўскай культуры і гісторыі падчас Рэспубліканскага фестывалю нацыянальных культур, які праходзіць у Гродне.

Таксама варта прыгадаць шыльду памяці Ёнаса Яблонскіса, стваральніка першай літоўскай граматыкі і выкладчыка Гродзенскай гімназіі.

Пра расійскія месцы памяці складана пісаць, бо яны існуюць пераважна ў форме «імперскіх» знакаў, звязаных або з перыядам Расійскай імперыі, або з эпохай «савецкай імперыі». Гэта не здзіўляе, бо іншай Расіі ў гісторыі горада не было.

Памяць пра імперыю Раманавых у Гродне – гэта, у прыватнасці, урачыстае святкаванне ў 2001 г. 200-годдзя заснавання Гродзенскай губерні і шыльда памяці Пятра Сталыпіна (2011) на будынку абласной адмністрацыі (у 1902–1903 гг. Сталыпін займаў пасаду гродзенскага губернатара). А яшчэ гэта мара некаторых чыноўнікаў і праваслаўнага духавенства пра адбудову праваслаўнага Сафійскага сабору ў цэнтры горада. Пры гэтым ігнаруецца той факт, што Сафійскі сабор узнік у выніку гвалтоўнай перабудовы каталіцкай «Фары Вітаўта».

Відавочна, што для многіх прадстаўнікоў мясцовай рускай супольнасці росквіт Гродна звязаны выключна з часам існавання адпаведнай губерні Расійскай імперыі або вобласці БССР/СССР. Адпаведна, усё часцей «савецкае» ўспрымаецца як «расійскае».

Неабходна адзначыць з'яўленне і паступовае пашырэнне ў горадзе інтэгральных месцаў памяці, якія злучаюць мінулае розных народаў. Гэта праявілася ў памяці пра постаці князя Вітаўта/Witolda/Vytautasa, старасты Антонія Тызенгаўза, Тадэвуша Касцюшкі, пісьменніцы Элізы Ажэшка. Гэтую ж рысу можна заўважыць у трактоўках месца і ролі ў гісторыі горада Старога Замка як замка Вітаўта і Стэфана Баторыя, у адносінах да «Фары Вітаўта» і ідэі яе аднаўлення. Вялікі патэнцыял такога інтэгральнага месца памяці ўтрымлівае асоба Кастуся Каліноўскага, а таксама памяць пра Другую сусветную вайну (не ў канцэпцыі «Вялікай Айчыннай вайны»). Пасля пэўных палітычных перамен фактарам яднання гродзенцаў стане, відаць, і памяць пра беларускую «рэвалюцыю годнасці» лета-восені 2020 г.

Інтэгральныя месцы памяці – гэта сведчанне паступовага ўспрымання гісторыі шматкультурнага і шматканфесійнага горада як адзінай прасторы для ўсіх нацый і канфесій. У гэтым працэсе адлюстравалася тэндэнцыя пэўнага адыходу ад нацыянальнага дыскурсу ў гістарычных даследаваннях. Нават у нашай частцы Цэнтральна-Усходняй Еўропы нацыя становіцца непазбежнай рэчаіснасцю, і яе легітымізацыю ўсё часцей шукаюць не ў мінулым, а ў будучым.

СПІС КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

- 1. Казакевич, Андрей. 2011. «Символика места: забывание и фрагментация "советского" в ландшафте Минска». Неприкосновенный запас 6(80). https://magazines.gorky.media/nz/2011/6/simvolika-mesta-zabyvanie-i-fragmentacziya-sovetskogo-v-landshafteminska.html
- 2. Карневіч, Міхаіл. 1998. «Свята адбылося». Біржа інфармацыі 29, 1–2.
- 3. Ластовский, Алексей. 2009. «Городской ландшафт как место памяти и идентичности». Палітычная сфера 12: 17–28.
- 4. Нікжэнтайціс, Альвідас & Смалянчук, Аляксандр. 2009. «Вільня як месца памяці многіх народаў» у: Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі народаў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі, рэд. Даніловіч ды інш., 363–367. Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы.
- 5. Смалянчук, Аляксандр. 2014. «Горад як месца памяці» у: Гародня X-XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам, рэд. А. Смалянчук, 483–497. Гродна: Гарадзенская бібліятэка.
- 6. Чантурия, Владимир. 1983. Архитектурные памятники Гродно. Минск: Полымя.
- 7. Milewski, Jan Jerzy. 2000. «Stefan Batory w tradycji Grodna 1919–1939» In Наш радавод. Кніга 8, рэд. Дзмітры Караў, 462–467. Гродна-Беласток.

NATIONAL MEMORIES AT THE HEART OF EUROPE: RE-FRAMING THE LOCAL PAST IN STRASBOURG SINCE 1945

Tom Williams

On 12 April 2022, between the two rounds of voting in the French presidential elections, Emmanuel Macron gave a speech in the shadow of Strasbourg cathedral, in which he declared his love for the city: "Strasbourg, Alsatian city, French city, European city, city of my heart, is one of the capitals of Europe! And yes, here, we know the meaning of the wounds [literally "bite marks"] when history takes a wrong turn.

Such insistence on these three frameworks of identity – regional, national and European – as well as on Strasbourg's symbolic status as a victim of "history" are typical of the way in which the city and its past have been commemorated since 1945. After decades of French-German conflict over Alsace, in which Strasbourg's past had been mobilized in support of rival national claims and integrated into competing national narratives, the second half of the twentieth century saw Strasbourg forge a new role for itself as the symbolic site of post-war Franco-German reconciliation at the heart of an integrating Western Europe. In this context, the city's contested past has been reinvented in ways which have reinforced Strasbourg's status both as a cultural "crossroads" at the European centre and as a victim of modern conflicts on the national periphery.

Emmanuel Macron's claim that Strasbourg can be both a French city and a "capital of Europe" reflects the fact that the Europeanization of Strasbourg's past since 1945 has not fundamentally undermined French national claims to the city. Indeed, it has above all been those historical figures, sites and periods which had previously been central to German national and territorial claims which have been denationalized, either within the narrow framework of Alsatian regional heritage or within the expanded framework of the city's European cultural heritage. Meanwhile, the core symbols and narratives of French patriotic memory in Strasbourg have rarely been challenged. Moreover, even though modern periods of German rule in the city from 1870 to 1918 and from 1940 to 1944 have been remembered with greater nuance in recent decades, core narratives of local suffering and resistance during these years have remained prominent, thus further reinforcing French patriotic memory in the city. As such, even though Macron's reference to the city's status as a victim of "history" was expressed in typically neutral language, the public was expected to understand that the "bite marks" to which he referred have been left not only by national conflicts in general but, above all, by past German attempts to dominate Strasbourg.

The Politics of History and Memory in a Contested Borderland, 1870-1945

Strasbourg's history has been shaped by its central location in the Rhine valley as well as its peripheral position between regions of Latin/French and Germanic culture. Founded by the Romans as the military camp of Argentoratum, the city came under the control of Alemannic tribes in the fourth century. It flourished as a commercial and cultural centre during the medi

eval period, gaining the status of a Free Imperial City within the Holy Roman Empire from the 1260s, and became an important centre of the Reformation in the sixteenth century. In 1681, during the reign of Louis XIV, this largely German-speaking and Protestant city was annexed by France, and Catholicism was re-imposed. The city then remained part of France for nearly two centuries, experiencing the profound political transformations of the Revolutionary and Napoleonic eras, the Restoration, the Revolutions of 1830 and 1848 and the Second Empire of Napoleon III. In September 1870, after a six-week-long siege and heavy bombardment, the city fell to the combined military forces of Prussia, Baden and Württemberg and subsequently became the administrative capital of the *Reichsland* of Elsass-Lothringen (Alsace-Lorraine) within the newly founded German Empire.

During the period of the German *Kaisserreich* from 1871 to 1918, the Alemannic linguistic and cultural heritage of Strasbourg (renamed Straßburg) and its flowering as a centre of German-speaking culture during the medieval period and Reformation were used by the authorities as a means of reinforcing German national claims to the city. At the inauguration of the city's new university buildings in 1884, for example, the university's rector Rudolf Sohm insisted that the cultural links between Strasbourg and Germany had never been broken, even during two centuries of French rule: "Here, where German folk and chivalric poetry once flourished, where German art made the wonderful cathedral soar high into the air, where in the 16th century the German Reformation triumphed and at the same time produced a German university, the connection with German intellectual life has never been broken." As this example suggests, German historical claims to the city focussed on the medieval period and Reformation, underlining their cultural achievements in purely national terms. In such a narrative, the French annexation of the city in 1681 was presented as a rapacious conquest, and the subsequent centuries of French rule as an unnatural, foreign imposition on the city's German-speaking population.

In opposition to a German definition of nationality based on language and culture, French intellectuals during this period formulated an alternative definition of the nation based on voluntary citizenship, one which reinforced French national claims to the borderland by emphasizing, above all, the transformative experience of the French Revolution.¹³⁷ In a famous response to Theodor Mommsen's claims regarding the German nationality of Alsace, the French historian Fustel de Coulanges argued in 1870 that nationality was not an objective category but something that "men feel in their hearts" insisting that "it may be that Alsace is German by race and by language, but by nationality and patriotic sentiment it is French. And do you know what made it French? It is not Louis XIV, but our Revolution of 1789".¹³⁸ Similar arguments were put forward by Ernest Renan in his 1882 lecture "What is a Nation?" in which he argued that language and "race" were less important factors in creating national communities than "a heroic past, great men, glory, [...] having suffered, rejoiced and hoped together".¹³⁹ Such arguments regarding the French "sentiments" of the population were crucial when it came to maintaining French territorial claims to the "lost provinces" of Alsace-Lorraine after 1871 and in justifying their reconquest by France during the First World War.

Unknown author. 1884. Die Einweihung der Neubauten der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg, 26-28 Oktober 1884: Officieller Festbericht. Straßburg: Universitäts-Buchdruckerei: 25. On the cultural and commemorative policies of this period see Riederer, Günter. Feiern im Reichsland: Politische Symbolik, öffentliche Festkultur und die Erfindung kollektiver Zugehörigkeit in Elsaß-Lothringen (1871-1918). Trier: Kliomedia

Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge Mass.: Harvard University Press: 1-6

Fustel de Coulanges, Numa Denis. 1923. *Questions contemporaines,*. 3rd edition, Paris: Hachette: 96-97 Renan, Ernest. 1995. *Qu'est-ce qu'une Nation? et autres écrits politiques*. Paris: Imprimerie nationale: 240-41

After the return of Alsace-Lorraine to France in November 1918, French claims to Strasbourg were reasserted through a selective presentation of the local past dominated by the local figures and events which had tied Alsace to France from the seventeenth century to 1870.¹⁴⁰ The enduring popularity of local heroes of the French Revolution and Empire was put forward as evidence that the city's French past had never been forgotten despite half a century of German rule. Most prominent among such local heroes was the revolutionary general lean-Baptiste Kléber whose statue had stood on one of the city's main squares since 1840. This monument, according to the French President Raymond Poincaré in a speech given in Strasbourg in December 1918, had "silently represented, during the German occupation, the indomitable resistance of the people of Strasbourg". In the same speech Poincaré also insisted that Strasbourg had remained essentially unchanged in its national identity since 1790, when the city's inhabitants had "planted on the banks of the Rhine, facing Germany, the first tricolor flag with this inscription: 'Here begins the land of liberty". 141 Indeed, in the pronouncements of French politicians after 1918, the "liberty" of the Revolution and the "liberation" of 1918 were often presented as one and the same. Even the wars of Louis XIV in Alsace and the annexation of the city in 1681 were presented as a "first liberation", a claim that infuriated Alsatian regionalists. 142 Heavy-handed French policies of centralization in the 1920s, particularly over matters of language, education and religion, led to the rise of several Alsatian regionalist and autonomist movements, which challenged the French patriotic version of regional history and sought to preserve aspects of Alsace's German cultural heritage. 143

While the entry of French troops into the city in 1918 was invariably presented in official celebrations as a "liberation", the wider commemoration of the First World War was a particularly problematic subject, given that the majority of the local male population had been mobilized in the armies of the German Empire during the First World War. Tense deliberations over the question of a municipal war memorial lasted for almost two decades before a monument was finally erected on the place de la République in 1936. This monument depicted three figures: a mother holding the naked bodies of her two dying sons in her arms, representing the two nations for which the city's sons had fought. The inscription, "To Our Dead", made no mention of nationality. The memory of the war was therefore partially denationalized, and above all de-Germanized, through the presentation of the city as a victim of national conflicts.

The annexation of Alsace by the Third Reich after the fall of France in June 1940 led to a further reinvention of the city at the centre of a National Socialist "Upper Rhine" region. A campaign

Baas, Emile. 1946. *Situation de l'Alsace*. Strasbourg: Éditions de l'Est: 32. On this period see also Carrol, Alison. 2013. "In the border's shadow: Reimagining urban spaces in Strasbourg, 1918–39." *Journal of Contemporary History*, 48, no. 4: 666-687

¹⁴¹ Poincaré, Raymond. 1919. *Le président de la République en Lorraine et en Alsace (7-11 décembre 1918)* Paris: Imprimerie nationale: 29-30

See for example "Die Einweihung des Turenne-Denkmals in Türkheim", Elsass-Lothringer Zeitung, 17 September 17, 1932; "Die allererste Befreiung": Zum großen Befreiungsfest in Buchsweiler', Elsass-Lothringer Zeitung, October 6, 1933; and Jaffé, Fritz. 1935. "Colmar 300 Jahre französisch? Legende und Wirklichkeit", Elsass-Lothringen Heimatstimmen, 13, no. 6: 273-78

¹⁴³ Goodfellow, Samuel. 1993. "From Germany to France? Interwar Alsatian National Identity", French History. 7, no. 4: 451-54; See aso Fischer, Christopher J. 2010. Alsace to the Alsatians? Visions and Divisions of Alsatian Regionalism. Oxford: Berghahn: 179-80

On this and other questions of commemoration in the period 1918-1950 see Williams, Tom. 2015. "The Local Past in a Contested Borderland: Commemoration in Strasbourg between France, Germany and Europe". *In* Beyen, Marnix, and Deseure, Brecht (eds). *Local Memories in a Nationalizing and Globalizing World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 115-135

This period is treated in more detail in Williams, Tom. 2012. "Grenzlandschicksal: Historical Narratives of Regional Identity and National Duty in Gau Oberrhein, 1940-1944". In Szejnmann, Claus-Christian W. and Umbach, Maiken (eds). Heimat, Region and Empire: New Approaches to Spatial Identities in National Socialist Germany, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 56-71

of *Entwelschung* (literally "de-Latinization") was undertaken in the city, which included the the renaming of streets and squares and the removal of the statue to General Kléber.¹⁴⁶ During this period, Strasbourg's medieval heritage was once again celebrated, the cathedral becoming the most regularly used symbol for the region's German past.¹⁴⁷ Historical propaganda of various forms, including several exhibitions organized as part of a "year of historical education" in 1942, underlined the city's supposed millennia-long struggle against French influence and its role as a cultural bulwark of the German nation, particularly during the Reformation.¹⁴⁸ National Socialist propaganda rejected the idea of a city's dual cultural heritage, insisting instead that the French "hereditary enemy" (*Erbfeind*) had left only a thin veneer of superficial "civilization" on the surface of a profoundly German city.

French Patriotic Commemoration and the Contested Past since 1945

The military defeat and occupation of Germany in 1945, as well as the renunciation of any territorial claims to Alsace by the post-war Federal Republic, made it possible for Strasbourg to be reinvented after 1945 as a symbol of reconciliation between former "hereditary enemies". Crucially, this reinvention as the symbolic heart of post-war European integration did not call into question the French nationality of the city: French patriotic commemoration in fact continued after 1945 along similar lines to the interwar period, presenting France as the bringer both of political "liberty" in 1789 and of "liberation" from Germany in 1918 and 1944. While this historical narrative was occasionally challenged by Alsatian regionalists, German nationalist claims to the city all but disappeared since the experience of the Third Reich and Second World War. Despite tensions over the memory of this period, particularly concerning the military service of Alsatians in the Wehrmacht and Waffen SS during the Second World War, periods of German rule in Strasbourg from 1870 to 1918 and 1940 to 1944 have tended to be presented in ways that reinforce the idea of the border city as a victim, and therefore as a potent symbol of post-war *rapprochement*.

Following the return of Strasbourg to France in November 1944, the city's liberators were frequently celebrated as the modern-day equivalents of the local heroes of the Revolutionary and Napoleonic periods. As had been the case in 1790 and in 1918, signs bearing the phrase "Here begins the land of liberty" were erected on the banks of the Rhine in 1945. 149 On the first anniversary of the city's liberation, the city's mayor Charles Frey equated General Kléber, "the citizen-soldier of the armies of liberty" with the liberator of 1944 General Leclerc, "the young and bold general of the army of liberation". 150 Taking such a historical comparison into even more problematic territory, at a ceremony in honour of General de Lattre de Tassigny in 1948, Charles Frey praised the modern-day liberator as the descendent of Marshall Turenne, whose victories in the period of Louis XIV had secured the French possession of Alsace: "in the footsteps of the great Turenne [...] he, too, liberated Alsace from the oppression of a hereditary enemy". 151 Given that even Fustel de Coulanges in the 1870s had argued that it had been the

¹⁴⁶ Kettenacker, Lothar. 1973. *Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsaß*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt: 163-173

Legendre, Jean-Pierre and Schnitzler, Bernadette. 2001. «L'utilisation des monuments médiévaux et de leur image par la propagande". *In* Musée Archéologique Strasbourg. *L'archéologie en Alsace et en Moselle au temps de l'annexion*. Strasbourg, Musées de Strasbourg: 186-87

¹⁴⁸ For example Rapp, Alfred. 1942. Das Elsaß, Herzland und Schildmauer des Reiches: 2000 Jahre deutscher Kampf am Oberrhein. Strasbourg: Oberrheinischer Gauverlag / Straßburger Neueste Nachrichten. See also Schnitzler, Bernadette. 1990. «Une exposition archéologique en 1942 à Strasbourg: 2000 Jahre Kampf am Oberrhein", Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 33: 217-28

Delange, Jacques. 1945. "Ici commence le pays de la liberté". *Dernières nouvelles du Haut-Rhin*, June 13, 1945 Archives de la Ville de Strasbourg, 198 MW 53: «Discours de M. Charles Frey, Maire de Strasbourg, 23 novembre 1945»

¹⁵¹ Unknown author. 1950. Commémoration du rattachement de l'Alsace à la France: les fêtes du Tricentenaire, 1648-1948. Strasbourg: Éditions des dernières nouvelles de Strasbourg: 12

French Revolution, rather than Louis XIV, that had made Alsace French, such references to seventeenth century "liberation" were highly problematic. While a programme of festivities in 1948 to mark the 300th anniversary of Alsace's "union" with France passed without serious incident, the celebration, in 1981, of the 300th anniversary of Strasbourg's annexation by France generated heated debate, in spite of a very cautious, nuanced presentation of the events of 1681 in an exhibition by Strasbourg's municipal museums. 152 Alongside much discussion in the regional press, the most striking challenge to the 1981 tercentenary celebrations was the destruction, by an extreme-right regionalist group calling itself the "Black Wolves" (Schwarze Wölfe), of concrete monument erected in Thann during the tercentenary celebrations of 1948. A note sent by this group to the regional press directly challenged the typical French patriotic narratives: '1681-1981: 300 years of French colonialism in Alsace are 300 too many! The conguest of Alsace-Lorraine at that time was not a LIBERATION but a ROBBERY [Rgub] in violation of international law". 153A more moderate, recent challenge to the French narrative of "300 years of liberation" came during the commemoration of the centenary of the First World War, when a regionalist party called "Our Land" (Unser Land) engaged in various symbolic protests including the unveiling of a red and white regionalist flag from the spire of Strasbourg Cathedral on the morning of 11 November 2018, in order to protest against the presentation of November 1918 as a moment of "liberation" for Alsace. 154 Thus, while the challenge to French patriotic narratives of local history is less vocal and less politically potent than the regionalist and autonomist movements of the interwar years, these narratives have not gone wholly unchallenged since 1945.

The memory of periods of German rule from 1870 to 1918 and from 1940 to 1944 has also been a topic of contestation and controversy since 1945, although the result of such controversy has usually been to reinforce the status of Strasbourg and Alsace as the victims of history: not only the victims of nationalism or of German rule but also, in certain cases, of French distrust and misunderstanding. Such was the case in 1953 during the Bordeaux trial, in which fourteen Alsatian recruits into the Waffen SS (only one of whom had been a volunteer) were put on trial alongside German Waffen SS members for their involvement in the massacre of French civilians at Oradour-sur-Glane, Although the Alsatian conscripts received lighter penalties than the Germans, the guilty verdict was met by wide-spread protest and consternation in Alsace. 6,000 people took to the streets in protest in Strasbourg, and the war memorial on the place de la République was draped in black cloth. Fearing a return of the autonomist crises of the interwar years, the French national assembly hastily drafted a bill of amnesty and the Alsatians were released from prison. According to a report by the French préfet in Strasbourg, the whole episode had been extremely regrettable because the experience of Nazi rule and wartime conscription had in fact made the local population feel more French than ever before: "the Alsatians never felt so French as when they remembered being the victims of Germany".155

After 1953, many Alsatians thus felt a double sense of victimization, first as victims of German tyranny and subsequently as victims of French distrust and suspicion. Such a discourse of victimization has not only shaped the memory of 1940-1944 but has also been projected back onto the period 1870-1918: the construction of the Mémorial de l'Alsace-Moselle in 2005 at

¹⁵² See for example Direction des Musées de Strasbourg. 1981. Strasbourg: Ville Libre Royale 1681-1792 : exposition à Strasbourg 27 septembre – 13 décembre 1981. Strasbourg, Musées de Strasbourg: 5

¹⁵³ Fischbach, Bernard and Oberlé, Roland. 1990. *Les Loups Noirs: autonomisme et terrorisme en Alsace.* Mulhouse: Alsatia: 22-34

¹⁵⁴ Georges, Raphaël .2020. «Défendre l'honneur des morts alsaciens de la Première Guerre mondiale", *Revue d'Alsace*, 146: 295-318

Archives Nationales, F/ICIII/1313: Monthly report of the Prefect of Bas-Rhin, February 1953

Schirmeck, near the site of the National Socialist re-education camp of Schirmeck-Vorbruck, has reinforced this narrative of Alsace as a victim of German rule during both historical periods, and of French misunderstanding ever since. While some recent events, such as the exhibition "Strasbourg 1940-1944" held at the municipal archives from May 2021 to January 2022 have been able to look at this period in a more nuanced, objective way, the period 1940-1944 is still a highly sensitive subject in Alsace, particularly when compared to the rest of France, where the history and memory of the Occupation and the Vichy regime have been the subject of greater critical scholarly attention. ¹⁵⁶

The Europeanization of Strasbourg's architectural and cultural heritage

In such a context, the Europeanization of Strasbourg's past since 1945 has facilitated the process of reconciliation, making it possible for elements of local history that fit uneasily into French national narratives to be celebrated as evidence of the city's European heritage or "destiny" without undermining the city's French nationality in the present. The founding of the Council of Europe in the city in 1949, and later the choice of Strasbourg as the site for the first directly elected European Parliament in 1979 have reinforced this narrative of a European "destiny", an idea that was also particularly prominent during the celebration of the city's "2000th anniversary" in 1988. In the same year, Strasbourg's historic centre was added to the UNESCO World Heritage list, and this protected area was expanded in 2017 to include the *Neustadt* constructed under German rule after 1871. Both the 1988 and 2017 UNESCO decisions underlined Strasbourg's unique *dual* heritage as a product of two cultures.¹⁵⁷

The selective Europeanization of the local past was a recognizable feature of the opening session of the Council of Europe, held at Strasbourg University on 10 August 1949, when the council's acting president - Édouard Herriot, whose centralizing government had aggravated Alsatian regionalist tensions in the 1920s - spoke of two great moments in Strasbourg's glorious past: the writing of the Marseillaise in the city in 1792 and the experiences of Strasbourg university's most famous student. Goethe, in the 1770s. The former, Herriot implied, was a symbol of the universal claims of the French Revolution but he also insisted that it was proof of the undying loyalty of Strasbourg to France: "this dear city with a faithful heart whose body has been so often martyred but which has never let its soul be violated". 158 While the Marseillaise was thus only partly Europeanized, the figure of Goethe was entirely denationalized in Herriot's speech as "the example of an intellect that transcends and overcomes national boundaries". 159 This statement stands in stark contrast to previous German nationalist claims regarding Goethe's experience in the city. In the same hall just six years previously, Goethe's experience in the borderland had been proclaimed as an almost religious conversion to German national consciousness.¹⁶⁰ By denationalizing Goethe in this way Strasbourg's role as a European cultural crossroads was emphasized and, simultaneously, the German cultural claims to Goethe, and to Alsace as a German cultural heartland, were undermined.

In the decades which followed the foundation of the Council of Europe, the historical experience of Strasbourg would frequently be presented as that of a European "crossroads", which made it possible for events that had previously been portrayed in terms of French-German cultural conflicts on the Rhine to be re-invented as evidence of fruitful cultural cross-fertiliza-

Boswell, Laird. 2008. "Should France be Ashamed of its History? Coming to Terms with the Past in France and its Eastern Borderlands'. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 9, no. 2-3.

UNESCO. "Strasbourg: Grande lle and Neustadt". https://whc.unesco.org/en/list/495/ Accessed on May 31, 2022.
 Conseil d'Europe. 1949. «Compte-rendu officiel de la première séance 10 août 1949: discours d'ouverture «, in

Conseil d'Europe: 1949, «Compte-rendu officiel de la première seance 10 août 1949, discours d'ouverture «, II Conseil d'Europe: compte-rendu, première session, 10 août au 8 septembre 1949, vol. 1. Strasbourg: Council of Europe: 7-11 159 Conseil d'Europe. 1949. Compte-rendu officiel de la première séance 10 août 1949: Discours d'ouverture: 7-11

¹⁶⁰ Fricke, Gerhard. 1943. *Goethes Straßburger Wandlung*. Strasbourg: Landesvereinigung Oberrhein der Goethe-Gesellschaft Weimar: 5

tion and exchange. In a report on Strasbourg's municipal museums in 1950, the long-serving director of museums Hans Haug noted that, after the foundation of the Council of Europe. Strasbourg appeared "destined for a new role in history" which the municipal museum's collections could support by providing evidence of the city's "essentially European civilization". 161 The representation of local heritage as European heritage would characterise a number of commemorations and exhibitions during this period, including the 1959 exhibition entitled "Strasbourg et l'Europe à travers l'histoire" and the exhibition "Strasbourg et l'Europe" organized to mark the opening of the session of the newly elected European parliament in 1979. 162 In the catalogue for the latter exhibition, the city's mayor Pierre Pflimlin, a key figure in the city's reinvention as a European "capital", made reference to the conflicts of the past, but only in order to underline Alsace's commitment to the task of constructing a united Europe. Alsace he claimed, was "faithful to its European mission, to which the inhabitants of all Alsace attach great importance because our region, more than any other, has been the victim of the fratricidal struggles that have torn our continent apart". 163 The idea of Strasbourg as a cultural crossroads was thus frequently combined with an image of the borderland as the suffering and innocent victim of modern conflicts.

The 'dual' cultural heritage of borderland, in the decades after 1949, has been transformed into a symbol of peaceful European co-existence, rather than conflict. Cultural developments which had previously been presented, particularly in National Socialist historical propaganda. as evidence of cultural conflict and national struggle could appear as peaceful and fruitful moments of cultural exchange when presented in a European context. Strasbourg's role as a centre of the Reformation was reinvented along these lines. In 1991, the 500th anniversary of the birth of the Protestant reformer Martin Bucer, founder of the city's Protestant 'Gymnasium' with Johannes (Jean) Sturm, which would become the university, was celebrated with a European outlook in an exhibition entitled "Martin Bucer, Strasbourg et l'Europe" 164 The figure of Bucer, who had been presented during the 1942 'year of historical education' as proto-nationalist fighting for German cultural unity, was transformed into a figure of peaceful intellectual exchange rather than one of cultural struggle. The 450th anniversary of the foundation of the "Gymnasium", portrayed under National Socialist rule as a bastion of German Protestantism and national struggle, was commemorated with an exhibition which made no reference to national implications, and barely even to Protestant-Catholic conflict, but which instead placed Strasbourg and the surrounding region at the cultural and intellectual heart of Europe. 165 Similarly, the cultural life of medieval Strasbourg, which had previously been used to assert German nationalist claims, has been celebrated in recent years as a further example of the city's "European" heritage.166

In the period since the Second World War the commemoration of Strasbourg's "European" past has therefore predominantly involved the denationalization of those periods, figures and events in local history – such as medieval architecture, the Reformation, or Goethe – that had

¹⁶¹ Haug, Hans. 1950. Les musées de Strasbourg 1900-50. Strasbourg: Édition de «Saisons d'Alsace»: 37

Haug, Hans and François Himly (eds). 1959. Strasbourg et l'Europe à travers l'histoire: exposition organisée par les Archives Départementales du Bas-Rhin, 23 septembre - 3 octobre 1959, Strasbourg: Archives Départementales du Bas-Rhin, p. i.

Ville de Strasbourg. 1979. Exposition Strasbourg et l'Europe à l'Hôtel de Ville. Strasbourg Imprimerie des dernières nouvelles de Strasbourg: 5.

Krieger, Christian et al. (eds). 1991. *Martin Bucer, Strasbourg et l'Europe: Exposition à l'occasion du 500e anniver-saire du réformateur strasbourgeois Martin Bucer 1491-1991, 13 juillet – 19 octobre 1991*. Strasbourg, Église Saint Thomas. For the portrayal of Martin Bucer in 1942, see 'Ein Elsässer als Vorkämpfer deutscher Geisteseinheit: Martin Bucer – der bedeutendste Mitarbeiter Jakob Sturms', *Strassburger neueste Nachrichten*, August 6, 1942.

Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg. 1988. *Université de Strasbourg XIIe – XXe siècles: La Ville – la Région – L'Europe,* Strasbourg : Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg.

See for example the 2008 exhibition "Strasbourg 1400: Un foyer d'art dans l'Europe gothique", organized by the municipal museums.

previously been central to German nationalist claims. Historical events tying the city to France - such as its annexation in 1681, its contributions to the history of the French Revolution and Empire, or its two twentieth-century "liberations" - have tended to be remembered within a more narrowly national framework that (at its least subtle) identifies France as the bringer of both liberty and liberation to the Rhine borderlands, a discourse that has not always been well received by Alsatian regionalists. Nevertheless, the position of Strasbourg at the heart of the European project and as the symbolic site of post-war French-German reconciliation has made it possible, in contrast to the periods of national conflict from 1870 to 1945, to present a more nuanced, complex and objective vision of local history to the public. Even if the promotion of Strasbourg's role as a seat of European institutions has given an obvious political incentive for emphasizing Strasbourg's history as a cultural crossroads and as a victim of modern national conflicts, it goes without saying that the process of French-German reconciliation (and simply the passage of time since the Second World War) has created the conditions for a much more open and critical discussion of the local past than would have been possible during the successive German and French nation-building campaigns of the late nineteenth and early twentieth centuries.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАМЯЦЬ У СЭРЦЫ ЕЎРОПЫ: ПЕРААЦЭНКА МЯСЦОВАЙ МІНУЎШЧЫНЫ Ў СТРАСБУРГУ З 1945 Г.

Том Уільямс

12 красавіка 2022 г., паміж двума раўндамі галасавання на выбарах прэзідэнта Францыі, Эмануэль Макрон выступіў з прамовай у цені Стасбуржскага кафедральнага сабора, у якой прызнаўся ў любові да горада: "Страсбург – эльзаскі горад, французскі горад, еўрапейскі горад, горад маёй душы – гэта адна са сталіц Еўропы! І так, тут мы ўсведамляем значэнне ран [літаральна – "укусаў"], якія застаюцца, калі гісторыя робіць паварот у памылковым кірунку" 167168. Падкрэсліваць тры узроўні ідэнтычнасці (рэгіянальны, нацыянальны і еўрапейскі), а таксама сімвалічны статус Страсбурга як ахвяры "гісторыі" – гэта тыповы падыход да ўшаноўвання гарадской памяці і мінуўшчыны з 1945 г. Праз дзесяцігоддзі пасля французска-нямецкага канфлікту за Эльзас, у якім гісторыя Страсбурга выкарыстоўвалася ў падтрымку канкуруючых нацыянальных прэтэнзій і ўключалася ва ўзаемавыключныя нацыянальныя наратывы, у другой палове ХХ ст. Страсбург знайшоў для сябе новую ролю сімвалічнай пляцоўкі пасляваеннага французска-нямецкага прымірэння, што лягло ў аснову заходнееўрапейскай інтэграцыі. У гэтых умовах спрэчная мінуўшчына горада была адкрытая наноў – такім чынам, які замацаваў статус Страсбурга як культурнага "скрыжавання" ў цэнтры Еўропы і ахвяры сучасных канфліктаў на нацыянальнай перыферыі.

У сцверджанні Эмануэля Макрона, што Страсбург можа адначасова быць французскім горадам і "сталіцай Еўропы", адлюстроўваецца падмуркавая непарушнасць французскіх нацыянальных прэтэнзій на горад, нягледзячы на еўрапеізацыю яго мінулага, што адбывалася з 1945 г. Насамрэч, дэнацыяналізацыю – за кошт прымянення або вузкіх рамак эльзаскай рэгіянальнай спадчыны, або пашыранага кантэксту еўрапейскай спадчыны горада – найперш зазналі менавіта тыя гістарычныя постаці, аб'екты і перыяды, якія раней гралі важную ролю ў нямецкіх нацыянальных і тэрытарыяльных прэтэнзіях. А вось ключавыя сімвалы і наратывы французскай патрыятычнай памяці Страсбурга аспрэчваліся рэдка. Больш за тое – хаця ў апошнія дзесяцігоддзі стаўленне да мадэрных перыядаў нямецкага праўлення горадам (1870-1918, 1940-1944) было больш узважанае, асноўныя наратывы пакут і супраціву мясцовага насельніцтва за гэтыя гады не страцілі ўплывовасці, таму яны і далей функцыянуюць у галіне падтрымання французскай патрыятычнай памяці горада. І таму, нягледзячы на тое, што спасылка Макрона на статус горада як ахвяры "гісторыі" была выражана, як заўсёды, у нейтральных фармулёўках, ад публікі чакаецца, што яна зразумее: згаданыя "ўкусы" пакінулі не толькі міжнацыянальныя канфлікты агульнага характару, а ў першую чаргу спробы немцаў у мінулым увесці ў Страсбургу сваю ўладу.

Claudon, Olivier, et al. 2022. «Macron à Strasbourg: 'L'Europe, c'est ce qui nous protège des crises et de la guerre'». Dernières nouvelles d'Alsace, April 12, 2022.

https://www.dna.fr/elections/2022/04/12/emmanuel-macron-a-strasbourg-pour-louer-l-europe Accessed on May 31, 2022. All translations from French and German are by the author of the article

Палітыка гісторыі і памяці ў спрэчным памежжы, 1870-1945

Вызначальную ролю ў гісторыі Страсбурга адыграла яго месцазнаходжанне ў цэнтры даліны Рэйна, а таксама на перыферыі паміж рэгіёнамі лацінскай (французскай) і германскай (нямецкай) культур. Горад заснавалі рымляне. З пачатку ён выконваў функцыю ваеннага лагера пад назвай Аргентарат. У IV ст. ўзяты пад кантроль плямёнаў алеманаў. У сярэднявеччы ператварыўся ў квітнеючы гандлёва-культурны цэнтр. У 1260 годзе Стасбург атрымаў статус Вольнага імперскага горада ў складзе Свяшчэннай Рымскай імперыі, а ў XVI ст. стаў важным асяродкам Рэфармацыі. У 1681 г., за Людовікам XIV, гэты пераважна нямецкамоўны пратэстанцкі горад анексавала Францыя, зноў была ўведзеная каталіцкая вера. Яшчэ каля двух стагоддзяў горад заставаўся ў складзе Францыі. Ён перажыў глыбокія палітычныя пераўтварэнні рэвалюцыйнай і напалеонаўскай эпохі, Рэстаўрацыю, рэвалюцыі 1830 і 1848 гг., а таксама Другую імперыю Напалеона III. У верасні 1870 г. пасля шасцітыднёвай аблогі і інтэнсіўнага бамбардавання горад паў перад аб'яднанымі сіламі Прусіі, Бадэна і Вюртэмберга, у выніку чаго ператварыўся ў адміністрацыйную сталіцу "імперскай зямлі" Эльзас-Латарынгія ў складзе наноў утворанай Нямецкай імперыі.

У часы праўлення нямецкага кайзера з 1871 да 1918 г. алеманская моўна-культурная спадчына Страсбурга (пераназванага ў Штрасбург), а таксама яго статус квітнеючага цэнтра нямецкамоўнай культуры ў сярэднявечны перыяд і ў гады Рэфармацыі ўладамі выкарыстоўваліся ў якасці сродка абгрунтаваць нямецкія нацыянальныя прэтэнзіі на горад. Напрыклад, падчас адкрыцця новых корпусаў гарадскога ўніверсітэта ў 1884 г. рэктар вучэльні Рудольф Зом падкрэсліў, што культурныя сувязі паміж Страсбургам і Нямеччынай ніколі не былі разарваныя нават за два стагоддзі французскага панавання: "Тут, дзе некалі квітнела нямецкая народная і рыцарская паэзія, дзе высока ў паветра намаганнямі нямецкіх мастакоў узнёсся цудоўны кафедральны сабор, дзе ў XVI ст. трыумфавала нямецкая Рэфармацыя, адначасова даўшы пачатак нямецкаму ўніверсітэту, сувязь з нямецкім інтэлектуальным жыццём ніколі не была перарваная"169. Як відаць з гэтага прыкладу, нямецкія гістарычныя прэтэнзіі на горад былі заснаваныя на перыядах сярэднявечча і Рэфармацыі. Іх культурныя дасягненні падкрэсліваліся ў чыста нацыянальным сэнсе. У рамках гэтага наратыву анексія горада Францыяй ў 1681 г. падавалася як драпежніцкі захоп, а пазнейшыя стагоддзі французскага кіравання – як нешта ненатуральнае, чужароднае, навязанае нямецкамоўнаму насельніцтву горада.

У адрозненне ад нямецкага азначэння нацыянальнасці, заснаванага на мове і культуры, французскія інтэлектуалы ў той перыяд сфармулявалі альтэрнатыўнае азначэнне нацыі, якое грунтавалася на добраахвотным грамадзянстве, якое падмацоўвала французскія нацыянальныя прэтэнзіі на памежны рэгіён з упорам перш за ўсё на трансфарматыўны досвед французскай рэвалюцыі¹⁷⁰. У знакамітым адказе на заявы Тэадора Момзена аб нямецкай нацыянальнай прыродзе Эльзаса, французскі гісторык Фюстэль дэ Куланж у 1870 г. вылучыў аргумент, што нацыянальнасць – катэгорыя не аб'ектыўная, а штосьці, што "людзі адчуваюць у сэрцы". Ён настойваў, што "нават калі Эльзас нямецкі сваёй расай і мовай, але нацыянальнай прыналежнасцю і патрыятычнымі памкненнямі ён французскі. Ці ведаеце, што яго зрабіла французскім? Не Людовік XIV, а наша Рэвалюцыя

Unknown author. 1884. *Die Einweihung der Neubauten der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg, 26-28 Oktober 1884: Officieller Festbericht.* Straßburg: Universitäts-Buchdruckerei: 25. On the cultural and commemorative policies of this period see Riederer, Günter. *Feiern im Reichsland: Politische Symbolik, öffentliche Festkultur und die Erfindung kollektiver Zugehörigkeit in Elsaβ-Lothringen (1871-1918).* Trier: Kliomedia

¹⁷⁰ Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge Mass.: Harvard University Press: 1-6

1789 г."¹⁷¹ Падобныя аргументы ўжытыя Эрнэстам Рэнанам у яго лекцыі 1882 г. "Што такое нацыя?", у якой ён даказваў, што мова і "раса" – фактары менш важныя ў фармаванні нацыянальнай супольнасці за "гераічную мінуўшчыну, велічныя постаці, славу, [...] разам перажытыя пакуты, радасці і надзеі"¹⁷². Гэты аргумент французскіх "настрояў" насельніцтва сыграў ключавую ролю ў падтрыманні французскіх тэрытарыяльных прэтэнзій на "страчаныя землі" Эльзаса-Латарынгіі пасля 1871 г. і апраўданні іх адваёвы Францыяй падчас Першай сусветнай вайны.

Пасля таго, як у лістападзе 1918 г. Эльзас і Латарынгія зноў адышлі да Францыі, французскія прэтэнзіі на Страсбург былі зацверджаныя праз селектыўную дэманстрацыю мясцовай мінуўшчыны, у якой рэй вялі тутэйшыя дзеячы і падзеі, што дапамаглі прывязаць Эльзас да Францыі ў перыяд з XVII ст. да 1870 г. ¹⁷³ У якасці доваду незабытасці французскай мінуўшчыны, нягледзячы на паўстагоддзя нямецкага панавання, прыводзілася захаваная папулярнасць мясцовых герояў французскай рэвалюцыі і імперыі. Самым выдатным сярод гэтых мясцовых герояў быў рэвалюцыйны генерал Жан-Батыст Клебер, статуя якога стаяла на адной з галоўных плошчаў горада з 1840 г. Як у сваёй прамове ў Страсбургу ў снежні 1918 г. заявіў французскі прэзідэнт Раймон Пуанкарэ, гэты помнік "у гады нямецкай акупацыі ўяўляў сабой ціхае сведчанне нязломнага супраціву страсбуржскага люду". У той жа прамове Р. Пуанкарэ таксама падкрэсліў, што Страсбург практычна не змяніўся ў сваёй нацыянальнай самасвядомасці з 1790 г., калі жыхары горада "на беразе Рэйна ў бок Нямеччыны размясцілі трыкалёр з надпісам "Тут пачынаецца зямля свабоды"174. Насамрэч, у прамовах французскіх палітыкаў пачынаючы з 1918 г. "свабода" і "воля", якую прынесла Рэвалюцыя, і "вызваленне" 1918 г. прэзентаваліся як штосьці неаддзельнае. Нават войны Людовіка XIV ў Эльзасе і анексія горада ў 1681 г. падаваліся як "першае вызваленне", што выклікала раз'юшанасць ў эльзаскіх рэгіяналістаў¹⁷⁵. Жорсткая палітыка цэнтралізацыі, што праводзілася Францыяй ў 1920-ыя гг., асабліва ў пытаннях мовы, адукацыі і рэлігіі, прывяла да ўздыму ў Эльзасе некалькіх рэгіяналісцкіх і аўтанамісцкіх рухаў. Яны аспрэчвалі французскую патрыятычную версію рэгіянальнай гісторыі і імкнуліся захаваць праявы нямецкай культурнай спадчыны Эльзаса¹⁷⁶.

Уваход у горад французскага войска ў 1918 г. нязменна падавалася падчас афіцыйных святочных мерапрыемстваў як "вызваленне", але шырэйшая памяць аб Першай сусветнай вайне была асабліва праблемнай тэмай з улікам таго, што большасць мясцовага мужчынскага насельніцтва ў часы той вайны была мабілізаваная ў армію Нямецкай імперыі. Пытанне аб усталяванні муніцыпальнага ваеннага мемарыялу інтэнсіўна разглядалася амаль два дзесяцігоддзі. У рэшце рэштаў, у 1936 г. помнік быў узведзены на плошчы Рэспублікі. Ён выяўляў тры фігуры: маці, якая трымала ў руках аголеныя целы двух паміраючых сыноў, што прадстаўлялі два народы, за якія ваявалі

¹⁷¹ Fustel de Coulanges, Numa Denis. 1923. *Questions contemporaines*, 3rd edition, Paris: Hachette: 96-97

¹⁷² Renan, Ernest. 1995. Qu'est-ce qu'une Nation? et autres écrits politiques. Paris: Imprimerie nationale: 240-41

Baas, Emile. 1946. *Situation de l'Alsace*. Strasbourg: Éditions de l'Est: 32. On this period see also Carrol, Alison. 2013. "In the border's shadow: Reimagining urban spaces in Strasbourg, 1918–39." *Journal of Contemporary History*, 48, no. 4: 666-687

¹⁷⁴ Poincaré, Raymond. 1919. *Le président de la République en Lorraine et en Alsace (7-11 décembre 1918)* Paris: Imprimerie nationale: 29-30

¹⁷⁵ See for example "Die Einweihung des Turenne-Denkmals in Türkheim", Elsass-Lothringer Zeitung, 17 September 17, 1932; "Die allererste Befreiung": Zum großen Befreiungsfest in Buchsweiler', Elsass-Lothringer Zeitung, October 6, 1933; and Jaffé, Fritz. 1935. "Colmar 300 Jahre französisch? Legende und Wirklichkeit", Elsass-Lothringen Heimatstimmen. 13. no. 6: 273-78

Goodfellow, Samuel. 1993. "From Germany to France? Interwar Alsatian National Identity", French History. 7, no. 4: 451-54; See aso Fischer, Christopher J. 2010. Alsace to the Alsatians? Visions and Divisions of Alsatian Regionalism. Oxford: Berghahn: 179-80

гарадскія сыны. У надпісе "Нашым палеглым" згадкі пра нацыянальнасць не было¹⁷⁷. Такім чынам, памяць пра вайну была часткова пазбаўленая нацыянальнага складніка, найперш – нямецкага, а горад выяўлены як ахвяра міжнацыянальных сутыкненняў.

Анексія Эльзаса Трэцім рэйхам пасля падзення Францыі ў чэрвені 1940 г. прывяла да новага вітка перараблення ідэнтычнасці горада, які стаў цэнтрам нацыянал-сацыялістычнага рэгіёну "Верхні Рэйн". У горадзе распачалася кампанія *Entwelschung* ("дэлацінізацыі"), што ўключала ў сябе пераназванне вуліц і плошчаў ды знясенне помніка генералу Клеберу¹⁷⁹. У гэты перыяд зноў павышаная ўвага ўдзялялася сярэднявечнай спадчыне Страсбурга, а найбольш часта ў якасці сімвала нямецкага мінулага рэгіёну выкарыстоўвалася кафедра¹⁸⁰. Гістарычная прапаганда ў розных формах, у тым ліку шляхам правядзення некалькіх выстаў у рамках "года гістарычнай адукацыі" ў 1942 г., падкрэслівала меркаваную тысячагадовую барацьбу горада супраць французскага ўплыву і яго ролю бастыёну нямецкага народа, асабліва ў гады Рэфармацыі ¹⁸¹. У нацыянал-сацыялістычнай прапагандзе не прымалася ідэя дваістасці культурнай спадчыны горада і прасоўвалася думка аб французах як "нашчадных ворагах" (*Erbfeind*), якія пакінулі толькі касметычны слой сваёй "цывілізацыі" на паверхні спаконвечна нямецкага горада.

Памяць у духу французскага патрыятызму і спрэчная мінуўшчына пасля 1945 г.

Ваенная параза і акупацыя Нямеччыны ў 1945 г. ды адмова пасляваеннай Федэрацыйнай Рэспублікі ад тэрытарыяльных прэтэнзій на Эльзас пасля 1945 г. дазволіла наноў адкрыць сімвалічную ролю Страсбурга ў прымірэнні паміж былымі "спадчыннымі ворагамі". Важна тое, што гэтая новая роля горада як сімвалічнай сарцавіны пасляваеннай еўрапейскай інтэграцыі не ставіла пад пытанне яго прыналежнасць да французскай нацыі. Насамрэч шанаванне гісторыі ў духу французскага патрыятызму пасля 1945 г. вярнулася ў старую каляіну міжваеннага часу, паводле якой Францыя прэзентавалася як носьбітка палітычнай "свабоды" ў 1789 г. і "вызваліцелька" ад Нямеччыны ў 1918 і 1944 гг. Гэты гістарычны наратыў раз-пораз аспрэчвалі эльзаскія рэгіяналісты, а вось нямецкія нацыяналістычныя прэтэнзіі на горад пасля досведу Трэцяга рэйху і Другой сусветнай вайны практычна сышлі на нішто. Нягледзячы на трэнні аб памяці гэтага перыяду, у прыватнасці ў звязку з вайсковай службай эльзасцаў у Вермахце і атрадах СС, звычайна перыяды нямецкага кіравання ў Страсбургу (1870-1918, 1940-1944) прэзентаваліся з націскам на ягоны статус ахвяры, тым самым падкрэсліваючы яго сімвалічнасць для пасляваеннага збліжэння двух народаў.

On this and other questions of commemoration in the period 1918-1950 see Williams, Tom. 2015. "The Local Past in a Contested Borderland: Commemoration in Strasbourg between France, Germany and Europe". *In* Beyen, Marnix, and Deseure, Brecht (eds). *Local Memories in a Nationalizing and Globalizing World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 115-135

This period is treated in more detail in Williams, Tom. 2012. "Grenzlandschicksal: Historical Narratives of Regional Identity and National Duty in Gau Oberrhein, 1940-1944". In Szejnmann, Claus-Christian W. and Umbach, Maiken (eds). Heimat, Region and Empire: New Approaches to Spatial Identities in National Socialist Germany, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 56-71

¹⁷⁹ Kettenacker, Lothar. 1973. *Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsaß*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt: 163-173

Legendre, Jean-Pierre and Schnitzler, Bernadette. 2001. «L'utilisation des monuments médiévaux et de leur image par la propagande". In Musée Archéologique Strasbourg. L'archéologie en Alsace et en Moselle au temps de l'annexion. Strasbourg, Musées de Strasbourg: 186-87

For example Rapp, Alfred. 1942. Das Elsaß, Herzland und Schildmauer des Reiches: 2000 Jahre deutscher Kampf am Oberrhein. Strasbourg: Oberrheinischer Gauverlag / Straßburger Neueste Nachrichten. See also Schnitzler, Bernadette. 1990. «Une exposition archéologique en 1942 à Strasbourg: 2000 Jahre Kampf am Oberrhein", Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 33: 217-28

Пасля таго, як у лістападзе 1944 г. горад вярнуўся ў склад Францыі, вызваліцеляў горада сталі шанаваць поруч з мясцовымі героямі рэвалюцыйнай і напалеонаўскай эпох. Як у 1790 і 1918 гг., на берагах Рэйна зноў усталявалі знакі з надпісам "Тут пачынаецца зямля свабоды"182. У першую гадавіну вызвалення горада яго мэр Шарль Фрэ прыраўняў адзін адному генерала Клебера, "салдата-грамадзяніна войскаў свабоды", і вызваліцеля 1944 г. генерала Леклерка, "маладога і адважнага генерала арміі вызвалення" ¹⁸³. Нібыта для таго, каб гістарычнае параўнанне было яшчэ больш праблематычным, на цырымоніі ў гонар генерала Латра дэ Тасіны ў 1948 г. Шарль Фрэ назваў вызваліцеля свайго часу паслядоўнікам маршала Цюрэна, перамогі якога за Людовікам XIV прывялі Эльзас у склад Францыі: "услед за вялікім Цюрэнам [...] ён таксама вызваліў Эльзас ад спадчыннага ворага"184. З улікам таго, што нават Фюстэль дэ Куланж у 1870-х гг. сцвярджаў, што Эльзас стаў французскім дзякуючы не Людовіку, а Рэвалюцыі, такія спасылкі на "вызваленне" ў XVII ст. былі надзвычай праблемныя. У 1948 г. праграма ўрачыстасцяў у гонар 300-годдзя "саюза" Эльзаса з Францыяй прайшла без сур'ёзных інцыдэнтаў, але ў 1981 г. святкаванне 300-й гадавіны анексіі Страсбурга Францыяй выклікала гарачыя спрэчкі, нягледзячы на вельмі асцярожную і рознабаковую падачу падзей 1681 г. на выставе, арганізаванай страсбуржскімі муніцыпальнымі музеямі¹⁸⁵. Акром інтэнсіўнай дыскусіі ў рэгіянальным друку, самым гучным выпадам супраць святкавання трохсотгоддзя стала разбурэнне праварадыкальнай рэгіяналісцкай групоўкай, што назвалася "Чорнымі ваўкамі" (Schwarze Wölfe), бетоннага помніка, пастаўленага ў Тане ў 1948 г. на папярэднія трохсотгадовыя ўгодкі. У запісцы, адпраўленай групоўкай рэгіянальнай прэсе, наўпрост зняпраўджваецца тыповы французскі патрыятычны наратыў: "1681-1981: 300 гадоў французскага каланіялізму ў Эльзасе – 300 страчаных гадоў! Захоп Эльзаса-Латарынгіі ў тыя часы быў не ВЫЗВАЛЕННЕМ, а РАБУНКАМ [Raub] насуперак міжнароднаму праву"186. Больш нядаўна, у час адзначэння стагоддзя Першай сусветнай вайны, адбыўся яшчэ шэраг больш памяркоўных акцый пратэсту, накіраваных супраць французскага наратыву "300 гадоў вызвалення" і арганізаваных рэгіяналісцкай партыяй пад назвай "Наша зямля" (Unser Land), у тым ліку зранку 11 лістапада 2018 года, калі ў знак пратэсту супраць выяўлення лістапада 1918 г. як моманту "вызвалення" Эльзаса да шпіля страсбуржскага кафедральнага сабора быў прымацаваны чырвона-белы рэгіяналісцкі сцяг¹⁸⁷. Такім чынам, хаця французскія патрыятычныя наратывы мясцовай гісторыі аспрэчваюцца не так заўзята і маюць меншы палітычны патэнцыял, чым рэгіяналісцкія і аўтанамісцкія рухі міжваенных часоў, замахі на гэтыя наратывы ў пэўнай ступені захаваліся і пасля 1945 г.

Пасля 1945 г. таксама назіраліся спрэчкі і рознагалоссі адносна памяці перыядаў нямецкага панавання ў 1870-1918 і 1940-1944 гг., хаця звычайна ў выніку такіх супярэчнасцяў толькі ўзмацняўся статус Стасбурга і Эльзаса як ахвяр гісторыі – ахвяр не толькі нацыяналізму або нямецкага праўлення, але і ў некаторых выпадках недаверу ды неразумення з боку французаў. Так адбылося ў 1953 г. падчас суду ў Бардо, калі поруч з нямецкімі прадстаўнікамі войскаў СС за ўдзел у масавым забойстве французскіх мірных

Delange, Jacques. 1945. "Ici commence le pays de la liberté". *Dernières nouvelles du Haut-Rhin*, June 13, 1945 Archives de la Ville de Strasbourg, 198 MW 53: «Discours de M. Charles Frey, Maire de Strasbourg, 23 novembre 1945»

Unknown author. 1950. Commémoration du rattachement de l'Alsace à la France: les fêtes du Tricentenaire, 1648-1948. Strasbourg: Éditions des dernières nouvelles de Strasbourg: 12

See for example Direction des Musées de Strasbourg. 1981. *Strasbourg: Ville Libre Royale 1681-1792 : exposition à Strasbourg 27 septembre – 13 décembre 1981.* Strasbourg, Musées de Strasbourg: 5

¹⁸⁶ Fischbach, Bernard and Oberlé, Roland. 1990. *Les Loups Noirs: autonomisme et terrorisme en Alsace.* Mulhouse: Alsatia: 22-34

¹⁸⁷ Georges, Raphaël .2020. «Défendre l'honneur des morts alsaciens de la Première Guerre mondiale", Revue d'Alsace, 146: 295-318

жыхароў у Арадур-сюр-Глане пад суд трапіла чытарнаццаць эльзаскіх рэкрутаў СС (з якіх толькі адзін быў добраахвотнікам). Хаця эльзаскія прызыўнікі атрымалі мякчэйшае пакаранне за немцаў, абвінавальны прысуд у Эльзасе выклікаў масавыя акцыі пратэсту і недаўменне. У знак пратэсту ў Страсбургу на вуліцы выйшла 6000 чалавек, а ваенны мемарыял на плошчы Рэспублікі накрылі чорнай тканінай. Баючыся, што паўторацца крызісныя сітуацыі міжваеннага перыяду, абумоўленыя імкненнем рэгіёну да аўтаноміі, Нацыянальная асамблея Францыі паспешліва прыняла акт амністыі, і эльзасцаў выпусцілі з турмы. Як вынікала са справаздачы прадстаўніка французскага ўрада (прэфекта) у Страсбургу, гэта быў надзвычай прыкры эпізод, бо праз нацысцкае кіраванне і прызыў ваеннага часу мясцовае насельніцтва насамрэч як ніколі адчула сваю прыналежнасць да французскага народа: "ніколі эльзасцы не адчувалі сябе настолькі французамі, як калі ўспаміналі, што азначае стаць ахвярай Нямеччыны" 188.

Такім чынам, пасля 1953 г. шмат хто з эльзасцаў адчуваў сябе двойчы ахвярай – найперш ахвярай нямецкай тыраніі, а потым – недаверу і падазронасці з боку французаў. Гэты дыскурс віктымізацыі не толькі сфармаваў памяць пра 1940-1944 гг., але і быў спраектаваны на перыяд 1870-1918 гг. Наратыў аб Эльзасе як ахвяры нямецкага панавання на працягу абодвух гістарычных перыядаў, а пасля іх – французскага неразумення зафіксаваны ў Мемарыяле Эльзас-Мазэль, пабудаваным у 2005 г. ў Шырмеку, каля былога нацыянал-сацыялістычнага перавыхаваўчага лагера Шырмекфарбрук. У ходзе некаторых мерапрыемстваў нядаўняга часу, такіх як выстава "Страсбург 1940-1944", зладжаная ў муніцыпальным архіве з траўня 2021 г. да студзеня 2022 г., удалося на гэты перыяд паглядзець больш рознабакова і аб'ектыўна, але перыяд 1940-1944 гг. у Эльзасе застаецца балючай тэмай, асабліва ў параўнанні з астатнімі рэгіёнамі Францыі, дзе гісторыя і памяць аб акупацыі ды вішысцкім рэжыме сталі тэмай больш скрупулёзнай і крытычнай увагі з боку навукоўцаў¹⁸⁹.

Еўрапеізацыя архітэктурнай і культурнай спадчыны Страсбурга

У такіх умовах важным апірышчам прымірэння стала еўрапеізацыя мінуўшчыны Страсбурга, што адбывалася з 1945 г. і паспрыяла станоўчай пераацэнцы элементаў мясцовай гісторыі, што не ўпісваліся ў французскія нацыянальныя наратывы. Да іх пачалі ставіцца як да сведчанняў еўрапейскай спадчыны горада або яго "лёсу", пры гэтым не аспрэчваючы цяперашняй прыналежнасці горада да Францыі. Ідэю аб еўрапейскім "лёсе" горада, якая вельмі актыўна абыгравалася падчас святкавання яго "2000-годдзя" ў 1988 г., падмацавала тое, што ў горадзе ў 1949 г. была заснаваная Рада Еўропы, а пазней, у 1979 г., Страсбург быў выбраны як месца збору першага наўпрост абранага Еўрапейскага парламента. У тым самым 1988 г. гістарычны цэнтр Страсбурга быў унесены ў Спіс сусветнай спадчыны ЮНЕСКА, а ў 2017 г. ахоўваная зона была пашыраная і ахапіла "Нойштадт", пабудаваны за немцамі пасля 1871 г. Рашэннямі ЮНЕСКА як 1988, так і 2017 гг. падкрэслівалася ўнікальная падвойная спадчына Страсбурга, што стала творам дзвюх культур¹⁹⁰. Выбарачная еўрапеізацыя тутэйшай мінуўшчыны стала прыкметнай рысай уступнай сесіі Рады Еўропы, што праходзіла 10 жніўня 1949 г. ў Страсбуржскім універсітэце, дзе дзейны прэзідэнт Рады Эдуар Эрыёт (які ўзначальваў урад у 1920-ыя гг. і сваёй цэнтралісцкай палітыкай справакаваў эльзаскія рэгіяналісцкія настроі) прыгадаў два вялікія моманты ў слаўнай гісторыі Страсбурга:

¹⁸⁸ Archives Nationales, F/ICIII/1313: Monthly report of the Prefect of Bas-Rhin, February 1953

Boswell, Laird. 2008. "Should France be Ashamed of its History? Coming to Terms with the Past in France and its Eastern Borderlands'. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 9, no. 2-3.

¹⁹⁰ UNESCO. "Strasbourg: Grande Ile and Neustadt". https://whc.unesco.org/en/list/495/ Accessed on May 31, 2022.

калі ў горадзе ў 1792 г. была напісаная "Марсельеза" і калі ў 1770-х гг. тут вучыўся самы слынны студэнт вучэльні, Ё. Гётэ. Як меў на ўвазе Э.Эрыёт, першы эпізод стаў сімвалам універсальных памкненняў Французскай рэвалюцыі, пры гэтым ён настойваў, што гэты эпізод быў доказам неўміручай адданасці Страсбурга Францыі: "гэты дарагі горад з адданым сэрцам, цела якога столькі разоў зазнавала пакутніцкія катаванні, але які ніколі не дазваляў нікому забраць яго душу"¹⁹¹. Калі "Марсельеза" ў прамове Э.Эрыёта была еўрапеізаваная толькі часткова, постаць Гётэ была здэнацыяналізаваная ўшчэнт, як "прыклад інтэлекту, які пераступае і пераадольвае межы нацыянальнага"¹⁹². Гэтая заява моцна кантрастуе з тым, што раней сцвярджалі нямецкія нацыяналісты аб жыцці Гётэ ў горадзе. Толькі шасцю гадамі раней у той самай зале досвед Гётэ ў памежжы прыўзносілі як амаль рэлігійнае абарачэнне ў нямецкую нацыянальную свядомасць¹⁹³. Шляхам такой дэнацыяналізацыі Гётэ падкрэслівалася роля Страсбурга на культурным скрыжаванні Еўропы, пры гэтым прыніжаючы культурныя прэтэнзіі немцаў на Гётэ і на Эльзас, як на культурны агмень Нямеччыны.

На працягу дзесяцігоддзяў пасля заснавання Рады Еўропы гістарычны досвед Страсбурга часта выяўляўся як досвед "скрыжавання Еўропы", што дазволіла змяніць стаўленне да падзей, якія раней падаваліся з гледзішча французска-нямецкіх культурных канфліктаў над Рэйнам, і пачаць іх успрымаць як доказ плённага ўзаемаўзбагачэння і абмену. У дакладзе аб муніцыпальных музеях Струсбурга 1950 г. шматгадовы дырэктар музеяў Ганс Гаўг адзначыў, што пасля заснавання Рады Еўропы Страсбургу напэўна "наканаваная новая роля ў гісторыі", якую можна падтрымаць з дапамогай калекцый муніцыпальных музеяў, што могуць надаць доказы яго "сутнаснай прыналежнасці да еўрапейскай цывілізацыі"194. Рэпрэзентацыя мясцовай спадыны як еўрапейскай стала лейтматывам шэрагу памінальных цырымоній і выстаў, што прайшлі ў гэты перыяд, у тым ліку выставы 1959 г. пад назвай "Strasbourg et l'Europe à travers l'histoire" і выставы "Strasbourg et l'Euгоре", прымеркаванай да адкрыцця сесіі наноў абранага Еўрапейскага парламента ў 1979 г. 195 У праспекце апошняй мэр горада П'ер П ϕ лімлен, які адыграў вызначальную ролю ў пераўтварэнні горада ў "сталіцу Еўропы", прыгадаў мінулыя канфлікты, але толькі для таго, каб падкрэсліць прыхільнасць Эльзаса задачы пабудовы аб'яднанай Еўропы. Паводле яго, Эльзас "адданы сваёй еўрапейскай місіі, якой жыхары Эльзаса надаюць вялікае значэнне, бо рэгіён як ніякі іншы пацярпеў ад братазгубных баёў, што некалі разрывалі наш кантынент на часткі"196. Такім чынам, уяўленне пра Страсбург як культурнае скрыжаванне часта спалучалася з вобразам памежжа як нявіннай ахвяры канфліктаў нашых часоў.

"Падвойная" культурная спадчына памежжа за дзесяцігоддзі пасля 1949 г. трансфармавалася ў сімвал мірнага еўрапейскага суіснавання, а не канфлікту. Культурныя тэндэнцыі, якія раней, асабліва ў нацыянал-сацыялістычнай гістарычнай прапагандзе, падаваліся ў якасці доказу культурнага канфлікту і нацыянальнай барацьбы, у выпадку іх адлюстравання ў еўрапейскім кантэксце паўсталі ў святле мірнага

Conseil d'Europe. 1949. «Compte-rendu officiel de la première séance 10 août 1949: discours d'ouverture «, in Conseil d'Europe: compte-rendu, première session, 10 août au 8 septembre 1949, vol. 1. Strasbourg: Council of Europe: 7-11 Conseil d'Europe. 1949. Compte-rendu officiel de la première séance 10 août 1949: Discours d'ouverture: 7-11

¹⁹³ Fricke, Gerhard. 1943. *Goethes Straßburger Wandlung*. Strasbourg: Landesvereinigung Oberrhein der Goethe-Gesellschaft Weimar: 5

¹⁹⁴ Haug, Hans. 1950. Les musées de Strasbourg 1900-50. Strasbourg: Édition de «Saisons d'Alsace»: 37

Haug, Hans and François Himly (eds). 1959. Strasbourg et l'Europe à travers l'histoire: exposition organisée par les Archives Départementales du Bas-Rhin, 23 septembre - 3 octobre 1959, Strasbourg: Archives Départementales du Bas-Rhin, p. i.

Ville de Strasbourg. 1979. Exposition Strasbourg et l'Europe à l'Hôtel de Ville. Strasbourg Imprimerie des dernières nouvelles de Strasbourg: 5.

і плённага культурнага абмену. У гэтым духу была пераасэнсаваная роля Страсбурга як цэнтра Рэфармацыі. У 1991 г. 500-ую гадавіну нараджэння пратэстанцкага рэфарматара Марціна Буцэра, які разам з Ёганам/Жанам Штурмам заснаваў гарадскую пратэстанцкую "гімназію" (будучы ўніверсітэт), святкавалі з еўрапейскіх пазіцый у рамках выставы пад назвай

"Martin Bucer, Strasbourg et l'Europe"¹⁹⁷. Постаць М. Буцэра, які ў 1942 г. ў рамках "года гістарычнай адукацыі" быў прадстаўлены як прота-нацыянальны змагар за культурнае адзінства немцаў, пераўтварылася ў дзеяча мірнага інтэлектуальнага супрацоўніцтва, а не культурнай барацьбы. 450-ая гадавіна заснавання "гімназіі", што ў гады нацыяналсацыялізму падавалася як бастыён нямецкага пратэстанцтва і нацыянальнага змагання, была адзначаная выставай, дзе не было намёку на нацыянальнае і амаль не прыгадваўся пратэстанцка-каталіцкі канфлікт, затое Страсбург і навакольны рэгіён быў прадстаўлены як культурнае і інтэлектуальнае сэрца Еўропы¹⁹⁸. Падобным чынам культурнае жыццё сярэднявечнага Страсбурга, на якім раней грунтаваліся прэтэнзіі нямецкага нацыяналізму, на працягу апошніх гадоў шануецца як яшчэ адзін прыклад "еўрапейскай" гарадской даўніны¹⁹⁹.

Можна сцвярджаць, што ў перыяд пасля Другой сусветнай вайны ўшанаванне "еўрапейскай" мінуўшчыны Страсбурга пераважна адбывалася за кошт дэнацыяналізацыі тых перыядаў, асобаў і падзей месцовай гісторыі – такіх як сярэднявечная архітэктура, Рэфармацыя або Гётэ – на якіх раней выбудоўваліся нацыяналістычныя прэтэнзіі немцаў. Гістарычныя падзеі, што прывязваюць горад да Францыі (такія як анексія 1681 г., унёсак у гісторыю Французскай рэвалюцыі і імперыі або два "вызваленні" ў ХХ ст.), як правіла, прыгадваюцца ў больш вузка-нацыянальных рамках, дзе (у найменш субтыльнай форме) Францыя паўстае як краіна, што ў рэйнскае памежжа прынесла і свабоду, і вызваленне. Гэты дыскурс не заўсёды станоўча ўспрымаўся эльзаскімі рэгіяналістамі. Але дзякуючы знаходжанню Страсбурга ў сэрцы еўрапейскага праекту і яго статусу сімвалічнай пляцоўкі пасляваеннага французска-нямецкага прымірэння, у адрозненне ад перыядаў нацыянальнага канфлікту 1870-1945 гг., удалося данесці да грамадскасці больш рознабаковае, комплекснае і аб'ектыўнае бачанне мясцовай гісторыі. Нават калі відавочны палітычны стымул падкрэсліваць статус Страсбурга як культурных ростаняў і ахвяры сучасных міжнацыянальных канфліктаў быў нададзены прасоўваннем ролі Страсбурга ў якасці месцазнаходжання еўрапейскіх інстытутаў, не выклікае сумневаў, што працэс французска-нямецкага прымірэння (і проста праходжанне часу пасля Другой сусветнай вайны) стварыў умовы для нашмат больш адкрытага і крытычнага абмеркавання мясцовай мінуўшчыны, чым было магчыма ў часы пачарговых нямецкіх і французскіх кампаній нацыянальнага будаўніцтва, што адбываліся ў канцы XIX і пачатку ХХ стст.

Krieger, Christian et al. (eds). 1991. *Martin Bucer, Strasbourg et l'Europe: Exposition à l'occasion du 500e anniversaire du réformateur strasbourgeois Martin Bucer 1491-1991, 13 juillet – 19 octobre 1991*. Strasbourg, Église Saint Thomas. For the portrayal of Martin Bucer in 1942, see 'Ein Elsässer als Vorkämpfer deutscher Geisteseinheit: Martin Bucer – der bedeutendste Mitarbeiter Jakob Sturms', *Strassburger neueste Nachrichten*, August 6, 1942.

Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg. 1988. *Université de Strasbourg XIIe – XXe siècles: La Ville – la Région – L'Europe,* Strasbourg : Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg.

See for example the 2008 exhibition "Strasbourg 1400: Un foyer d'art dans l'Europe gothique", organized by the municipal museums.

Konrad-Adenauer-Stiftung Belarus Office Šeimyniškių g. 1A LT-09312 Vilnius, Lithuania T + 370 5 262 94 75 info.belarus@kas.de

Wilfried Martens Centre for European Studies 20 Rue du Commerce 1000 Brussels, Belgium T + 32 0 2 300 80 04 info@martenscentre.eu

The text of this publication is published under a Creative Common license: "Creative Commons Attribution – Share Alike 4.0 international" (CC BY-SA 4.0): https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.de)

Тэкст гэтага выдання публікуецца з ліцэнзіяй Creative Common license: "Creative Commons Attribution – Share Alike 4.0 international" (СС BY-SA 4.0): https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.de)